

Еуразия
гуманитарлық
институтының

ХАБАРШЫСЫ

Тоқсандық журнал
2001 ж. шыға бастаған

2019 № 3 НУР-СУЛТАН

ВЕСТНИК

Евразийского
гуманитарного
института

Ежеквартальный журнал
Основан в 2001 г.

Редколлегия төрағасы
А.Қ. Құсайынов, т.ғ.д., проф.

Бас редактор
А.Ж. Исмаилов, психол.ғ.к., проф.
Бас редактордың орынбасары
Қ.Ә. Ахметов, т.ғ.д., проф.
Жауапты хатшы
Т.В. Кривошапова, ф.ғ.д., проф.

Редколлегия
Т.Қ. Айтқазин, филос.ғ.д., проф.
А.Ж. Аманбаев, т.ғ.к., доц.
В.В. Алексеев, т.ғ.к., доц.
(Ресей Федерациясы)
А.А. Арабаев, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Қ.Ә. Әбішев, з.ғ.к., проф.
С.Б. Байзақов, э.ғ.д., проф.
Қ.Ж. Балтабаев, з.ғ.д., проф.
Х.Э. Боланьос, PhD, профессор (Испания)
Л.В. Волкова, п.ғ.к., доц.
Т.А. Дронзина, с.ғ.д., проф.
(Болгария Республикасы)
М.М. Жанпейісова, т.ғ.к., доц.
В.А. Жексембекова, с.ғ.д., проф.
М.Ы. Жүкібай, э.ғ.к., проф.
С.Б. Загатова, ф.ғ.к., проф.
О.В. Иншаков, э.ғ.д., профессор
(Ресей Федерациясы)
Ә.С. Исмаилова, э.ғ.к., доц.
А.Ш. Қадырбаев, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Б.Р. Кадыров, психол.ғ.д., профессор
(Өзбекстан Республикасы)
Ш.М. Қаланова, п.ғ.д., проф.
Д. Қамзабекұлы, ф.ғ.д., проф.
Е.В. Козин, т.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
Қ.А. Мамаділ, ф.ғ.к., доц.
Л.В. Пакуш, э.ғ.д., проф.
(Беларусь Республикасы)
В.Г. Рындак, п.ғ.д., проф.
(Ресей Федерациясы)
М.Н. Сарыбеков, п.ғ.д., проф.
Б.С. Сарсекеев, п.ғ.д., проф.
Л.Ч. Сыдыкова, з.ғ.д., проф.
(Қырғыз Республикасы)
Р.Н. Юрченко, з.ғ.д., проф.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХ

Қасымов С.С. «Тар жол, тайғақ кешу» романы - 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың тарихи дерек көзі.....	5
Альжаппарова Б.К. Социально-экономические процессы в Центральном Казахстане в 1918-1922 гг.	11
Каримова А.Е., Сыздыкова А.К. Отражение принципа системности в краеведении Павлодарского Прииртышья.....	18
Шнанов У.Р. XX ғасыр басындағы ұлт зиялыларының ауызша тарих және ру таңбалары туралы ойлары	24
Абдыкулова Г. Положение женщин в общественно-политической жизни современного Казахстана.....	29
Кумисова А.О. Қазақтың дәстүрлі бес қаруы.....	36

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Сейітқазы П.Б., Ахметова А.А. Болашақ педагогтердің медиақұзыреттілігін қалыптастырудың теориялық аспектілері.....	43
Досбенбетова А.Ш. Интегративный подход в экономическом образовании школьников.....	49
Жұмабекова Ф.Н., Омарбекова А.И. Жалпы адамзаттық құндылықтарды ЖОО-да тәрбие үрдісінде пайдаланудың маңызы.....	56
Игнатова Е.Р., Толмачева Д.С., Проблемы обучения лексике для формирования навыков письменной речи у иностранных студентов, изучающих казахский и русский языки	62
Саденова А.Е. Кифик Н.Ю. Изучение вопросов критериального оценивания в рамках дисциплин методического цикла	70
Сапиева М.С. Модернизация образовательного процесса музыкальных школ в условиях обновления образования.....	76
Бекова Ж.К., Рыскулова М.М. Особенности адаптации к армейской службе военнослужащих срочной службы с нервно-психической неустойчивостью.....	81
Бухарова А.Б. Исследование взаимосвязи между эмоциональным интеллектом и эффективностью деятельности.....	87
Рахимжанова М.М., Темирбаева Д.Т. К вопросу формирования духовно-нравственных ценностей у студентов.....	92
Жумадилова Г.А., Смаилова Б.К. Применение групповой формы работы при обучении русскому языку иностранных студентов.....	96
Сарыбаева Ә.Х., Құрбанбеков Б.А., Мектепте электродинамика бөлімін оқытуда ақпараттық технологияларды қолданудың тиімділігі.....	103
Расұл Қ.М. Болатбекова Н.Ж., Аязбаева А.Т. Этносаралық қарым-қатынас мәдениеті мәселесінің зерттелу жағдайы.....	109

ФИЛОЛОГИЯ

Сарекенова Қ.Қ., Мамаділ Қ.А., Меліс А.М. Абай шығармаларындағы «сөз» лексемасының танымдық сипаты.....	114
Мейрамова С.А., Загатова С.Б. Понятие «дискурс» в контексте научной парадигмы лингвистики.....	120
Дәуренбекова Л.Н. Ш. Айтматовтың «Теңіз жағалай жүгірген Тарғыл төбет» повесіндегі мифопоэтикалық көріністердің қазақ тіліне аударылуы.....	126
Машкова С.Н. Жаргонизмы в языке современной массовой коммуникации.....	131
Абылова Г.Е. Ақын-жыраулардың толғауларындағы «Соғыс» концептісінің ерекшеліктері.....	138

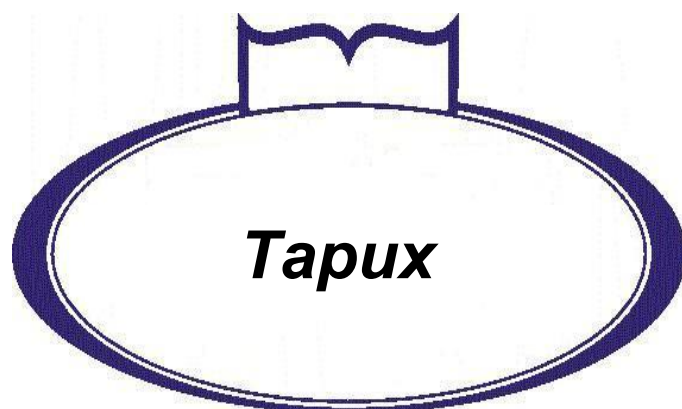

Рысбаева Г.Қ., Исаева Ж.Т., Тұңғышбаева Ғ.Ж. Фетиштік наным-сенімдердің тілдік көрінісі.....	143
Сарманова Ж.С. Влияние цифровизации Казахстана на переводческую деятельность.....	151
Канафина М.А., Бейсекеева М.С. Стилистическое своеобразие очерка «Буран» С.Т. Аксакова.....	155
Айдарбекова Ж.Қ. «Кеңістік» концептісіндегі нумеративтер семантикасы (Орхон жазба ескерткіштері мәтіндері негізінде).....	160

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың Редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді. Қолжазбалар рецензияланбайды және қайтарылмайды.

Публикуемые материалы отражают точку зрения авторов, которая может не совпадать с мнением Редакционной коллегии журнала. Ответственность за достоверность фактов и сведений в публикациях несут авторы. Рукописи не рецензируются и не возвращаются.

Аннотация

Мақалада С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» тарихи-мемуарлық романындағы 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың көрініс табуы қарастырылған. Автор мұрағат деректерімен салыстыра отырып, романдағы С. Сейфуллиннің көзімен көрген оқиғаларды ұлт-азаттық қозғалысты зерттеудегі, оқып білудегі тарихи дерек деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: «Тар жол, тайғақ кешу», ұлт-азаттық қозғалыс, дерек, реквизиция, тыл жұмыстары

С.С. Қасымова

Қарағанды мемлекеттік
техникалық университеті,
тар. ғыл. канд., доцент

«Тар жол, тайғақ кешу» романы - 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың тарихи дерек көзі

Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романының 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс тарихын, сол кезеңдегі қазақ даласындағы қоғамдық-саяси ахуалды танып білудегі орны үлкен. Расында, Сәкеннің «...кітаптың көп жерлері тарихи мағлұмат болуға жарар деп білдім» - деп өзі айтқандай, бұл мемуарлық романның әдеби-көркем шығарма болуынан гөрі тарихи деректік дәрежесі жоғары десек, қателеспейміз [1, 39].

Автордың өзі кітаптың алғы сөзінде «Мақсат: 1916-17-18-19 жылдардағы тарихи қозғалыстың, ұлы өзгерістердің (революцияның) Қазақстандағы өзім көрген, өзім білген оқиғаларынан баспа жүзінде қалдыру» - дей отырып, кітапта көптеген адамдардың аттары аталатынын және ондағы «мақсат біреуді көтеру, біреуді жамандау» емес екендігін айтады және қазақ халқының бұдан кейінгі дамуына ықпал еткен саяси үрдістердің барысында әртүрлі көзқарас, пікірлердің болу мүмкіндігін жоққа шығармайды, «ол – тіршіліктің, тарихтың ісі» - деп, заңды құбылыс ретінде қарайды [1, 38].

Жалпы, «Тар жол, тайғақ кешу» тарихи мемуарлық романы үш рет басылды. Еңбектің неге үш рет басылғанын және оның 1927 жылы шыққан түпнұсқалық негізі кейіннен коммунистік идеологияның талаптарына сай қалай бұрмаланғаны жайында ғалымдар Т. Кәкішұлы мен К. Садыққызы салыстыра отырып, өздерінің «Тар жол, тайғақ кешудің» тағдыры» деген еңбегінде жан-жақты жазды [2].

«Тар жол, тайғақ кешу» туралы айтқанда, мынаны ұмытпаған жөн: 1991 жылы Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алғанға дейін мектептерде, жоғары оқу орындарында Қазақстан тарихы оқытылмады. Еліміз өзінің шынайы тарихын тәуелсіздік алғаннан кейін ғана оқып үйренуге мүмкіндік алды. Кеңес өкіметі ұлттардың тарихын оқытуды мақсат етпегендігімен қоса, 1917 жылғы Қазан революциясынан бергі Ресейдегі және оның аймақтарындағы, кейіннен ұлт республикаларындағы қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық үрдістерді тек большевиктік идеология, таптық саясат аясында қарастырып, сол тұжырымды уағыздады, күштеп таңды. Міне, сол кезеңде, осы еліміз тәуелсіздік алғанға дейінгі аралықта «Тар жол, тайғақ кешу» 1916-1920 жылдардағы тарихи оқиғалардың шынайы бейнесін көрсететін бірден бір дерек болды десек артық айтқандық емес. Мұндағы С. Сейфуллиннің Алаш қайраткерлеріне деген таптық көзқарасын да жоққа шығаруға болмайды. Біздің қарастыратынымыз, еңбектегі 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысына байланысты деректер.

2010 жылы шыққан Қазақстан тарихының 4-томында «Тар жол, тайғақ кешу» туралы «Автордың деректер мен оқиғаларды бейнелеудегі айқын саяси ұстанымдары және қарама-қарсы лагерьлердегі адамдар әрекеттеріне баға берудегі таптық көзқарастарына қарамастан, С. Сейфуллиннің шығармасы 1916-1919 жылдардағы Қазақстан тарихы бойынша күні бүгінге дейін ең жиі пайдаланылатын деректеме болып табылады» деп, кеңестік кезеңдегі Қазақстан тарихының деректерінің қатарынан орын алатыны көрсетілген [3, 59].

Тарихи-мемуарлық роман он төрт бөлімнен тұрады. Алғашқы 1-2 тарауларының тақырыптары «Революцияның алдыңғы жылы – 1916 жыл» және «Қазақ қозғалысы» деп аталады. Бұл екі тарауда 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс басталар қарсаңдағы оқиғалар баяндалған. Осы екі тараудың мазмұнын салыстыра отырып, қайта бағамдау бұрынғы кеңестік идеологиялық талапқа сәйкес жазылып келген оқиғадағы көптеген жайлардың шынайы бейнесін ашып, жаңа қырынан баға беруге жетелейді.

Академик М. Қозыбаев бұрынғы бес томдық Қазақ КСР тарихының 3-томының үшінші тарауында 1916 жылғы көтеріліске байланысты концептуалдық мәселелерде бүгінгі отандық тарих ғылымындағы жаңа көзқарасқа, жаңа әдіснамаға сәйкес келмейтін қайшылықтар бар екендігіне талдау жасайды.

Бірінші қайшылық. Қазақ КСР тарихының 3-томында 1916 жыл феномені «көтеріліс» және сонымен бір мезгілде «азаттық қозғалыс» деп аталған. Басқаша айтқанда, авторлар ұжымы ұлт-азаттық қозғалыс көтеріліс түріне көшті деген жорамал жасайды. М. Қозыбаев болса, В. Дальдің «восстание – мятеж, возмущение» деген анықтамасын келтіре отырып, «1916 жыл оқиғалары бүлік, көтеріліс шегінен асып кетеді, шын мәнінде, отаршыларға қарсы жалпыхалықтық қарсылықтың барлық түрлері көрініс берген үрдіс жүрді, бұл отарлық Шығыстың империяға қарсы ұлт-азаттық соғысы және ол өзінің көлемі, қарқыны мен жазалаушы әскерге қарсы әскери операцияларының сипаты жағынан Оңтүстік-Шығыс және Орталық Азиядағы ұлт-азаттық соғыстардан асып түсті» деген қорытынды жасайды [4, 147].

Екінші қайшылық. «Қазақстан мен Орта Азиядағы «азаттық қозғалысының ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басындағы көп ұлтты Ресейдегі тарихтың ықпалымен дайындалды» деген тұжырым. М. Қозыбаев мұны азаттық қозғалыстың маркстік-лениндік кезеңімен қиыстырып идеологияландырылған деп санайды және бұған үзілді-кесілді қарсы шығады. Ғалым өз ойын «қазақ халқында 1731 жылы Ресей империясының құрамына кіргеннен бері «әскери көңіл-күйдің», «жасырын соғыс» көңіл-күйінің үнемі болып келгенін» айта келе, «уақыт өте келе ашық соғысқа ұласты», - деп түйеді [4, 148]. Шындығында, 1916 жыл феномені қазақ халқының оның империя құрамына қосылғаннан кейін бір күн де толастамаған ұлт-азаттық қозғалысының жаңа кезеңі болып табылады. Ғалымның осы көзқарасына дәлелді фактілер С. Сейфуллин мемуарлық-романында былайша көрсетілген: «Қазақтар: «Жерімізді, суымызды бір алды, енді адамымызды алып,

германның оғына айдап шеп қылайын дегені – бізді біржола құртайын дегені. Германға барып қырылғанша, өз жерімізде шейіт боламыз» [1, 58-59] немесе монархия құлағаннан кейінгі елдің көңіл-күйін суреттейтін мына үзіндіге назар аударайық: «Патша түсті» деген хабар келгенде, қазақ оқығандарының арасында, әсіресе оқыған жастардың арасында жүрегі жарыла қуанбаған адам аз шығар. Патшаны қазақ елі «жерімізді алды, суымызды алды, өзімізді қорлады, солдат алатын болды, дінімізді жояйын деп жүр...» - деп, жек көруші еді. Орыс патшасымен соғыс қылған жұрттың тілеуін тілеуші еді. Жапониядан жеңілгенде қазақ елі «Ә-ә, бәлем! .. Шоқ!» - дегендей болып еді» [1, 72]. С. Сейфуллиннің бұл ойлары М. Қозыбаевтың тұжырымдарымен бір, үндес, ал кеңестік кезеңдегі көзқарасқа мүлде кереғар, алшақ жатыр.

Ұлт-азаттық қозғалыстың алғы-шарттары тек 1916 жылғы патшаның тыл жұмыстарына қазақтардан адам алу жөніндегі маусым жарлығында ғана десек, жаңсақтық болар еді, бұл бір күнгі, бір мезеттегі шаруа емес еді. Бұл бұған дейін екі ғасыр бойы туған жерінен, атамекенінен, малға жайлы қонысынан айырылып, күн көрісі қиындап, ұлттық кемсітушілік пен қорлықтың азабын тартып, құқықтары аяққа тапталған қазақтардың қордаланған ашу-ызасы, кегі болатын. Отаршыл өкімет шенеуніктерінен бір қорлық көрсе, қазақ жеріне қоныс аударған келімсектердің қокан-лоқы көрсетуі, қазақтардың есебінен оларға жайлы жағдайлардың жасалуы – міне, осылардың барлығы жинала келе, енді мәселе адам алу – адам тағдырына келіп тірелгенде, сөз жоқ, буырқанып сыртқа шықты және жай сөзбен қарсылық емес, қолдарына қару алып күреске шығуға дайын еді. Қорлық пен азаптан жиналған жүрекке түйген кек, күресуге итермелеген намыс – осының барлығы көтеріліске шығуға себеп болды. Мұны қазақтардың «Германияға, Керманға барып өлгенше, өзіміздің кір жуып, кіндік кескен жерімізде өлгеніміз жақсы» деген сөздері де дәлелдейді [1, 79]. Сондықтан С. Сейфуллиннің 1916 жыл оқиғаларын «Қазақ қозғалысы» деп атауының өзі оның тарихи, отаршылдыққа қарсы ұлттық қозғалыс екендігін ашып тұрғандай.

Үшінші қайшылық. Қазақ КСР тарихында 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс жалпыресейлік үрдістердің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Иә, сөз жоқ, Ресейдегі оқиғалардың жалғасы болатыны рас, дегенмен, оның мәні одан да терең, маңызды. Бұл ретте «1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс – бұл Шығыс халықтарының, әлемдік отарлау жүйесіне қарсы шыққан азаттық қозғалысының құрамдас бөлігі» [4, 150] деген ғалым ойлары ақиқат болып табылады және «Тар жол, тайғақ кешудегі» С. Сейфуллиннің баяндауларын бекіте түседі.

1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс туралы айтқанда, көбінесе көтерілістің Торғай мен Жетісудағы ошақтарына баса орын беріледі де, ал қазақ даласының басқа аймақтары тыс қала береді. «Тар жол, тайғақ кешуде» Ақмола өңіріндегі патша жарлығына қарсы халық дүрбелеңі баяндалған. Мысалы, «Алыстағы қырдың қазақтары әскер даярлап жатыр. Өздері мылтық пен оқ-дәрі даярлап жатыр дейді. Найза, қанжар, айбалта істеп жатыр. Оқ өтпейтін киімдер жасап алыпты дейді. Жастарды жинап әскер ісіне үйретіп жатыр деген сөздер дүңк-дүңк етеді» [1, 56]. «Ауыл араларында келе жатқан, кетіп бара жатқан топ-топ атты кісілер. Қолдарында, тақымдарында сайғақ. Шошайған сайғақтарының ұштары күнге шағылысады. Жасына, үлкеніне бір меңіреу күш біткен. Бәрі де тәуекелге бел байлаған. Винтовка, пулемет, зеңбірекке қарсы қолдарындағы құлаш төс ағаштың, найза, шоқпардың күшін бір сынамай, жиналған жұрттың тоқтайтын түрі жоқ» немесе «Жастардың көбі найза, қанжар, айбалта соқтырып жатыр. Ауыл араларында топ-топ болып ат үстінде жүрген жігіттердің найза, айбалталары жарқ-жүрқ етеді. Жұрт гуілдеп әбден көтерілген» [1, 59]. Келтірілген деректер қозғалыстың басқа аймақтарға да кеңінен жайылғандығын дәлелдейді.

Қолымыздағы Омбы облыстық мұрағатынан алынған «Ақмола және Семей облыстарындағы 1916 жылғы қазақ қозғалысы» жайлы құжаттар да мұны айғақтай түседі. Мәселен, қазақтар арасында «қара жұмысқа алатындары өтірік, шындығында, соғысқа

алады екен» деген сөз тараған. Ақмола уезінің Қорғалжын, Қоңырқорғалжын және Соналы болыстарында Ақмоладан 300 шақырым жерде қаруланған топтар қара жұмысқа бармайтындарын ашық айтқан. Аққұм-Нұра, Қоржынкөл, Қызылтопырақ, Ереймен болыстары ауыл старшындарын тыңдамайды, сойылмен қаруланған қазақтар орыстармен соғысуға дайын. 1916 жылғы 11 шілде күні Ақмола уезінде көтерілген қазақтар пара алған приставты өлтіріп, қарсылық білдірген [5, 34]. Тамыз айының басында Омбыдан Ақмолаға көтерілісті басу үшін жазалау экспедициясы келді. Қылышпен қаруланған көтерілісшілердің бір тобы Кендірлік орманында орналасты. 25 қазанда казак отрядтарымен шайқаста қазақтардың көпшілігі жараланып, 42 адам өлді. Жазалаушылар жолшыбай Астаркөл болысы ауылдарының 20 бейбіт тұрғындарын өлтірді [6, 124]. «...Ел туғалы көрмеген жәбірін көрді. Атылған адам... қып-қызыл дүре», - деп жазды С. Сейфуллин күйініспен [1, 68].

Дей тұрғанмен, өңірдегі қазақ қозғалысы неге Торғай мен Жетісудағыдай деңгейге жете алмады деген сұрақтың тууы орынды. Сұраққа жауапты «Тар жол, тайғақ кешуден» іздеп көрейік. Халықты тыл жұмыстарына адам беруге үгіттеуге жер-жерге облыс, уезд бастықтарының шыққаны белгілі. Солардың бірі патша жарлығын орындамауға қазақтардың көтеріліс жасамақ болғанын естіп, Омбыдан Ақмолаға келген губернатордың сөзін С. Сейфуллин былайша келтіреді: «Қазақтың мұнысы құтырғандық, ақымақтық. Орыстың әскеріне, орыстың қару-жарағына қарсы тұра ала ма?.. Қазақ бұл ақымақтықты тастасын!.. Сендер, ақсақалдар, болыстар, байлар – қазақ халқының қадірлі адамысыңдар. Сендер бір жұманың ішінде ел-елге шығып, қазақты әскер жұмысына баруға көндіріп келіндер. Өйтіп келмесеңдер, өздерінді жазаландырамын. Қырға, әр елге әскер шығарып, қазақты қойдай қырдырамын!.. Қазақты шалғымен шапқан шөпше шаптырамын! Пулемет дегенді білесіңдер ме, бір минутте пәлен оқ атады. Оқты жаңбырша жаудырады! Сол пулеметпен әскер шығарамын!.. бір жұмада сендер барып, хабар алып келе алмасаңдар, әскерді қырға, жан-жаққа шығарып, жол бойы көрінген қазақты атқыза беремін! Қазақ қойша қырылады... Есітіндер ме!.. білдіңдер ме?.. Қазақты көндіріп келмесеңдер, өздерінді абақтыға жабамын» [1, 57]. Қозғалыс кезінде бай-болыстардың көтеріліске шығуға халықты үндеп, жазалаушы әскер жағында болғаны мәлім. Ал, жоғарыда баяндалған губернатордың әрекеті жағдайында болыс басқарушыларының басқадай іс-қимыл жасауға мұршалары болған жоқ. Сәкеннің: «Ақсақалдардың, байлардың сұрлары кетті. Өңдері қашты, бәрі дағдарды. Жандары мұрындарының ұшына келді. – ой, Алла-ай, енді қалай қыламыз? – десті. ...Губернаторға қарсы сөз айтар кісі қайда?.. Барлығы бірауыздан, жандарын шүберекке түйіп, толқыған, көтерілген елді тыйып, тоқтатып, бір жұманың ішінде көндіріп келуге елге шықпақ болды. Көбі елдің көнбейтінін біледі. Бірақ бәрі де губернатордың қаһарына шыдай алмағандықтан елге шықпақшы. Сөйтіп, ақсақалдар мен байлар шабуылдап кетті» - деп [1, 58] суреттеуіне сүйенсек, олардың жарлықты орындауға халықты үгіттеуге амалсыздан барғаны анық көрінеді. Мысалы, С. Сейфуллин Қанжығалы деген елдегі жазалаушы әскерді ертіп жүрген сол елдің халық сайлаған Олжабай болысы екеніне қынжылыс білдіреді.

М. Қозыбаев өз зерттеуінде Ақмола өңірінде патша әкімшілігінің тірегі казак әскері болғандықтан, қозғалыс Торғай мен Жетісудағыдай көтеріліс деңгейіне жеткен жоқ деп көрсетуі әділ тұжырым.

Тарихи-мемуарлық романдағы тағы бір аса маңызды дерек – ол көтерілісшілер қарсылығының бірі дала өлкесінде Ресейдің отарлау жүйесіне дейінгі дәстүрлі билік құрылымын – даладағы хан сайлау тәртібін қалпына келтіруі. Кеңестік тарихнамада көтеріліске қатысушылардың әлеуметтік құрамы, әлеуметтік негізі қара шаруалар, халықтың кедей тобы, жергілікті бай-ауқаттылардан жәбір көрген кедейлер деп таптық көзқарасқа телінді. Хандық билеу дәстүрі туралы өте ескіліктің, артта қалған рушылдықтың, ортағасырлық, феодалдық биліктің сарқыншағы ретінде баға берілді және ол туралы мүлде айтылмады, айтуға тыйым салынды. «Бұл орайда хандар, сардарбектер,

бектер сайланған, яғни, Шығыстық дәстүрлі басқару институттарын қалпына келтірген тарихи фактілер ескерусіз қалдырылды», - дейді М. Қозыбаев [7, 18].

Ал осы жетпіс жыл коммунистік саясатқа телінген тарих осылай үнсіз жатқанда, ол туралы деректі тарихшылар, оқырман қауым тек С. Сейфуллиннің еңбегінен ғана таныса алды. «Нұраның өлкесіндегі Әлсен қажыны өздерінің ортасынан хан сайлаған. ...Біздің ел тіпті мықтап көтерілген. Хан сайламақ. Хандыққа Әмет қажыны лайықтаған. ... Біздің елмен жапсар ағайын Қареке деген екі болыс ел Қияштың Нұрланын хандыққа белгілепті. ...Тінәліден бергі өзіміздің «Қарағаш» елі сарбаз жинапты дейді. «Шоңекеңнің (Шоңның) Оспанын хан көтеріпті» [1, 59]. Қазіргі отандық тарихнамадағы жаңа көзқарасқа сәйкес ұлт-азаттық қозғалыс кезінде Ырғыз, Торғай уездерінде дала ақсүйектерінің 9 өкілі хан көтерілгені, Ақмола облысының Ерексай және Әйелді болыстарында хан және 4 қазы сайланғаны, Верный уезінің Жайымтал болысының ханы болып Бекболат Әшекеев, Торғай уезінде Әбдіғапар Жанбосыновтың хан болып сайланғаны туралы тарихи фактілер мәлім болып, әділеттілік қалпына келтірілді [7, 146-147]. Олай болса, С. Сейфуллиннің еңбегі бұдан бұрын жазылғандықтан деректердің шынайылығын бекіте, қатарын молайта түседі.

Осы кезеңде Ақмола уезінде үш жерде жастарды қара жұмысқа алатын комиссия жұмыс істеді. Комиссия жұмысының әділетсіздігіне С. Сейфуллин де куә болады: «Болыстар, билер, старшындар атқа мінді. Әркім баласын, інісін алып қалу үшін бар малын ортаға салды. Кедейлер шабылды. Оларға жәрдем қылар, болысар кісі жоқ. Байлардан қара жұмысқа баратын кісі жоқ. ...Нашардың жылауы күшейді. Нашар мен момын әдемі шабылды» - деп суреттейді [1, 69]. 1916 жылғы желтоқсан айының бас кезінде Сейфуллин Ақмоладағы Абдолла Асылбековтың әкесі Мүсәпірдің үйіне келеді. Оған С. Сейфуллиннің келуін күтіп жүрген Хамза Жүсіпбеков, Бекен Жаңабаев, Абдолла Асылбеков сынды жастар жиналады. Абдолла Асылбеков қала жайын баяндайды, С. Сейфуллин болса өзі көрген Жыланды, Амантау, Нұра, Нілді болыстарында қобалжу күшті екенін, өзі тұрған ауылдан көп адам қара жұмысқа алынғанын хабардар етеді. Ақмола уезінің бастығына ел ішінде болып жатқан озбырлық пен әділетсіздікті, жәбірлікті айтып хат жазады [8].

Қазақстанда ұлт-азаттық қозғалысқа деген пікір бірдей болған жоқ. Радикалды, батыл іс-қимылды жақтаған Т. Бокин, Т. Рысқұлов, Ә. Жангелдин, Ж. Ниязбеков, С. Меңдешев сынды зиялылар тобы қарулы күрестің ұйымдастырушылары болды. Ал «Қазақ» газетінің төңірегіне топтасқан Ә. Бөкейханов, М. Дулатов, А. Байтұрсынов бастаған ұлттық-демократиялық зиялылар халықты патша жарлығына қарсы шықпауға үгіттеп, ымыраластық бағыт ұстанды, күші тең емес патшаға қарсы қарсылық көрсетудің үлкен қантөгіске әкеп соғатынын айтып, қазақ ұлтының амандығын ойлады.

С. Сейфуллин де А. Байтұрсынов, Ә. Бөкейханов, М. Дулатовтардың «Қазақ» газетінде жарияланған «Ашық хатында» айтылған пікірлерге ден қойды, тілектес болды. «Қазақ жастары солдатқа барып, әскердің өнерін үйреніп келіп, мылтықпен патшаға қарсы тұруы керек» - деп жазғаны бұған дәлел [1, 61]. Кейіннен отызыншы жылдары ұлт зиялыларын қуғындау басталған кезде осы көзқарасы үшін С. Сейфуллинге: «Тяжелый путь, трудный переход» совершенно неправильно оценивает восстание 1916 года и неправильно излагает позицию националистической интеллигенции и казахского байства – он по существу оправдывает их позицию» [2, 57] деген айып тағылды.

Қорыта айтқанда, С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» шығармасы ақиқаттан аттамай, бұрмалаудан ада, шындық қағидасына негізделіп жазылғандығымен, келтірілген фактілердің бұлтартпайтын дұрыстығымен 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс тарихына қатысты мұрағат құжаттарымен қатар тұратын аса маңызды, құнды дерек болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Сейфуллин С. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, Т. 1. Тар жол, тайғақ кешу (1927): роман-эссе, 2004. – 456 б.
- 2 Кәкішев Т., Садыққызы К. Тар жол, тайғақ кешудің тағдыры: Көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 224 б.
- 3 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том. – Алматы: Атамұра, 2010. – 752 б.
- 4 Қозыбаев М.Қ. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды). - Алматы: Ғылым, 2006. – 272 с.
- 5 Ресей Федерациясы Омбы облыстық мемлекеттік мұрағаты (әрі қарай РФ ОО ММ), 270-қ., 1-т., 86-іс., 34-п.
- 6 РФ ОО ММ, 270-қ., 1-т., 86-іс., 124-п.
- 7 Қозыбаев М.Қ. Жауды шаптым ту байлап. – Алматы, 1994. – 192 б.
- 8 Айнабеков С. Ол турашыл, табанды еді // Социалистік Қазақстан. – 1964. – 7 қаңтар.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрено национально-освободительное движение 1916 года, воссозданное Сакеном Сейфуллиным в историко-мемуарном романе «Тернистый путь». Исторические события, изложенные С. Сейфуллиным, сопоставимы с документальными источниками архива.

RESUME

The authors of this article describe the reflection of the national liberation movement of 1916, recreated in the historical memoir novel "The thorny road" by Saken Seifullin. The historical events described by S. Seifullin are comparable with the documentary sources of the archive.

Б.К. Альжаппарова

Евразийский национальный
университет им. Л.Н.Гумилева,
канд. ист. наук, доцент

**Социально-
экономические
процессы
в Центральном
Казахстане
в 1918-1922 гг.****Аннотация**

В статье на примере Центрального Казахстана проводится исследование социально-экономических процессов, происходивших в Казахстане в 1918-1922 гг. В рамках этой темы изучается политика «военного коммунизма» в Казахстане. Рассматривается военно-силовой характер продовольственных разверсток в сельском хозяйстве, проводившихся в период политики «военного коммунизма». Исследуются социально-экономические последствия реализации политики «военного коммунизма». Приводится тезис о том, что реализация политики «военного коммунизма» в Центральном Казахстане, происходившая в годы гражданской войны, привела к тяжелым последствиям: упадку сельского хозяйства, снижению уровня жизни населения, проблемам в социально-демографической сфере, откочевкам населения в пограничные регионы. Методологической и теоретической основой исследования выступили общенаучные принципы, прежде всего, принцип историзма.

Ключевые слова: гражданская война, «военный коммунизм», продразверстки, откочевки, регион.

Октябрьская революция 1917 г. и смена властных структур, произошедшая в Центре и на местах, первоначально не оказывали ощутимого влияния на традиционное хозяйство казахов. Первые аграрные законодательные акты, принятые Советской властью, то есть декрет «О земле», провозглашавший национализацию земли, законы о социализации земли (1918 г.) имели, несомненно, ярко выраженный классовый характер. Однако сфера действия этих законов ограничивалась земледельческими районами, поэтому реализация этих законов не повлияла на традиционные формы хозяйствования в Центральном Казахстане. Ситуация изменилась, когда в стране вспыхнула гражданская война.

Необходимо констатировать, что до сих пор остается невыясненным вопрос о сути концепта и понятия «гражданская война». По утверждению историка Зарубина А.Г., гражданские войны – это доведение борьбы экономических, социальных, политических, идейных, династических, этнических, религиозных, племенных, клановых и, наконец, личных интересов до уровня вооруженного противоборства в рамках одной страны. По мнению Зарубина А.Г., гражданские войны, от рабовладельческой до постиндустриальной эпохи, от китайской до западноевропейской и американской цивилизаций, уникальны [1].

Именно в годы гражданской войны возобладали тенденции, направленные на ликвидацию частной собственности, свертывание товарно-денежных отношений; была введена так называемая «продразверстка». Эти и другие экономические меры Советской власти вошли в историю под названием «военный коммунизм». Термин «военный коммунизм», по мнению Гимпельсона, «суммирует те черты, особенности экономической политики Советской власти в годы гражданской войны и интервенции, которые были навязаны условиями войны» [2, 58]. Для политики «военного коммунизма», как утверждают отечественные исследователи, были характерны национализация не только крупной, но и средней и части мелкой промышленности, организация распределения без учета законов товарного хозяйства, свертывание товарно-денежных отношений, применение чрезвычайных мобилизационных методов в решении хозяйственных задач [2, 59].

В сельском хозяйстве политика «военного коммунизма» проявилась во введении так называемой «продразверстки». Каждая область, уезд, волость, каждая крестьянская община должны были сдавать государству заранее установленное количество зерна и других продуктов, в зависимости от предполагаемого урожая (определяемого весьма приблизительно). Кроме зерна, сдавались картофель, мед, яйцо, масло, мясо, масличные культуры и т.д. [3, 125]. Каждая крестьянская община отвечала за свои поставки. И только после выполнения всех обязательств власти выдавали квитанции, дающие право на приобретение промышленных товаров, при этом в количестве намного меньшем, чем требовалось. Ассортимент промышленных товаров ограничивался немногими товарами первой необходимости: сахар, соль, спички, изредка инструменты. Особенно ощущался недостаток сельскохозяйственного инвентаря [3, 127].

В 1919 году был издан декрет о продразверстке, распространявшийся не только на хлебопроизводящие, но и на кочевые губернии. Отличительной особенностью этого декрета являлось изменение самого принципа определения «излишков». Отныне излишком считалось то количество продуктов, которое было необходимо государству, что создавало как бы законное основание для изъятия не только действительных излишков, но и необходимого для крестьян продовольствия [2, 61]. На наш взгляд, именно это определение термина «излишков» стало необходимым основанием для узаконивания злоупотреблений и репрессий в процессе проведения «продразверсток».

Продовольственную разверстку в земледельческих и кочевых районах проводили уполномоченные губернских и уездных комиссариатов по продовольствию. Они наделялись огромными полномочиями при выполнении разверстки. Им выдавали мандаты, удостоверения, открытые листы, в которых оговаривались их права и полномочия. Например, в одном из этих документов, датированном августом 1920 г., было написано, что уполномоченный имеет право «вести агитацию за усиление сдачи скота владельцами и проводить разверстку скота в волостях», «имеет полномочия выяснять количество скота при участии и содействии волисполкома», «должен следить, чтобы в районах уезда не было спекуляций, закупки и вывозов продуктов и скота, и лиц, уличенных в этом, привлекать к ответственности. А также не допускать заготовок организациями и учреждениями, в т.ч. и военными, не имеющими на то разрешения губернского продовольственного комитета» и т.д. [4, л.360].

В открытом листе № 155, датированном 1920 г., выданном агенту Управления продовольственного комитета Рывкину, утверждалось, что у Рывкина есть право «взимания лошадей для езды по делам службы по Акмолинскому уезду сроком с апреля по июль 1920 г.» [4, л.367].

В удостоверении агента Акмолинского уездного комиссариата по продовольствию было написано, что агент командирован в район для усиления «обмолота хлеба» и «волостные исполкомы должны оказывать ему содействие во всех его законных требованиях и снабжать его, так равно и отряд, находящийся в его распоряжении, продуктами питания по твердым ценам. Виновные в неисполнении настоящего распоряжения будут привлекаться к суду» [4, л.167].

В районах Центрального Казахстана с 1920 г. широкомасштабная «хлебная» продразверстка осуществлялась продовольственными отрядами как военная силовая акция. 10 июля 1920 года в Акмолинском уезде был издан циркуляр за № 1002, адресованный всем волостным ревкомам и начальникам участковой милиции. Данный циркуляр запрещал населению обменивать хлеб на соль. Издание этого приказа было санкционировано Управлением продовольственного комитета, монополизировавшим такую функцию, как распределение продуктов среди населения. В тот же день был подписан и другой циркуляр, приказывающий всем волостным исполкомам ускорить разверстку хлеба [5, л.121]. Подобные инструкции легитимировали ужесточение методов при проведении продразверстки и провоцировали применение незаконных мер в отношении мирного населения. Например, в аулах Акмолинского уезда продотряды часто проводили обыски, в ходе которых забирали даже необходимое для крестьян продовольствие [6]. Продотряды зачастую использовали методы устрашения, чтобы достичь своих целей. Например, не доезжая до аула, стреляли в воздух. В этой ситуации казахские крестьяне, уже испытавшие на себе воздействие карательных отрядов белогвардейцев, Колчака, как свидетельствуют источники, «забиваются по своим юртам и как статуи смиренно смотрят на все зрелища, творящиеся красноармейцами» [6, л.113].

Архивные документы констатируют, что в Атбасарском уезде «у населения забирался весь хлеб, им не оставалось ни одного пуда для дальнейшего пропитания» [7, л.29]. «... У населения берется последний семенной хлеб, в некоторых волостях изъяты все семенные приготовления на 1921 год» [7, л.11].

В Акмолинском уезде проводились даже так называемые «недели крестьянина». Одна из таких недель продлилась с 20 августа по 4 сентября 1920 года. В период этой кампании была значительно форсирована разверстка зерна, поэтому план продразверстки, составлявший по Акмолинскому уезду 700 тыс. пудов, был перевыполнен до 913 тыс. 143 пудов [8, л.134].

В кочевых районах Акмолинской губернии проводилась также и мясная разверстка, при реализации которой применяли такие же методы [8, л.168]. Кочевники в годы «военного коммунизма» должны были выполнять и так называемую «подводную повинность», мобилизацию верблюдов для перевозки в города продовольствия, изъятого у населения. Заведующий отделом управления Акмолинского уездного ревкома Дубинин признавал, что выполнение «подводной повинности» затруднено, что «здесь киргизы открыто противодействуют всем распоряжениям и мероприятиям Советской власти» [8, Л. 117].

Гипертрофированные формы эта кампания приобрела в Баганалинском районе Атбасарского уезда, где у населения насильственным путем конфисковывали почти всех верблюдов, большая часть которых погибала в пути от непосильных нагрузок. Особенное «усердие» в этой кампании проявил начальник милиции этого района. Свою деятельность на этом поприще он начал с запугивания мирного населения, он также практиковал аресты, избиения стариков и детей [8, л.39]. Действия этого отряда не были исключением:

обыденности во множественных историко-культурных, политико-событийных, этнических и конфессиональных контекстах» [12]. В центре внимания истории повседневности – комплексное исследование образа жизни и его изменений у представителей разных социальных групп, их поведения и эмоциональных реакций на жизненные события. Под повседневностью современные историки понимают не только то, что описывают этнографы (условия жизни и труда, жилище, питание, одежда, медицина, техника и технология), но и весь спектр соответствующих взаимоотношений – поступки, идеалы, ценности и правила, регулирующие поведение человека [12].

Историки утверждают, что жизнь «маленького» человека в эпоху гражданской войны была «жизнью в катастрофе». В городах ухудшилась криминальная ситуация, произошел рост уголовной преступности, алкоголизма. Эта ситуация усугублялась введением «продразверсток», гужевой повинности, что стало тяжелым бременем для сельского и аульного населения Центрального Казахстана. В кочевых и земледельческих районах Центрального Казахстана «хлебная» и мясная «продразверстки» осуществлялись незаконными репрессивными методами как военные акции, и эти меры привели к снижению уровня жизни населения.

Военно-силовой характер этих кампаний не мог не привести к катастрофическому уменьшению скота в районах Центрального Казахстана. Так, в Каркаралинском уезде численность скота в 1917 году составляла 1 млн. 343 тыс. голов, а в 1922 году – 275 тыс. 390 голов [13, л.20]. В 1914 году численность лошадей в Каркаралинском уезде достигала 108 тыс. 247 голов, в 1922 году поголовье лошадей сократилось до 56 тыс. 598 голов. Беспрецедентное сокращение скота произошло и в Акмолинской губернии, где в 1914 году количество поголовья составляло более 4 млн., а в 1922 году – 1 млн. 347 тыс. Поголовье лошадей сократилось в этой губернии в 3 раза, овец – в 4 раза [13, л.18]. Таким образом, политика «военного коммунизма» привела многие скотоводческие хозяйства на грань разорения.

Голод, охвативший многие районы Центрального Казахстана, стал закономерным следствием сокращения численности скота. «Среди киргизского населения Баганалинского района и Среднего Аргынского района развивается голод, и продовольственный вопрос находится в самой острой форме» [13, л.10]. Архивные материалы констатируют: «В настоящее время беднота питается разной сорной травой с примесью одной десятой части пшеницы, толкут их и мелят кость для потребления...» [13, л.86]. «Население питается исключительно травой, последствием чего является опухание, переходящее в голодную смерть, случаев которой зарегистрировано немало» [13, л.34]. Оперативные сводки ВЧК (Всероссийской Чрезвычайной Комиссии) констатировали: «Голод, связанный с продовольственным кризисом, определяет положение всех слоёв населения, исключая кулаков и спекулянтов. Большинство питается травой ...» [13, л.161].

По официальным данным, в одном только Атбасарском уезде численность голодающих достигла 25 тыс. человек, в Карсакпае голодало около 40% населения [13, л.14]. Большие масштабы голод приобрел в Акмолинском уезде, который называли самым плодородным уездом в Акмолинской губернии. Как констатируют архивные документы, политика «военного коммунизма», неурожай и джут 1922 года в немалой степени способствовали появлению в уезде «призрака Поволжья» [13, л.69]. Голодающие, в особенности, жители южных волостей – Асан-Кайгинской и Сары-Аркинской, направлялись в город Акмолинск, где пытались найти работу и улучшить свое бедственное положение. Детские дома были переполнены беспризорными детьми. Население употребляло в пищу кошек, собак, суррогаты [13, л.12]. Непосредственное воздействие суррогатов на человеческий организм было различным. Как утверждают исследователи, питание глиной вызывало непроходимость кишечника, запоры, особенно опасные – вплоть до смертельного исхода – в пожилом возрасте. Картофельная ботва

вызывала понос, костяная мука из свежих костей также имела опасные последствия для человеческого организма.

Необходимо подчеркнуть, что регистрация голодающих стала проводиться в Казахстане лишь с ноября 1921 года. Если в ноябре 1921 года в Казахстане, по данным Народного Комиссариата Здравоохранения, голодало 1 млн. 559 тыс. 911 человек или на 1 тыс. человек приходилось 315 голодающих, то уже в апреле 1922 года численность голодающих достигла 2 млн. 471 тыс. 740 человек [14, л.22]. Таким образом, голодом было охвачено почти 50 % населения Казахстана. В Акмолинской губернии в апреле 1922 года, согласно данным Народного Комиссариата здравоохранения, голодало 472 тыс. человек, в Семипалатинской губернии, в структуре которой находился и Каркаралинский уезд, численность голодающих достигла 14 тыс. 505 человек [14, л.25].

Необходимо отметить, что эти данные несколько занижены и не отражают реальной действительности, так как многие кочевые волости не были охвачены сетью медицинских учреждений. В Акмолинском уезде в 1922 году находилось только 4 лечебных пункта: городская больница, Алексеевская, Спасская больницы и Карагандинский приёмный покой. Все остальные медицинские пункты распоряжением Акмолинского Губернского отдела здравоохранения за № 1178/438 в феврале 1922 года были закрыты; 7 фельдшерских пунктов перешли на полное содержание населения. Весь медицинский персонал Акмолинского уезда был сокращён до 12 человек [15, л.22].

Начальник Акмолинского Уездного здравотдела в своём докладе на губернском совещании отмечал, что «смертность киргиз от инфекционных заболеваний – огромная» [15, л.8]. В Акмолинской губернии в 1922 году ушли из жизни в больницах более 8 тыс. человек [15, л.13].

Таким образом, политика «военного коммунизма» в Центральном Казахстане, проводившаяся в годы гражданской войны в 1918-1921 гг., привела к тяжелым социально-демографическим последствиям, упадку сельского хозяйства, откочевкам населения в пограничные регионы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Зарубин А.Г. Феномен гражданской войны // Историческое наследие Крыма. – 2003. - № 2 [электронный ресурс]
- 2 Гимпельсон Е.Г. Военный коммунизм. Политика, практика, идеология. – М.: Мысль, 1973. – 293 с.
- 3 Верт Н. История Советского государства. 1900-1991. / Пер. с фр. – М.: Прогресс: Прогресс-Академия, 1992. – 480 с.
- 4 ГАГА. (Государственный архив города Астаны), ф.250, оп.1, д.16.
- 5 ГАГА, ф.244, оп.1, д.5.
- 6 ГАГА, ф.250, оп.1, д.8.
- 7 ГАГА, ф.244, оп.1, д.250.
- 8 ГАГА, ф.244, оп.1, д.4.
- 9 Шарипов С. Баганалинцы // Советская Киргизия. – 1924. – №3-4. – С.150-154.
- 10 Линн Виола. Крестьянский бунт в эпоху Сталина. Коллективизация и культура крестьянского сопротивления. – М.: Росспэн, 2010. – 368 с.
- 11 ЦГА РК (Центральный государственный архив республики Казахстан), ф.30, оп.1, д.247.
- 12 Пушкарева Н.Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности» // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 5 [электронный ресурс]
- 13 ЦГА РК, ф.82, оп.1, д.280.
- 14 ЦГА РК, ф.82, оп.1, д.56.

15 ЦГА РК, ф.82, оп.1, д.212.

ТҮЙІН

Мақалада 1918-1922 жылдары Қазақстанда жүргізілген әлеуметтік-экономикалық үрдістер Орталық Қазақстан материалдары негізінде зерттеледі. Осы тақырып аясында Қазақстандағы «әскери коммунизм» саясаты қарастырылады. "Әскери коммунизм" саясаты кезінде ауыл шаруашылығында жүргізілген продрозверсткалардың әскери сипаты баяндалып, саясатты жүзеге асырудың әлеуметтік-экономикалық зардаптары зерттеледі.

Орталық Қазақстанда «әскери коммунизм» саясаты салдарынан ауыл экономикасының құлдырауы, халықтың өмір сүру деңгейінің төмендеуі, әлеуметтік-демографиялық салдарлары, халықтың шекаралық аймақтарға көшуі сияқты ауыр зардаптарға әкеліп соқтырғаны туралы тезис негізделеді. Зерттеудің әдіснамалық және теориялық негізі – жалпы ғылыми қағидалар, ең алдымен, историзм қағидасы.

RESUME

The article explores the socioeconomic consequences of the policy of «military communism». The military-force nature of food riddles, conducted during the policy of "military communism", is being studied. It is argued that the implementation of the policy of "military communism" in Central Kazakhstan, which took place during the civil war, the jute of 1922, led to serious consequences: the decline of agriculture, the pauperization of the population, socio-demographic consequences, the migration of the population to border regions.

А.Е. Каримова

Павлодарский государственный педагогический университет,
канд. истор. наук, доцент

А.К. Сыздыкова

Павлодарский государственный педагогический университет,
магистр истории

Отражение принципа системности в краеведении Павлодарского Прииртышья

Аннотация

В статье отражено использование принципа системности в краеведении Павлодарского Прииртышья. Исследование основывается на системе данных развития краеведения в регионе и архивном деле. В ней сосредоточен разнообразный краеведческий материал, позволяющий проводить глубокие научные исследования, делать обобщения и выводы. Установлено, что системность в краеведении Павлодарского края не только расширяет знания об истории и особенностях географии и культуры края, но и помогает ощутить связь современников с прошлым и настоящим своей малой родины.

Ключевые слова: система, принцип системности, край, краеведение, история, культура, Павлодарское Прииртышье.

Принцип системности, выработанный в свое время философией, в настоящее время является основанием для системного подхода, направленного на изучение как сложных технических, биологических, так и социальных явлений, исходя из того, что он дает представление о целостности любой системы, которая конкретизируется к тому же понятием связи, направленной на обеспечение упорядоченности. В краеведении принцип системности используется крайне редко в силу его особенностей [1], но в случае применения имеет хорошие результаты. Так как краеведение занимается всесторонним изучением определённой части территории (страны, города или деревни, др. поселений), местное население которой считает эту территорию родным краем. Краеведение изучает природу, население, хозяйство, историю и культуру родного края во взаимосвязи таких отраслевых разделов, как: географическое, историческое, этнографическое, топонимическое краеведение [2].

В ходе изучения рассматриваемой проблемы нами установлено, что в нашей стране сложились четыре организационные формы краеведения: государственное, общественное, школьное и внешкольное. Наиболее распространенной формой государственного

краеведения являются краеведческие музеи и библиотеки [3]. К формам государственного краеведения относятся местные научно-исследовательские учреждения и организации (гидрометеостанции, обсерватории, сельскохозяйственные опытные станции, научно-исследовательские институты, экспериментальные базы, архивы и т.д.). В этих организациях и учреждениях сосредоточивается разнообразный краеведческий материал, позволяющий проводить глубокие научные исследования, делать обобщения и выводы. Все это позволило нам предположить, что принцип системности в краеведении Павлодарского Прииртышья присутствует.

История данного края нашла свое отражение еще в конце XIX – начале XX вв., когда в 1883 году в рамках просветительской работы областного статистического комитета в городе Семипалатинске был создан первый музей. Уже в 1893 году в Семипалатинском музее все предметы были сгруппированы в коллекции, которые, в свою очередь были разделены на пять отделов. В работе музея активное участие принимали члены Попечительского общества, выдающиеся исследователи того времени Н.Я. Коншин, В.Н. Белослюдов, А.Н. Белослюдов, И.Е. Мирошниченко и другие [4, 59-62]. 1 марта 1902 года по распоряжению военного губернатора области в Семипалатинске был открыт подотдел Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества Российской империи, который объединил исследователей: краеведов – историков, географов, экономистов и тем самым способствовал изучению истории и культуры казахского народа, в том числе жителей Павлодарского уезда. Общеизвестно, что семипалатинские краеведы того периода проделали значительную работу по сохранению исторического и культурного наследия Павлодарского края, так как многие материалы затем были переданы в нашу область.

В изучение истории и культуры Павлодарского Прииртышья значительный вклад внесли И. Андреев, М. Чорманов, Г. Потанин, Н. Коншин, А. Букейханов и другие исследователи, которые заложили основу для последующего развития краеведческих исследований в регионе. Серьезный вклад в освещение исторических событий в истории края внесли такие выдающиеся личности, как М.Ж. Копеев и С. Торайгыров [5]. С приходом Советской власти в 1920-х гг. было создано Общество изучения Киргизского края, переименованное в 1925 году в Общество изучения Казахстана. Его членами были выдающийся востоковед и этнограф А.А. Диваев, композитор, музыковед и собиратель казахских народных песен А.В. Затаевич и другие [6, 8].

Краеведческая работа в Казахстане велась как на основе существовавших до революции научных обществ, так и новыми организациями, при создании которых бережно перенималось все то ценное, что было в опыте и традициях дореволюционного краеведения. Подобным примером может служить Общество изучения Казахстана – прямой наследник Оренбургской архивной комиссии и отдела Российского географического общества, ставшее центром краеведческой работы в республике [5, 19]. Семипалатинское общество краеведения и окружной музей в 1929 году разработали и издали отдельной брошюрой программу изучения родного края в школах, которая была распространена среди школ губернии. Павлодарский окружной отдел народного образования своим циркулярным указанием обязывал все школы организовать обучение учащихся в соответствии с этой программой. О том, какое значение придавалось тогда внедрению краеведения в школах, можно судить по постановлению бюро Павлодарского окружного комитета ВЛКСМ. В принятой по докладу заведующего Иртышской школой крестьянской молодежи резолюции от 21 января 1929 года записано: «Усилить краеведческую работу школ крестьянской молодежи, тесно связав ее с ОкрЗУ (окружное земельное управление. – А.Е.) и ОкрОНО (окружной отдел народного образования) с тем, чтобы в ближайший год выявить точное направление производственной работы школ крестьянской молодежи. Для осуществления руководства методической и краеведческой работой школ создавать районные и окружные методбюро» [7].

Из вышеизложенного следует, что краеведческое движение имело повсеместное распространение не только в городе Павлодаре, но также в районных центрах области. Это способствовало обогащению знаний учащихся и активизации собирательской работы, что в конечном итоге способствовало увеличению музейных экспонатов и сохранению ценных сведений об истории края. В 1936 году было образовано Павлодарское отделение Общества изучения Казахстана. Эти сведения были почерпнуты нами из статьи ученого секретаря отделения И. Маслова в газете «Большевицкий путь» за 1938 год. В апреле 1938 года ОблОНО создало организационное бюро общества в составе Н.М. Ташмагамбетова, Д.П. Багаева, Ф. Бандуры. Общество имело собственную фотографию «Казахстан», которой заведовал Дмитрий Поликарпович Багаев, фотографии которого и в настоящее время рассказывают наглядно об истории Павлодарского края. Каждый член отделения выполнял конкретное задание по сбору материалов для составления истории Павлодарского края. А уже 17 мая 1938 г. было принято официальное постановление оргкомитета КазЦИК по Павлодарской области об организации Областного Оргбюро общества изучения Казахстана.

Все это позволило затем систематизировать собранную ими информацию в общую историю края, так как были организованы при Бюро промышленно-геологическая, сельскохозяйственная и историческая секции (разрешено по мере необходимости создавать другие секции). Были организованы низовые ячейки Общества изучения Казахстана на всех крупных предприятиях, в каждом совхозе и учебных заведениях с добровольным охватом членства из рабочих, колхозников, учащихся и др. Вся эта работа широко разъяснялась в массах, как дело, имеющее огромное политико-экономическое значение для страны и края. В это время было принято решение по созданию Областного краеведческого музея [8].

Создание Павлодарского отделения Общества изучения Казахстана было важнейшим явлением в истории краеведения Павлодарской области, потому как в регионе впервые была создана специальная организационная структура научно-исследовательской направленности, занимавшаяся проблемами естественно-географического, историко-археологического и этнографического изучения края. За весь период работы Павлодарского отделения данный регион посетили целый ряд крупных мировых исследователей, которые внесли заметный вклад в изучение природных богатств нашего края. Например, в Баянауле в 1926 году побывал омский профессор П. Драверт, обнаруживший грот с писаницами, названный позже в честь первооткрывателя «Гротом Драверта». Археологическая находка вызвала большой интерес среди общественности. В 1927 году на этом же месте побывал известный геолог Русаков, друг и коллега уроженца Баянаула К.И. Сатпаева, обнаруживший здесь запасы корунда. Все это способствовало развитию интереса к родному краю. В 1927 году в Павлодаре и Баянауле побывал этнологический подотряд антропологического отряда во главе с видным этнографом Ф.А. Фиельструпом. Антропологический отряд возглавлял известный археолог и этнограф С.И. Руденко. Материалы, собранные в ходе работы, в дальнейшем послужили для выявления антропологического состава, описания хозяйства и культуры казахского населения Северо-Восточного Казахстана [9].

Особенно нужно отметить такой исторический факт: в 1928 году в Павлодаре Ю.А. Орлов (будущий академик-палеонтолог) обнаружил в отложениях правого берега Иртыша уникальное захоронение животных, живших на территории нашей области 12-15 млн. лет назад, которое относится к так называемой гиппарионовой фауне. Первые палеонтологические находки, которые были сделаны семьей Лагутиных, были отправлены в Омский музей, по совету Ю.А. Орлова, поскольку в Павлодаре музея еще не было. В этих раскопках непосредственное участие принимал Д.П. Багаев. Зарисовки хода этих разработок были сделаны местным художником Батуриным.

Особо хотелось бы отметить вклад в развитие павлодарского отделения Д.П. Багаева, который был не только замечательным краеведом, фотографом, но и стал в дальнейшем первым директором музея. К тому же он был избран членом-корреспондентом Западно-Сибирского отделения Императорского русского географического общества. Уже в 20-х годах их статьи нередко размещались на страницах периодических изданий. Многие снимки Д.П. Багаева становились предметами частных коллекций. Ценность его фотографий заключается в том, что в них были запечатлены история, культура, экономика развивающегося Павлодарского региона [6]. Также он входил в инициативную группу по созданию первого краеведческого кружка в школе II ступени города Павлодара, который согласно сообщению газеты «Большевицкий путь» был создан в мае 1929 года.

Следующим этапом стало создание в регионе своего музея, первое решение о создании областного музея прозвучало в мае 1938 года. В сентябре 1939 года было принято окончательное решение об открытии в городе Павлодар краеведческого музея, приуроченного к 20-летию Казахской ССР. Открытие было запланировано на 1940 год. Начало Великой Отечественной войны отсрочило эти планы, и музей удалось открыть лишь в 1942 году. Примечательно, что создание музея в 1942 году должно было стать наглядным примером демонстрации патриотизма и любви к Родине, вдохновлять население на самоотверженный труд и подвиги в борьбе с фашизмом. Основными материалами музея стали материалы, которые были накоплены ранее усилиями различных ученых и краеведов. Нужно отметить, что палеонтологические материалы о памятнике «Гусиный перелет» составляли богатейшую коллекцию редких видов вымерших животных в республике. Собираательство было основным видом деятельности местных краеведов. Не имея собственного помещения для хранения коллекций, краеведы в целях сохранности экспонатов порой были вынуждены передавать их в другие музеи [9].

Также был осуществлен сбор материалов, касающихся борьбы с белогвардейцами, периода установления советской власти в крае и первых лет борьбы с фашистами. Такой подход был использован для того, чтобы подчеркнуть исторический профиль и воспитательную роль музея. Богатая коллекция Д.П. Багаева, в виде его собственных фотоснимков и предметов старины стала краеугольным камнем для образования фонда музея [10]. Впоследствии эта коллекция послужила основой для образования мемориального музея имени Д.П. Багаева в 2001 году.

Таким образом, образование первого краеведческого музея в Павлодаре было не стихийным процессом или инициативой, исходящей от партийных органов, а стало результатом планомерной и целенаправленной деятельности ряда краеведов и ученых. Сотрудничество с научно-исследовательскими организациями и музеями, развитие образования и культуры, собираательство местных краеведов, создание первой научной организации – Павлодарского отделения Общества по изучению Казахстана, - все это в совокупности стало основой для создания краеведческого музея в г.Павлодар. Основу собрания музея составляют коллекции: археологическая, палеонтологическая, этнографическая, фото-изобразительная, документальная, естественно-научная, производственная, нумизматика, оружие - огнестрельное и холодное.

Важным источником изучения истории казахского народа, национальной культуры, народных традиций и обычаев являются шежиры, интерес к которым особенно вырос в последние годы. Кандидатом технических наук, видным краеведом Т.А. Инсебаевым в Павлодарский областной государственный архив были переданы собранные и составленные им самим, а также совместно с краеведами - Е. Калдановым, А. Сагидоллаевым и Н. Кожаягулом-Биляловым - шежиры. Они легли в основу созданной в архиве коллекции дел и документов о шежиры казахского народа.

Продолжается пополнение архивных фондов времен Великой Отечественной войны архивными учреждениями Павлодарской области. Эта работа ведется за счет сбора и

приема на государственное хранение документов личного происхождения, в частности, от участников Великой Отечественной войны и тружеников тыла. В их числе - воспоминания, фронтовые письма, дневники, записные книжки, фотографии, красноармейские книжки и другие подлинные документы.

Все это подтверждает, что важнейшей задачей для современных павлодарских краеведов и архивистов является изучение наследия выдающихся земляков, приобретение архивных документов, имеющих историко-культурную ценность [3, 10]. Особую роль в системе краеведения Павлодарского Прииртышья выполняют сотрудники архивных учреждений Павлодарской области, которые на постоянной основе выявляют новые факты по тематической направленности из хранящихся в архивных фондах различных документов. Например, в связи со 100-летним юбилеем болгарской диаспоры на казахстанской земле проводилось исследование документов, освещающих историю развития диаспоры. В результате проведенной работы на торжественном собрании общественности области экспонировалась фото-документальная выставка. В областной газете «Звезда Прииртышья» была опубликована статья начальника управления архивов и документации Павлодарской области В.Д. Болтиной «Из истории болгар в Павлодарском Прииртышье». Такая же работа проведена в отношении латышей, проживавших на территории Павлодарской области, а также поляков, депортированных в область в годы Великой Отечественной войны. В Павлодарском архиве с целью расширения источниковой базы ведется расшифровка текстов документов, исполненных арабской графикой, переложение их в соответствии с нормами современной казахской письменности и перевод с казахского на русский язык. Эта работа проводится системно, при этом используются в основном метрические записи о рождении, заключении брака и регистрации смерти согласно сведениям мечети г. Павлодара за 1890-1900, 1909, 1912-1920 годы и т.д.

Активную работу проводит и краеведческий музей, работа которого по краеведению никогда не прекращалась. Наряду с лекционной и экскурсионной работой областной музей организует презентации выставок из фондов республиканских музеев и собственных фондов. Проводятся мастер-классы, краеведческие уроки, лекции-концерты, творческие вечера. На базе областного историко-краеведческого музея проводятся и сегодня археологические и этнографические экспедиции по исследованию Павлодарского Прииртышья. Успешность работы музея обусловлена тесным сотрудничеством с высшими учебными заведениями, в частности, с Павлодарским государственным педагогическим университетом. Сотрудниками кафедры истории этого вуза подготовлен и введен в учебный процесс учебник «Краеведение» для учащихся 5-7 классов.

Все это позволяет нам сделать выводы о том, что опыт применения системного принципа на примере краеведения Павлодарского края позволяет по-новому посмотреть на исторические процессы, которые протекали на территории Казахстана и, в частности, на территории Павлодарского Прииртышья.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Телемтаев М.М. Системная философия. Монография. – Алматы: Издательский дом «СТ-Инфосервис», 1999. – 336 с.
- 2 Дьяков В.А. Методология истории в прошлом и настоящем. – М.: Мысль, 2004. – 282с.
- 3 Хронограф Павлодарской области. 1938-2008» / Составители В.А. Белова, О.В. Бобрешова, В.Д. Болтина, (отв. составитель), К.Г. Макажанова, Н.В. Маркунене, Т.Е. Покидаева, Т.Р. Стрелецкая, С.Б. Сулейменова, Л.В. Шевелева. – Павлодар, ПОИКМ музей им. Г.Н. Потанина, 2008. – 364 с.

- 4 Соколкин Э.Д. Летопись Павлодарского областного историко-краеведческого музея (60 лет) / Культурное наследие Павлодарского Прииртышья. Сб. статей. – Павлодар: ПОИКМ им. Г.Н. Потанина, 2003. – С. 59-62.
- 5 Коншин Н.Я. Труды по казахской этнографии. – Павлодар: НПФ «ЭКО», 2005. – 310с.
- 6 Ахметова С.Ш. Историческое краеведение в Казахстане. – Алматы: Казахстан, 1982. – 168 с.
- 7 Артамонова Л.В. Дом-музей Д.П. Багаева / Культурное наследие Павлодарского Прииртышья. Сб. статей. Павлодар: – ПОИКМ музей им. Г.Н. Потанина, 2003. – С. 68–71.
- 8 Государственный архив Павлодарской области. – Ф.5. Оп.1. Д.226. Л.55.
- 9 Государственный архив Павлодарской области. – Ф.646. Оп.1. Д. 186. Л. 590.
- 10 Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. – А.-А.: Наука КазССР, 1966. – 323 с.

ТҮЙІН

Мақалада Ертіс - Павлодар өңірінің өлкетануында бірізділік принципі қолданылуы туралы сипатталған. Зерттеу аймақтағы өлкетанулық даму деректеріне және мұрағаттарға негізделген, онда түрлі ғылыми-зерттеу жұмыстары жинақталған.

RESUME

The authors of this article describe the use of the principle of consistency in local lore of Pavlodar Irtysh. The study is based on a system of data on the development of local history in the region and archival work, where various local history material is concentrated, allowing for in-depth scientific research, making generalizations and conclusions.

У.Р. Шнанов

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
PhD докторанты

XX ғасыр басындағы ұлт зиялыларының ауызша тарих және ру таңбалары туралы ойлары

Анотация

Мақала XX ғасыр басындағы ұлт зиялыларының тарихты ауызша айту дәстүрі мен ру таңбаларының қазақ тарихын зерттеудегі ерекше орны мен оларды жазба тарихты қалыптастыруда қолдану әдістері туралы ойлары зерттеуге алынған және осыған байланысты ғылыми тұжырымдар жасалынған. Мақалада М. Тынышпаев, Х. Досмұхамедов, т.б. зиялылардың ру таңбаларын зерттеу ісіндегі маңызды пайымдаулары мен тұжырымдары негізге алына отырып, олардың ру таңбаларын жинақтап, қағаз бетіне түсірудегі еңбегінің маңыздылығы көрсетілген.

Түйін сөздер: Алаш, ұлт зиялылары, ру таңбалары, ауызша тарих, жазба тарих, шежіре, т.б.

Ауызша тарихтың жалпы тарих ғылымында алатын орны ерекше. XIX ғасыр ортасына бастап Еуропада «Oral history» яғни «ауызша тарих» орталықтары ашылды. Осындай орталықтардың Франция жерінен бастап өзге аймақтарда да көбірек ашылуы ауызша тарихтың маңызын аңғартса керек. XX ғасыр басында қазақ зиялылары да қазақ ұлттық тарихын зерттеуде ауызша тарих пен ру таңбаларының рөліне назар аударды. Әртүрлі саланың өкілдері бола тұра, қазақтың төл тарихына қатысты қалам тартып, дәстүрлі тарихтың маңызын ашып көрсетуде өзіндік ізін қалдырды. Зиялылардың дәстүрлі тарихқа бет бұруының себептерінің бірі - озбыр саясатқа қарсы тұрудың бір амалы ретінде төл тарихты жандандырып, мәдениетімізді асқақтату қажеттігін түсінуде болды. Тарихты ауызша айту дәстүрінің қазақ арасында кең тарағандығын терең білген М.Ж. Көпеев: «Біздің бұл қазақта тасқа таңба басқандай анық шежіре жоқ.... Естігенін ұмытпайтұғын, құлағының тесігі бар, кеудесінің есігі бар, ұқпа құлақ жандар болған. Сондай жандардың айтуымен кеудесі хат, естіген көргені жад болған қариялар кейінгіге ауыздан-ауыз алып айтумен үлгі-өсиет қалдырған» - деп, ауызша айту дәстүрінің маңызына үлкен баға берген [1, 3]. Ұлт зиялылары М.Ж. Көпеевтің бұл пікірін үнемі

жандарын тұтты. Алаш зиялыларының тарихқа бұлай ден қоюының себебі өткен тарихтан тамыр ала отырып, халықтың рухани жаңғыруына септігін тигізетіндігін сезді. Алаш зиялылары ел арасында қазақтың тарихын насихаттауға бағытталған мақсаттарын «Қазақ» газетіндегі мына мақаладан оқып білуге болады: «Қазақ» газетінің екінші нөмірінен басталып «қазақтың тарихы» жазылып тұрмақшы. Бұл жазатын тарихымыз оннан-мұннан жиналған тарихқа қатысты сөздер емес, нағыз шын және тарих дәрістері болады» - делінген (Түрік баласы) [2, 20]. «Қазақ» газетінің 1913 жылғы № 1 санында «Қазақтың тарихы» мақаласында қазақ халқының тарихты «шежіре» деп түсінетіндігі айтыла келіп, тарихтың маңызы туралы былай деп жазады: «егер тарихты оқысақ, пайдасы бар істің қандай екенін біліп істемекшіміз. Зарарлы істен қашпақпыз. Бұрынғының оңды ісінен үлгі алмақшымыз» [2, 16-17]. Ұлт зиялылары осындай ойды келтіре отырып, ауызша тарихтан тағылым алу мәселесін алға тартты және она жазба тарихты қалыптастыруда қолдану әдістерін де көрсете білді.

Мәселен, алаш қайраткері А. Байтұрсынұлының «Шежіре жазушылар естіп-білгенін сол қалпында, шикі түрінде тізеді. Тарихшылар құр істегенімен қанағаттанбай, рас, өтірігін тексертіп, расын ғана алады» деген ойы жазба тарихты қалыптастырудың маңызын көрсетеді [3, 398].

Қазақ халқының тарихына қатысты материалдарында М. Тынышпаев: «Жалпы, қазақтың әрбір руының шежіресін зерттеп алмай және олардың қай уақытта басқа ру тайпалармен қарым-қатынас жасағанын анықтамай тұрып, қазақ халқының тарихи тағдырының тұтас бейнесін көз алдына келтіру мүмкін емес» - деген терең ой айтты [4, 3]. Ұлт зиялылары тарихты ауызша айту дәстүрінің маңыздылығын айта келе, болашақта жазба тарихты жетілдіруді көздеді. Алаш зиялы қауымы өкілдері өздерінің тарих туралы еңбектерінде шежірелерге сүйене отырып, Ресей ғалымдарының да еңбектеріне жан-жақты талдау жасай отырып, өзіндік сыни көзқарастарын да білдірді. М. Тынышпаевтың еңбектерінде тарихи терең зерттеулерді нақты байқауға болады. «Қырғыз – қазақ руларының шежіресі», «Қырғыз - қазақтың шығу тегі», «Қазақ этнонимі туралы» еңбектерін ғылыми зерттеулермен қатар, ел арасындағы қазақ шежірелерін жан-жақты зерттей отырып жазған. «Материалы по истории киргиз-казахского народа» деп аталатын тарихи еңбегінде қазақ халқының құрамындағы ру тайпалар тарихына тоқтала келіп, олардың орналасу территориясын қарастырған. Аталған еңбекте қазақ ру-тайпаларының таңба, ұрандары туралы кестесін жасаған [4, 28-30]. М. Тынышпаевтың «Қазақ халқының тарихы» еңбегінде қазақ халқының шығу тарихы, рулар шежіресі мен таңба, ұрандары туралы зерттеулер жасаған. Қазақ руларының генеологиясына қатысты еңбегінде автор өзі көрсеткендей, көбінесе, Вельяминов-Зернов, А.И. Левшин, В.В. Бартольд, Н.А. Аристов еңбектеріне тоқталған. Себебін осы еңбекке алғысөз жазған Иса Тоқтыбаевтың сөзінен байқауға болады: «Олардың негізгі және (өзге авторлар авт.) басты жетістігі - сыңаржақтылық, қайшылықты рухта, патшаның қылмысты саясатын негіздеу мен соған қызмет ету» [5, 58-59]. Қазақ ру таңбаларын ғылыми тұрғыдан зерттеу ісін қолға алған ұлт зиялыларының бірі - М. Тынышпаев. Алаш зиялысы ру таңбаларын жан-жақты зерттеу қазақ тарихының жаңа беттерін ашуға үлкен көмек беретіндігін түсінген. Сонымен қатар түркі халықтарының ортақ тарихын ашуға жол ашатындығына да өз зерттеуінде дәлелдер келтірген. М. Тынышпаев ру таңбаларының белгісін қазақ халқының шежіресі кестесіне түсірген. Құрамында қазақ рулары бар қазаққа туыс халықтарды көрсете келе, ноғайлардың, қырғыз башқұрт қыпшақтарының, Қазан татарларының қазақ ру таңбаларымен ұқсас екендігін дәлелдеп айтады [5, 27-28].

«Қазақ» газетінде М. Дулатов осы туралы: «Тарих ғылымында қанша тарихи жазушылар шығып, қанша кітап жазылып шықса да, қазақтың асылын анық қып айтатыны жоқ» - деп көрсетеді [2, 19]. Осылайша, ұлт зиялылары Ресей зерттеушілерінің көпшілік еңбектерінде негізгі мақсатында отарлық саясаттың белгісі барлығын ашық білдіріп сынға алды.

Н.А. Аристовтың якуттарда таңба болмаған деген пікірімен келіспейтіндігін айта келе, якуттарда аз да болса таңбаларының болғандығын М. Кочневтің өз көзімен көргені туралы айтып, дәлел келтіреді: «Из слов Аристова выходило, что у якутов тамг нет; обстоятельство нас несколько смущало; но вот Кочнев утверждает что ему лично приходилось видеть тамги, ...хотя оговаривается, что их вообще мало» - деп жазды. М. Тынышпаев якут таңбаларының мүлдем азайып кету себебін былай деп түсіндіреді: «Народ утративший письменность, конечно, утратит и родовые тамги» [5, 12]. Ру таңбаларының атауларына қарай рулардың аты шығуы мүмкін деген болжамды да М. Тынышпаев өз зерттеуінде келтіреді. Мәселен ру ұрандары мен таңбалары кестесінде: Шекті, Ашамай, Балта, Бағана руларының атауы ру таңбаларының белгісімен байланысты болуы мүмкін делінген [5, 29]. А.П. Чулошниковтың қазақ халқының тарихы туралы еңбегіндегі «таңба» сөзінің орыстың «тамга» деген сөзінен шыққан деген болжамын М. Тынышпаев жоққа шығарады [5, 56]. Ұлт зиялылары халықтың ауызша тарихын қолдана отырып, орыс тіліндегі тарихи зерттеулердегі қате пікірлерді түзетіп отыруға күш жұмсаған. Қазақ зиялылары рейсейлік зерттеулеріндегі қателерді түзетумен қатар, олардағы құнды әдіснамалық идеяларды басшылыққа алудан тайынбаған. Әлемдік этнографтар еңбектері туралы баяндаған Ж.О. Артықбаев «Этнология» оқулығында төмендегі ғалымдардың парасатты ойын келтіреді. Этнограф Л.Я. Штернберг «Этнографтың он түрлі өсиетінде»: «Зерттеп отырған халық мәдениетіне өз халқының мәдениетін күшпен таңба: оған мән бере отырып, сүйіспеншілік таныт» - деп көрсетті [6, 289]. «Халықты танып білу үшін сол халықпен бірге өмір сүргенде ғана жүзеге асады» - деген ойды В. Богораз чукча халықтарының мәдениетін зерттеу кезінде жазып қалдырды [6, 288]. М. Тынышпаев қандай да бір халықтың тарихын зерттеу үшін, ол ұлттың тарихын, тілін, салт-дәстүрін білу және өз елінің саясатын өзгеге тықпалау әсерінен аулақ болу сияқты танымал этнографтардың қағидаларын бұлжытпай ұстанды.

Алаштың марқасқасы Ә. Бөкейхан да ауызша қазақ тарихы туралы қалам тартпай қалған жоқ. Өзінің қазақтың шығу тегіне қатысты мақаласында ол: «Нұрфайыз хазіреттің жазып көрсеткен шежіресі мынау: Анас, оның баласы Мағаз, оның баласы Сахил, оның екі баласы - Ақ Қорай һәм Ақ Шолпан, Ақ Қорайдан Аламан, онан Алаш, онан Жаил хан, онан Майқы би. Осы шежіренің тарихқа дұрысы келмейді..... сол елдің осы күнгі балалары өздерін Анастың баласы санап, қазақты онан 500 жылдан соң туғызып жүргені ұят-ақ» - деп жаза отырып, бұл шежіренің қателігіне көз жүгіртеді [7, 21]. Ә. Бөкейханов Ш. Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» еңбегіне өз пікірін білдірді: Мұнан бұрын қазақ шежіресі қазақ тілінде кітап болып басылған жоқ. Шаһкәрімнің бұл кітабы – қазақ шежіресінің тұңғышы, қазақ шежіресін білмек болған ағайіні іздегенді осы кітаптан табасың. Енді мұнан былай қазақ шежіресін жазбақ болған кісі, Шаһкәрім кітабын әбден білмей қадам баспайды» - деп кітаптың маңыздылығын ашып көрсетеді [8, 290]. Аталған шежіре кітабының маңыздылығына тоқтала келе, ондағы кейбір ойларды әлі де болса анық етіп жазылуын ұсынады. Мәселен: «Шаһкәрім қырғыздардың Енисей бойында тұрғандығы туралы Аристовтың жазғанын көрсетеді. Біздің қазақ бұл жерлерді білмейді ғой... осы күнде бұл жерлер қай патшаның қол астында, қай губернияда екенін жазып өту керек еді. Шежірені қайта басқанда Шаһкәрім бұл кемшіліктерді толтырар» - деп ұсыныс жасаған [8, 292]. Ә. Бөкейханов Шаһкәрім Құдайбердіұлының шежіресіне талдау жасай отырып керей руының крест таңбасы туралы ойын да жазды. Алаш зиялысы Ә. Бөкейханов Керей руының крест таңбасын христиан дінінің несториан дінін қабылдауымен байланысты екендігі туралы жазды. «Осы керейдің кіреш таңбасы туралы Еуропа шежіре жазушылары мынаны жазып отыр. 1100-ыншы жыл шамасында, Иса пайғамбар туғаннан кейін, осы күнгі Жетісуда көшіп жүрген керейді несторианскі сектенің (несторианская секта) софылары христиан дінінен қаратқан екен.....», «Керейдің кіреш таңбасы христиан кіреші деген сөздің көп дәлелі бар. Қазақтың кейбірі сәуірік пішкенде санына кіреш + басады, осы рәсім христиан күндегі кіреш + тұмар

орнындағы сарқыттан қалды - ау деймін. Осы күнде жақсы көрген малға қазақ тұмар тағады, христиан күнінде кіреш - басқан-ау деймін» - деп жазады алаш ардақтысы [8, 292]. Алайда Ә. Бөкейхановтың керей руының крест таңбасы туралы пайымдауы сөз саптауынан болжам түрінде айтылғанын аңғаруға болады. Осылайша, Ә. Бөкейханов тарихты ауызша айту дәстүрін терең зерттеу қажеттігі туралы өз ойларын ашық айтты.

Х. Досмұхамедұлы ауыз әдебиетін жан-жақты зерттей отырып, Ташкент қаласында 1928 жылы «Қазақ халық әдебиеті» атты қысқаша очеркті басып шығарды. Аталған еңбекте Х. Досмұхамедұлы шежіре тарихына терең тоқтала келе шежірелер түрлерін ажырата отырып, топтама жасады: жеке адам шежіресі, тайпа шежіресі, ру шежіресі, ата шежіресі, хандар шежіресі [9, 290].

М. Сералин қазақ халқының үш жүзге бөліну туралы ойын білдіре келе, «жүзге бөліну туыстық құрылым емес, территориялық-әкімшілік құрылым» - деп көрсетеді. «Біздің қазақ халқы ұлы жүз, орта жүз, кіші жүз деген үш жүзге бөлінеді. Бұл бөлінуді білмейтін қазақ жоқ екен. «Жүз деген не нәрсе?»-деп сұрақ қоя келіп, өз пікірін білдіреді. «Жүз деген бір атаның баласынан өрбігендіктен аталған емес. Тәуке хан қол астындағы тараған халқын қолайлырақ басқару үшін үшке бөліп, үш жүз деген есім берген, бір жүзге бір лайықты хан қойған» - деп өзінің ойын білдіреді [10, 7]. С. Асфандияров та өзінің Қазақстан тарихы кітабында ауызша тарихтың қазақ даласында ерекше орын алатындығын тұспалдап болса да жеткізген [11, 10]. С.Ж. Асфандияров Қазақ халқының шығу тегін, пайда болуын түркі халықтарының тарихымен байланыстырады.

Алаш зиялыларының тарихты ауызша айту дәстүріне қатысты еңбектеріне былайша бағалауға болады:

- қазақ халқының тарихын зерттеуде шежірелердің маңыздылығы түсіндірілді;
- қазақ тарихы туралы Ресей зерттеушілерінің еңбектеріне талдау жасала отырып, дұрыс-бұрыстығына көз жеткізуге тырысты;
- қазақ тілінде жазылған тарихи еңбектер саны біршама көбейді;
- жекелеген тарихи оқиғалар мен ру шежірелері тарихына қатысты материалдар жинақталды.

Қорыта айтқанда, алаш зиялыларының ауызша тарихтың тарихи зерттеулердегі ерекше орны және төл тарихты зерттеудегі құндылығы туралы ойлары күні бүгінге дейін маңызды. Себебі, төл тарихты сол халықтың өзіндік қалыптасқан дәстүрлі ауызша тарихынан бастау ала отырып зерттеу, сол халықтың тұрмыс-тіршілігі мен мәдениеті, өткен өмірі туралы жан-жақты мағлұматтар ала алады. Шежіре тарихындағы олқылықтар мен кемшіліктерді Алаш зиялылары да байқап, оларға өзіндік пікір мен сын айтып отырды. Тіпті Ресей тарихшыларының да өлке тарихына қатысты зерттеулеріне тоқтала отырып, олардың аққарасын ажыратуға тырысты. Алаш зиялыларының тарихи зерттеулері өз дәуірінде ауызша тарихтан бастау ала отырып, жазба тарихты қалыптастыруда өзіндік ізін қалдырды. Ру таңбаларының шығу тарихы мен тарихтағы орны мәселесі әсіресе М. Тынышпаевтың еңбектерінің өзіндік маңыздылығы бар. Қазақ халқының этникалық тарихын зерттеуде ру таңбаларының тарихын зерттеудің ролі ерекше. Тайпалық одақтар сақ, ғұн, қаңлы, үйсін т.б. және орта ғасырлардағы Түрік қағанатынан бастап, өзге де қағанаттардың арасындағы этникалық жағынан туыстық байланыстарды анықтауда да таңбалардың беретін дерегі өз алдына үлкен зерттеуді қажет етеді. Қазіргі күндердегі қазақ даласында өмір сүрген түркі халықтарының үзік-үзік тарихын байланыстыруда таңбалар ролі ерекше. Ру - тайпалық байланыстар негізінде тарихи процестер нәтижесінде қазақ халқы қалыптасты. Қазақ ру таңбаларының өзі өткен тарихтан өзіндік мәлімет беретіндігіне жан-жақты зерттеулер арқылы көз жеткізу бүгінгі күн талабы десек болады. Тарихи дерек көзі ретінде қазақ халқының өткен тарихын зерттеуде таңбалар тарихын зерттеу ісі қазіргі тарих ғылымында маңызы артпаса, кемімесі анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. – Алматы: «Жалын», 1993. – 3 б.
- 2 Қазақ газеті / бас ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы, 1998. – 20 б.
- 3 Байтұрсынов А. Ақ жол. – А., 1991. – 398 б.
- 4 Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа. – Алматы: Алтын орда, 1990. – 3 б.
- 5 Тынышпаев М. Қазақ халқының тарихы. – Қарағанды, 2010. – 58-59 б.
- 6 Артықбаев Ж.О. Этнология. Учебник. – Астана, 2006. – 288-289 б.
- 7 Бөкейхан Ә. Қазақтың тарихы // Қазақ. – 1993. – №1. – 16-17 б.
- 8 Бөкейхан Ә. Шығармалар. – Алматы, 1997. – 292 б.
- 9 Досмұхамедұлы Х. Аламан. – Алматы, 1994. – 290 б.
- 10 Айқап. – Алматы, 1995. – 7 б.
- 11 Асфандияров С. История Казахстана. – Алматы, 1998. – 10 б.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрывается вклад казахской интеллигенции в изучение устной истории казахов и показывается роль этой работы в формировании их письменной истории. Особо подчеркивается значение исследования родовой тамги и письменной фиксации этих сведений в трудах М. Тынышпаева.

RESUME

This research article "About traditions of oral speech and opinions about tribal symbols of Kazakh intelligentsia" addresses the views of the Kazakh intellectuals on the fact that traditional history and traditions are of special importance in Kazakh history. The Alash intelligentsia gives their own arguments in the article to make sure that in their timely writing the story they have their own traces. In the article The importance of the article is in Tynyshpayev's work in the field of collecting signatures and paperwork, making important arguments and conclusions in the study of tribal symbols.

УДК 32.019.5-055.2(574)

Г. Абдыкулова

Евразийский национальный
университет им. Л.Н. Гумилева,
PhD докторант

**Положение женщин
в общественно-
политической жизни
современного
Казахстана****Аннотация**

Статья посвящена анализу изменений положения женщин в общественно-политической жизни Казахстана в условиях независимости. Постсоветский период в истории Казахстана характеризовался ухудшением социального положения женщин республики, которые поначалу оказались за бортом общественно-политической жизни страны, были отстранены от государственного управления. Участие Казахстана в Пекинской конференции 1995 г. внесло коррективы в государственную политику в отношении женщин, и с начала 2000-х гг. стали наблюдаться первые позитивные изменения – постепенное вовлечение женщин в систему государственного управления и активизация их деятельности в общественной жизни государства.

Ключевые слова: женщины, Н.А. Каюпова, Национальная комиссия по делам женщин, общественно-политическая жизнь, НПО (общественные неправительственные организации), система государственного управления, «стеклянный потолок», современный Казахстан.

Распад советской государственной системы и последовавший политический и экономический кризис в Казахстане в 90-е гг. XX в. привели ко многим социальным проблемам, которые затронули практически все слои населения республики. Построение новой демократической модели государственного управления, реструктуризация экономики сопровождались массовым закрытием предприятий, процессом приватизации, оптимизации и сокращениями, повлекшими за собой безработицу, охватившую, в первую очередь, женское население республики. Женщины, в предшествовавший период занимавшие свои ячейки в каждой сфере жизни государства, начали утрачивать свои позиции.

Несмотря на то, что исследование аспектов общественно-политической истории и социально-экономического развития традиционно является приоритетным в казахстанской исторической науке, проблема участия женщин в

участниками была принята Пекинская Декларация и Платформа действий [6], принимая которую, Казахстан взял на себя обязательства по эффективному включению женщин во все государственные институты, а также учету гендерного аспекта при планировании стратегий и принятии решений.

Для улучшения положения женщин в стране последовательно, в течение нескольких лет были утверждены нормативно-правовые акты и приняты законы, которые должны были регулировать и контролировать «женские» вопросы. Так, в 1995 г. для поддержки института семьи, улучшения положения женщин и детей Президент создал Совет по проблемам семьи, женщин и демографической политике, которую возглавила Н.А. Каюпова. В 1998 г. он был преобразован в Национальную комиссию по делам семьи и женщин. Комиссия как консультативно-совещательный орган при Главе государства должна была участвовать в выработке наиболее эффективных мер по улучшению положения женщин, детей и семьи, по обеспечению «необходимых условий для участия женщин в политической, социальной, экономической и культурной жизни страны» [7]. В состав комиссии вошли женщины - представители научной и культурной общественности, производственных предприятий, малого и среднего бизнеса, государственные служащие [8, 27-28]. Они не понаслышке знали обо всех существующих социально-экономических проблемах женщин страны, поэтому в их планах был широкий охват назревших и требующих решения вопросов.

В этом же 1998 году Казахстан присоединился к Конвенции ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин [9] и ратифицировал Конвенцию «О политических правах женщин» [10]. В 2005 г. была утверждена Стратегия гендерного равенства в РК, которая была нацелена на «обеспечение реального равенства прав и возможностей мужчин и женщин» в казахстанском обществе. «Ожидаемыми результатами» Стратегии должны были стать «гендерочувствительность» государственных служащих и руководителей, равное участие женщин во всех процессах социального развития [11]. Таким образом, в течение 1995-2005 гг. была создана законодательно-правовая основа для формирования гендерного баланса в казахстанском обществе, вовлечения женщин в систему государственного управления и улучшения их социально-экономического положения. Как отмечал президент страны Н.А. Назарбаев, в республике будут создаваться «все условия, чтобы роль женщин в жизни страны повышалась. Современная казахстанская женщина должна стремиться делать карьеру. Следует активно вовлекать женщин в государственное и общественное управление» [12].

Де-юре, для активизации общественно-политической деятельности женщин и для их доступа в систему управления в любой сфере и на любом уровне не было никаких ограничений. Тем не менее, «активное вовлечение» женщин в сферу государственного управления в конце 90-х гг. выразилось лишь в увеличении их удельного веса среди государственных служащих. Принцип равного права всех граждан на доступ к государственной службе и продвижения в соответствии со своими способностями и профессиональной подготовкой давал всем, в том числе и женщинам, возможность самореализации в качестве государственного служащего. Но это не способствовало их политическому продвижению. Основная часть женщин, служащих государству, трудилась, преимущественно, на рядовых должностях. К примеру, в начале 1999 г. в Астане в сфере государственного управления всего работало 13196 человек, из них 5123 были женщины. Основная часть женщин – 4233, были рядовыми служащими и 621 женщина были в рядах руководителей [13]. В следующем 2000 г. число рядовых специалистов-женщин составляло уже 4874 человека, а число руководителей стало 724 [14]. На первый взгляд, налицо увеличение численности женщин среди государственных служащих и руководителей. Однако, видимое увеличение, в основном, было связано лишь с расширением государственного аппарата и, соответственно, штата сотрудников, и не было связано с необходимостью привлечения женщин к государственному управлению,

поскольку женщины руководили лишь отделами - самыми низшими ступенями государственных органов.

Похожая ситуация сложилась и в постсоветской России. О недостаточном использовании женского профессионального потенциала писали исследователи Е.Ю. Литвиненко и О.В. Березина. По их подсчетам, абсолютное большинство женщин в России (89%) занимают должности рядовых служащих, и только 38% имеют возможность «дослужиться» до уровня руководителя. «Чем выше должностная ступень, тем ниже доля женщин в числе занятых», констатировали авторы [15, 36]. По их мнению, причина такой несправедливости кроется в существовании невидимого барьера, который обозначается понятием «стеклянный потолок». Согласно определению, данному американскими исследователями Ш.Н. Хессе-Бибер и Г.Л. Картер, занимающимися проблемами дискриминации женщин по половому признаку в Америке, «стеклянный потолок» - это положение, когда на формально равные возможности для обоих полов, существует множество неформальных, невидимых барьеров, препятствующих продвижению женщин по ступеням должностной иерархии [16].

Для казахстанских женщин «стеклянный потолок» стал той самой преградой в их продвижении в системе государственной службы. Исключение составили лишь такие «женские» отрасли труда, как образование и здравоохранение. Большая часть женского населения Астаны в конце 90-х гг. трудилась именно в этих сферах [17]. Для сравнения - такая же гендерная диспропорция занятости существует и в современной России. Там, в сфере образования работают 82% женщин, в здравоохранении и сфере предоставления социальных услуг - 78% [18, 12]. Даже при условии, когда женщина поднималась по карьерной лестнице, чаще всего, верхней ступенью в должностной иерархии в системе казахстанского государственного управления было руководство департаментами и отделами, курирующими такие же «женские» сферы, как социальная защита, медицина и образование. А на уровне верхних ступеней государственной власти женщин было абсолютное меньшинство.

К началу 2000-х гг. в положении женщин наметились первые положительные тенденции. Увеличилась численность женщин среди политических государственных служащих. Если в 2015 г. их было 39 [19], то в 2018 г. стало 43 [20]. Опять же увеличилась доля женщин среди рядовых государственных служащих. В 2015 г. и 2018 г. их было около 48 тыс. [19] и более пятидесяти тысяч человек соответственно. В составе Мажилиса около 30% - 29 депутатов из 107 были женщины [20]. Если сравнить данное положение с ситуацией, имевшей место десятилетие назад, то наглядны позитивные изменения в решении этой проблемы. Однако, если учесть общее соотношение мужчин и женщин в органах государственной власти и численность женщин в республике вообще, то доля женщин, участвующих в решении важных государственных вопросов, является все еще небольшой. Получается, что судьба женских проблем, требующих решения на законодательном и государственном уровнях, все еще находится в руках мужчин. И это притом, когда основную часть электората составляют именно женщины.

Причин столь низкого доверия женщинам на политическом поприще несколько. Одной из них является исторически сложившийся стереотип восприятия женщин в обществе, менталитет нашего народа, по которому женщина - «хранительница домашнего очага». Кроме устоявшегося стереотипного общественного мнения женщинам-лидерам часто не хватает опыта в ведении политической деятельности. Без поддержки общества и государства, надеясь лишь на собственные силы и волю, казахстанским женщинам сложно пробиться на политический олимп.

Вне политической сферы казахстанская женщина имеет возможность сделать карьеру и стать руководителем государственного учреждения. Как правило, на городском и областном уровнях женщины руководят кафедрами, колледжами, школами и детскими

садами в сфере образования, заведуют поликлиниками, лабораториями в сфере медицины и т.п. В этих сферах численность женщин-руководителей всегда составляла большинство.

Не имея серьезных успехов в сфере государственного управления и государственной службы, женщины активизировали свою деятельность в рамках неправительственных организаций (НПО). В конце 90-х гг. общественная деятельность стала новым явлением в жизни казахстанского общества. После выхода Закона «Об общественных объединениях» [21] женщины серьезно занялись деятельностью в рамках НПО. Возникновение большого количества общественных объединений в условиях снижения социальной защищенности и государственной поддержки некоторой части населения, в том числе и женщин, было закономерным явлением. В начале 2000-х гг. в республике «в решении социально значимых проблем активное участие принимали около 300 неправительственных организаций и общественных объединений, работающих в области защиты прав и законных интересов женщин и семьи», из которых 150 возглавляли женщины [11]. Деятельность каждого НПО разворачивалась вокруг определенной социальной проблемы. К примеру, такие крупные организации, как Ассоциация деловых женщин Казахстана, Ассоциация «Женщины-предприниматели Казахстана», объединившие женщин-предпринимательниц, оказывали активную помощь в продвижении женщин в сфере бизнеса. Ассоциация деловых женщин Казахстана, насчитывающая в своих рядах более 15000 человек, объединила женщин, занятых во многих сферах: в политике и государственном управлении, бизнесе, науке и образовании, здравоохранении и культуре [22, 3]. Обладая обширным потенциалом, Ассоциация обрела общественный вес и стала мощным движением, способным открыто заявлять о существующих и требующих решения проблемах женщин.

Деятельность женщин в рамках общественных объединений охватывала самые различные стороны жизни женщин. Большое количество общественных объединений занимались защитой прав женщин, подвергшихся физическому и психологическому насилию, оказанием им психологической помощи. К примеру, в г. Астане действовали «Психологический центр «Келешек» [23], «Женская ассоциация реализации и адаптации» (ЖАРиА) [24]. Общественных объединений, возглавляемых женщинами, было множество и в целом в Казахстане. К примеру, в Кокшетау действовали общественные объединения «Луч надежды», «Ассоциация семейных врачей» [25], «Центр по развитию женского предпринимательства», «Феминистская лига» [26], «Лига женщин мусульманок» [27] и мн. др. В Петропавловске активно работали такие НПО, как «Федерация деловых женщин», «Клуб «Юнона», «Клуб «Улпан», «Комитет солдатских матерей» [28]. Динамичные действия общественных объединений оказывали серьезное влияние на органы власти, способствовали разрешению многих социальных проблем, касающихся женщин и семьи.

Таким образом, можно констатировать, что на протяжении второй половины 90-х и начала 2000-х гг. в Казахстане идет процесс постепенного вовлечения женщин в систему государственного управления и в общественно-политическую жизнь страны. Трудясь в самых разных сферах, женщины вносят ощутимый вклад в развитие экономики государства. Через деятельность в общественных объединениях, в целом, представляющих собой женское движение Казахстана, стал слышен «голос» и позиция женщин по многим проблемам. А женские НПО фактически стали катализаторами усовершенствования национального механизма по проблемам казахстанских женщин.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Балтабаева А.К. Вовлечение казахских женщин в сферу государственного управления Казахстана (20-30 гг. XX в.). Дисс. канд. ист. наук. – М., 1995; Қожабекова А.Д. Кеңес

- үкіметінің әйелдерді қоғамдық-саяси қызметке тарту тәжірибесі: нақтылы тарихи зерттеу (Қазақстан мысалында 1917-1990 жж.). Тар. ғыл. канд. дисс. - Алматы, 2007; Әбишева Ж.Р. 1926-1941 жж. қазақ әйелдерінің арасындағы қоғамдық-саяси жұмыстар. Тар. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2002. – 153 б.; Жүзтаева Б.Н. Қазақстан әйелдерінің қоғам дамуындағы рөлі: тарихи талдау (1946-1991): Тар. ғыл. канд. дисс. - Астана, 2010. – 135 б.
- 2 Дуненкулова Г.А. Женщины в системе социально-экономических и политических процессов независимого Казахстана (1991-2002 гг.): исторический аспект. Дисс. канд. ист. наук. – Алматы, 2003.
  - 3 Мусина З.М. Формирование социально-профессиональной группы предпринимателей-женщин в Западно-Казахстанской области Республики Казахстан. Дисс. канд. ист. наук. – Самара, 2015; Сарсембаева Р.Б. Гендерные аспекты развития предпринимательства в Казахстане. Социологическое исследование. - Алматы: Ассоциация деловых женщин Казахстана, 2004; Нурбекова Ж.А. Социологический анализ женского предпринимательства в Казахстане. Автореф. дисс. канд. соц. наук. - Алматы, 2000; Абдыкулова Г. Развитие женского предпринимательства в современном Казахстане // Южный Урал: история, историография, источники: межвузовский сб. научных статей. Вып. 8 / отв. ред. Р.Г. Буканова. – Уфа: РИЦ БашГУ, 2018. – С. 5-21.
  - 4 Мусабалина Г.Т. Женщина в традиционной казахской семье в XVIII-XIX вв.: исторический аспект. // Культура, наука, образование: проблемы и перспективы. Материалы V научно-практической конференции.– Нижневартовск: Изд-во: Нижневарт. гос. ун-та, 2016. – Ч.II. - С. 231; Байғұтова А.М. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты. Фил. ғыл. канд. дисс. – Алматы, 2008; Кабакова М.П. Психологические особенности казахской семьи. – А.: Қазақ университеті, 2018. – 288 с.
  - 5 Северо-Казахстанский государственный архив, ф. 669, оп. 1, д. 142.
  - 6 Women in Power and Decision-making // <http://beijing20.unwomen.org/en/in-focus/decision-making>
  - 7 Национальная комиссия по делам женщин и семейно-демографической политике // <http://www.akorda.kz/ru/o-nacionalnoi-komissii>
  - 8 Женщины Казахстана. – А.: Мальвина, 2000.
  - 9 О присоединении Республики Казахстан к Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин. Закон Республики Казахстан от 29 июня 1998 года № 248// http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z980000248_
  - 10 О присоединении Республики Казахстан к Конвенции о политических правах женщин. Закон Республики Казахстан от 30 декабря 1999 года № 18-П// http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z990000018_
  - 11 Об утверждении Стратегии гендерного равенства в Республике Казахстан на 2006-2016 годы. Указ Президента Республики Казахстан от 29 ноября 2005 года N 1677 // Казахстанская правда. – 2005. - 3 декабря.
  - 12 Послание Президента Республики Казахстан - Лидера нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана Стратегия «Казахстан-2050». Новый политический курс состоявшегося государства // http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaeva-narodu-kazahstana-14-dekabrya-2012-g
  - 13 ГА г. Нур-Султан, ф. 561, оп. 1, д. 12, л. 12.
  - 14 ГА г. Нур-Султан, ф. 561, оп. 1, д. 33, л. 9в.
  - 15 Литвиненко Е.Ю., Березина О.В. «Стеклянный потолок» профессиональной карьеры женщины // Гендерная повседневность (Материалы третьих гендерных чтений). Отв. ред. Л.А. Савченко. Ростов-на-Дону: Изд-во «Наука-Пресс». – 2006.

- 16 Sharlene Nagy Hesse-Biber, Gregg Lee Carter. Working women in America: split dreams. - 2-nd ed. - Oxford University Press, 2005.
- 17 ГА г. Нур-Султан, ф. 561, оп. 1, д. 12, л. 1-2, 13; д. 33, л. 9г.
- 18 Беляева Г.Ф., Ермолаева Е.О. Цифровая экономика и женское профессиональное образование // Горожанки и горожане в политических, экономических и культурных процессах российской урбанизации XIV–XXI веков. Материалы Одиннадцатой международной научной конференции РАИЖИ и ИЭА РАН. - В 2-х т./Отв. редакторы: Н.Л. Пушкарева, Н.А. Гронская, Н.К. Радина. - М.: ИЭА РАН, 2018. - Т. 2.
- 19 Женщины и политика. Политическое и экономическое продвижение женщин // <http://www.akorda.kz/ru/osnovnie-napravleniya-nacionalnoi-komissii/uchastie-zhenshin/zhenshini-i-politika/zhenshchiny-i-politika>
- 20 О равных возможностях продвижения женщин на государственной службе Казахстана // Казахстанская правда. – 2018. - 30 июня.
- 21 Закон Республики Казахстан от 31 мая 1996 года № 3-І «Об общественных объединениях» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.05.2018 г.) // <http://online.zakon.kz>.
- 22 Сарсембаева Р.Б. Гендерные аспекты развития предпринимательства в Казахстане. Социологическое исследование. - Алматы: Ассоциация деловых женщин Казахстана, 2004. – 108 с.
- 23 Предсказуемость судьбы? // Сто лиц столицы. - 2011. - №1(2). - С. 87-88.
- 24 Дорогу осилит идущий // Сто лиц столицы. - 2010. - №1. - С.174-175.
- 25 ГА Акмолинской области, ф.1290, оп.3, д.1015, л.4.
- 26 ГА Акмолинской области, ф. 1617, оп. 1, д. 114, л. 56.
- 27 ГА Акмолинской области, ф. 1617, оп. 1, д. 65, л. 21.
- 28 Северо-Казахстанский государственный архив, ф.669, оп. 1, д. 265, л. 7.

ТҮЙІН

Мақала 1990 жылдардың екінші жартысы – 2000 жылдардың басындағы Қазақстан әйелдерінің республиканың қоғамдық-саяси өміріндегі орны мен рөлін айқындауға арналған. Әйелдердің саясат пен билік, мемлекеттік қызмет салаларында қызмет ету жолында кездесетін негізгі кедергілер анықталады. Негізгі әлеуметтік мәселелерді шешуде әйелдер құрған қоғамдық ұйымдардың маңызы ашылады.

RESUME

The article is devoted to the analysis of the situation of women in the socio-political life of Kazakhstan in the late 1990s - early 2000s. The author defines the main obstacles for women's activity in the sphere of politics and public service. The role of women's public associations in solving their social problems is noted.

А.О. Кумисова

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
PhD докторанты

Қазақтың дәстүрлі бес қаруы

Аннотация

Бұл мақалада дәстүрлі қазақ қару-жарақтарының қалыптасу тарихы, түрге бөлінуі, қолдану тактикасы жайлы айтылады.

Түйін сөздер: Әскери өнер, батыр, мерген, бес қару, петроглифтердегі қару-жарақтар.

Қазақ қару-жарағының өсу жолы мен өзіне тән даму тарихы бар. Ол тарих сонау көне заманнан бастау алып, бүгінгі күнге дейін жетеді. Мұның дәлелін қазақ жерін көне заманда мекен еткен тайпалық одақтардың мәдениетіндегі қару-жарақтар үлгілерінен көре аламыз.

Қазақ халқының өзіне тән XV-XVI ғғ. әскери өнері, әскери дәстүрі, қару түрлерін жетілдіруі, қазақ хандары мен батырларының соғыс тәсілін жетік меңгеруі, Қазақ мемлекетінің өз аумағында үлкен жерді игеруіне және оны сақтап қалуына себеп болды.

Ғылымда қару-жарақтарды, олардың жасалу жолдарын материалдық мәдениетке жатқызады. Дала халқының күн көріс негізі, көбінесе қару-жараққа сүйеніп келген. XVI ғасырда ағылшын саяхатшысы және елшісі Антонио Джинкисонның айтуынша, «көшпелілер аңға шықса да, басқа көңіл көтеруге барса да ешқашан садақ, жебе, қанжарын тастамаған». Қаруланып жүру тек заңды құқық емес, сонымен қатар міндет болып табылады. Қарусыз адамнан халықтық жиналыс та дауыс алмаған, ал кішілер оған орын бермеген [1, 19].

Қазақ халқының Геродоты атанған А.И. Левшиннің «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей» атты география, тарих, этнография салалары бойынша еңбегінде қазақ халқының қару-жарақтары мен әскери киім үлгілері жайында біраз маңызды этнографиялық мәліметтер берілді [2].

Қазақ халқының фольклорлық бай мұрасында батырлардың «бес қаруы бойында», «бес қаруы сай», «бес қаруын асынған», «Ер қаруы – бес қару» дегендей сөз тіркестері жиі қолданылады. Әсіресе, орта ғасырларда ғұмыр кешкен әрі батыр, әрі жырау бабаларымыздың шығармаларында көптеп кездеседі. Барлық түркі халықтары секілді қазақ халқының батырлары

да соғыс кезіндегі жекпе-жек айқастарда қарудың бес түрін қолданған. 5 қару түрімен сайысу – садақ ату, найзаласу, қылыштасу, балталасу мен шоқпарласу түрінде өткен.

Қазіргі замандағыдай, бұрынғы кездерде де көшпелі халықтардың әскерінің құрамы қару түрлеріне қарай бөлінген. Әр қаруды жете меңгерген жауынгерлерден арнайы: садақшылар, найзашылар, қылышкерлер, айбалташылар, шоқпаршылардан тұратын әскери бөліктер, қосындар құрылған. Мысалы, «Манас» жырында қырғыз, қазақ және басқа түркілерден құралған жетпіс мың әскердің құрамында 20 мың садақшылар қосыны, 30 мың мылтықшылар қосыны, 5 мың гүрзішілер қосыны, 15 мың найзагерлер қосыны және 15 мың қылышкерлер қосыны болғаны айтылады [3, 86]. Түркі халықтарының басқа да жырларында мұндай деректер кездеседі. Әскерді бұлай қару түріне қарай бөлу қазақтарда да болғанын тарихи жырлар деректері дәлелдейді.

Негізінде соғыс қарулары жұмсалып тәсіліне қарай – ату, кесу, түйреу, шабу, соғу болып қалыптасқанын жоғарыда атап өттік. Осыған орай енді төменде қару түрлерін топ-топқа бөліп, тиісінше мазмұндап қарастырамыз.

Ату қарулары: садақ, жақ, мылтық. *Садақ* – жебе атуға арналған қол қаруы. Садақты тас дәуірінен XX ғасырға дейін дүние жүзінің барлық халықтары пайдаланған. Ерте кезде аң аулауда, кейін соғыс ісінде қолданылған. Қарапайым садақты тобылғы, үйеңкі, т.б. ағаш шыбықтарынан доғаша иіп, екі ұшын қайыспен керіп жасайды. Күрделі садақтың сыртқы бетіне сіңір тартылып, ішкі жағы мүйізбен қапталады, кейде ортасы мен екі шетіне сүйек бастырма қағылады (құрама садақ). Күрделі садақты ежелгі Шығыста, оның ішінде сақтар, кейінірек ғұндар мен Орта Азия халықтары көп қолданған. Қазақ садағы көшпелілер садағының жетілдірілген жалғасы болып саналады. Ауыз әдебиетінде садақтардың қолданылған материалдарына қарай "қайың садақ", "қарағай садақ", "үйеңкі садақ" деген атаулары кездеседі. Қайыңның қабығымен қапталған, сарғайған түсіне байланысты "сарыжа", "сар-садақ" деген атаулары да бар [4, 513].

Жақ – жай ағаш садақ. Сырт түрі малдың жақ сүйегіне ұқсайды. Жебесі алысқа ұшатындықтан, кейде "жай" деп те атайды. Көлемі садақтың басқа түрлерінен үлкен және серпер ағашы жуан болып келеді. Оның садақша ілінген жағын сірі таспамен орап қаптайды [5, 477]. Жақты тарта білу (ату) кім-көрінгеннің қолынан келе бермейді. Оны өнердің бір түрі деп есептесек, ал якут халқында ол – бір жастан екінші бір жасқа өтуді білдіреді екен. Оны осы халықтың: «Бала, садақты үш рет ілсең (тартсаң), үлкен жігіт боласың» – деген мақалынан байқауға болады [6, 48]. Ал қазақтарда тарихтан белгілі, бұл садақ ату ісі үлкен өнермен теңестіріліп, батырлық шеберлігінің болуын талап етеді және ұлттық ойын түрінің бірі болып саналады. А. Левшиннің жазбаларында қазақтар жақты (садақты) тек жерде қозғалмай тұрып атып қоймай, сондай-ақ аттың үстінде шауып келе жатып та тарта білген. Кейбір мергендер алдынан жоғары қарай лақтырылған құлақшын мен жүзікті атып түсірген дейді «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацкой орд и степей» – еңбегінде [2, 312].

Жебе – садақ оғының ұшы (садақ оғы), атылу арқылы жарақат салатын элементі – «оқ». Оқтың түрлі металдардан жасалып, негізгі жарақат салуға арналған бөлігі. Жебе бекітілетін бөлігі – «сабы», оның ортасы «белі», саптың жебе бекітілетін жағы «басы» деп аталады. Оқтың жебесінің «қыры», «ұшы», сапқа орнатылатын «ұңғысы» не «жетесі» болады. «Адырна» атауы сияқты оқтың басты функционалды бөлігінің атауы – «жебе» сөзі де қазақ тілінде оқтың өз атауының орнына қолданыла береді. Оқтың сабын ағаштан (қайыңнан, талдан, тобылғыдан) жонып жасаған. Оқтың сабының түзулігі, жеңілдігі, беріктігі маңызды болғандықтан, оны жауынгерлер өздері жасаған, қазақтың «ата көрген оқ жонар» деген мәтелі содан қалған [3, 97].

Мылтық – оқ-дәрімен атылатын қару. Аңшылық кезінде және соғыста қолдану үшін жасалған. XIV-XV ғасырларда алғаш рет аркебуза, кулеврина, пицаль деген атпен Еуропада белгілі болды. Мылтықты XV-XVI ғасырларда қазақ ұсталары қолдан соқты. Оның иыққа тіреп атуға ыңғайлы ағаштан жасалған құндағы, оқтығы (оқпаны, түтесі),

шүріппесі, шаппасы, пілтесі, жерге тіреп қоятын тіреуіштері болды. Мылтықтың қазақ арасында: пілтелі мылтық, жалғыз ауыз, қосауыз, жезді ауыз, көкберен, бытыралы сияқты түрлері болған. Пілтелі мылтық XVI-XVIII ғасырларда жоңғар басқыншылығына қарсы соғыста қолданылды. Оған жерге тірелетін 3 сирақ орнатылды. Ауызынан оқталып, дәрісі мақта пілтемен тұтатылды. Халық арасында оның оқтығы ұзын, салмағы ауыры "шамкал", алысырақ ататыны "күлдір мамыл" деп те аталды. Жалғыз ауыз мылтық жеке оқпен оқталады. Мылтықтың жетілдірілген түрлері Испанияда, Швецияда жасалды. XIX ғасырдың 30-жылдары француз шебері К.Лефощеннің (1833), неміс шебері И.Н. Дрейзенің (1836) құндақ жағынан оқталатын мылтықтары пайда болды. Құндақ жағынан оқталатын жалғыз ауызды, қосауызды, түсті қырлы, жылтыр мылтықтар Францияда, Бельгияда, Ұлыбританияда, Германияда шығарылды. XIX ғасырдың 70-90 жылдары орыс инженерлері А.П. Горлов пен К.И. Гунниустің техникалық жағынан жетілдірілген бір зарядты "орыс винтовкасы" – берданка, С.И. Мосиннің қайырма бекітпелі винтовкалары жасалды. Азамат соғысы жылдары (1918-1920) маузер, револьвер, наган секілді жеңіл мылтықтар пайдаланылды. 2-дүниежүзілік соғыстан кейін мылтықтың жетілдірілген түрлері: автомат-карабин, пистолет, мергендік винтовка, спорт винтовкалары мен пистолеттері т.б. шыға бастады [7, 652].

Шоқан Уәлиханов та қазақ батырларының ерте кездегі қару-жарақтарына тоқталып өтеді. Ғалым садақ, жақ, сауытбұзар (сауыт бұзуға арналған), қозыжауырын (ертоқымнан аударып түсуге арналған), жебе түрлеріне талдау жасап өтеді. Дегенмен, Шоқан Уәлиханов қазақ даласында мылтық түрлерінің сирек қолданыста болғандығын айтады [8, 35].

А.К. Кушкумбаевтің «Военное дело казахов в XVII-XVIII веках» еңбегінде де қазақ халқының мылтықты көрші елдерден алдырып отырғаны және сирек пайдаланғандығы жөнінде айтады [9, 70].

Л.А. Бобровтың «О казахском влиянии на комплекс вооружения Российских казахов в XVII – середине XIX вв» мақаласында: – Қазақ халқы отты қаруларды негізінен XVI ғасырдың екінші жартысында, XVII-XVIII ғғ. кеңінен пайдалана бастады деп жазады. Отты қарулардың дерлік көп бөлігі: Бұқарадан, Хиуадан, Самарқаннан, Ташкент және басқа елдерден сатып алынып отырған [10, 39]. Дегенмен кейбір түрлері қазақ жерінде жасалынған делінген.

Кесу қарулары: семсер, қылыш, сапы. *Семсер* (араб тілінен шамшир) – қарудың бір түрі. Көне заманда көшпелі халықтар екі жүзді, тұзу семсерлер қолданған. Скиф, сақ, сарматтардың семсерлері алғашқыда қысқа (70 см) болып, оны "*акинак*" деп атаған. Кейін ұзын семсерлер қолданысқа енді. VIII ғасырдан бастап бір жүзді, қайқы семсерлер жасалынды. Қазақтың батырлық ертегілерінде батырлардың қаруы ретінде бүктемелі семсер де айтылады. Бүктемелі семсер өте иілгіш, бүктеп, жасырып алып жүруге ыңғайлы, болаты мықты, жазылғанда өз қалпына қайта келетін болған. Шығыс халықтарында бас киімге тығып немесе белге орап жасырып алып жүретін солқылдақ иілгіш семсерлер болған, оны қазақтар да қолданған. Семсерді *қынап* деп аталатын арнаулы қабына салып, белге тағады. Қынабы ағаштан жасалып, сыртынан түрлі материалмен қаптайды. Семсер атты әскердің басты қаруы ретінде XVIII-XIX ғасырларға дейін қолданыста болды [4, 653]. Атты әскер құрамаларының жойылуына байланысты (XX ғ.) семсерді (қылышты) қазіргі уақытта тек кейбір әскери қызметкерлер, салтанатты рәсімдерінде ұстайтын қаруы ретінде ғана қолданады.

Қылыш – қазақ қаруының бір түрі. Қылыш, ат үстінде ұрыс жүргізу үшін жеңіл әрі кесіп түсер қару қажеттігінен туындаған. Көшпелі халықтарда VIII ғасырдан бастап семсерлер бір жүзді, қайқы етіп жасалып, қолданысқа енді. X ғасырда түркілер арқылы Батыс Еуропаға тарады. Кейіннен бұл қару жетілдіріліп, атты әскердің басты қаруы ретінде XX ғасырға дейін қолданылды. Қазақ қылыштары: алдаспан, наркескен, зұлпықар,

жатаған қылыш, қайқы қылыш болып бөлінеді. Олардың ұзындығы 90-95 см аралығында, ені 3-3,5 см болған [7, 188].

Сапы – қарудың (қылыш) бір түрі. V-XIX ғасырларда бір жүзді етіп жасалып, кесу қаруы ретінде пайдаланылды. Көшпелі халықтарда кең қолданыста болып, бірте-бірте семсерді ығыстырған. XVIII-XIX ғасырларда қазақтар басы түзулеу келген балдақсыз сапы қолдана бастады. Қазақ сапысы ғылыми әдебиеттерде "Ортаазиялық шашка" немесе "Қоқан шашкасы" деп аталатын сапының бір үлгісі. Қазақ сапыларының жүзі, сабының кескіні "Кавказ шашкасынан" бөлекше, бұл оның өзіндік жолмен дамығанын дәлелдейді. Сапының бұл түрінің пайда болуы ұрыс тактикасының өзгеруімен тікелей байланысты болды [4, 552].

Түйреу қаруы – негізінен атты жауынгерлердің басты қаруы. Қазақ батырлары түйреу қаруларынан найзаны алыс-жақындығына байланысты көбірек пайдаланған. Осыған байланысты найзаның екі түрін: *сұңгіні* (ұзын сапты найза) және *жыданы* (қысқа сапты найза) ажыратып көрсетеді. Жауынгерлер найза қаруларының басына дәреже белгісін танытатын ту, байрақ, қыл, шашақ, жалау, т.б. тағатын болған. Тағылған қыл немесе шашақ екі жағдайда – қару ұшынан аққан қанды сабына жібермеуге және қарудың қозғалыс бағытын байқатпауға арналып жасалады. Қарсыласқа алыстан-ақ лақтырып жайрататын жыданың өз ерекшелігі бар. Көшпелі тайпалық одақтарда қарудың пайда болуы, қалыптасуы, даму дәрежелері қарқынды түрде жүріп отырды. Найза – бұл бетпелі айқаста түйреу арқылы қолданылатын қару түрі. Жартастардағы суреттерден және жазба деректерден біз қазақ найзасының екі түрлі – ұзын және қысқа сапты болып келетіндігін көреміз.

Қазақ найзасы басқа да халықтардың найзасы сияқты екі бөліктен, яғни қолға ұстайтын ағаш бөлігі – саптан және түйреп, жарақат салатын темір бөлігі – бастан тұрады. Найза сабына негізінен қайың, қарағай, емен немесе жергілікті ағаш түрлері пайдаланылса, ал басы темірден, болаттан жасалынған. Деректерге сүйене келе, қазақ найзасының бас жағына, яғни ұшының сабына жалғанған жеріне әртүрлі дәреже белгілері ретінде – ту, байрақ, жалау, қыл (жібек) шашақтар тағылғандығын айтып өттік. Соның ішінде: ту – қолбасының; байрақ – әскербасының; жалау – әскер бөліктерінің айыру белгілері болып саналса, ал шашақ – батырлық белгісін білдіретін сипатта болған [6, 46].

Жебесі алтынданған найза ұстау адамның батырлық статусының белгісі болғаны ауыз әдебиетінде де көрініс тапқан.

Ежелден саған ел болған
Орта жүзден кісің жоқ,
Найзасының ұшы алтын
Кіші жүзден кісің жоқ...

Бұқар жырау [11, 69].

Шабу қаруы: Шақан, жауынгерлік балта, айбалта, жартылай айбалта деген төрт түрге жіктеліп, жауды жару, шабу арқылы зақым келтіретін соғыс құралы және өзгешелігі мол. Қазақ жерінен табылып, әр түрлі музейлерде сақталған, шүйдесі жатық, үшбұрышты сына тәрізді жасалған, жүзі жіңішке шабу қаруы – *шақан* деп аталса, басының жалманы трапеция секілді келген, жүзінің жалпақтығы орташа қару – *жауынгерлік балта* делінген. Көшпелі халықтарда балтаны соғыс қаруы ретінде өте ерте заманнан (б.з.б. I-мың жылдықтан) қолданыла бастады. X ғасырдағы көне түркі ескерткіштері "Алтын яруқта", "Құтты білікте" балта соғыс құралдарының бірі болғандығы айтылады. Балтаның басы металдан, ал сабы мықты ағаштан жасалады. Б.з.б. V–III ғасырлардағы сақтар балтаны қоладан (кейін темірден, болаттан) құйып, сол замандағы діни нанымдарға сәйкес ою-өрнекпен әшекейлейтін болған [12, 126]. *Айбалта* деп жүзі жалпақ, жалманы енді, жарты ай сияқты дөңгелене келген, ұзын сапты қаруды айтады. Ал шабу, жарудан басқа кесу функциясымен ерекшеленетін *жартылай айбалта* қаруының жүзінің жалпақтығы орташа, жалманының жоғары жағы тіктеу болады. Қолдануға қолайлы – орташа сапты

балтаны белбеуге қыстырып, жорықта ердің қапталына бекітіп, тақымға басып жүреді. Халық ауыз әдебиетінде балтаның "ақ балта", "көк балта", "ала балта" деген атаулары да кездеседі.

"Тебінгінің астынан,
Ала балта суырысып
Тепсініп келгенде,
Тең атаның ұлы едім"
Шалкиіз жырау [12, 127].

Қазақтар балтаны әскери қару ретінде ХХ ғасырға дейін ұстанды. Ал, тұрмыста еңбек құралы ретінде қолданылатын балтаның түрлері: ақ балта, шот балта, қуыс балта, балға балта т. б. деп аталады. Олар жару, шабу, қию, ою, жону т.б. жұмыстарға қолданылады.

Соғу қаруы: шоқпар. *Шоқпар*. – ырғай, тобылғы, қайың сияқты дөңкиіп жұмыр келген, кейде басына темір немесе қорғасын құйылатын, ауыр соққы беретін негізгі күш, қысқа қол қаруы [13, 1413]. Көшпелі халықтарда гүрзі басы шойыннан, қорғасыннан құйылып, сыртымен болат темірмен қапталады. Ал басы бірнеше тілімді, қырлы болып темірден жасалған шоқпарды *бұздыған* (басы алты не сегіз қырлы, әр қырының арасы ойылған болып келетін, шоқпардың жеңіл түрі) деп айтса, басы сабымен бірге, тұтаспаған, босаң түрінде келетін құралды *босмойын* (ағаш сапқа қайыспен байлаған тас шоқпар) деп атаған [14, 47].

Қазақ қару-жарағына қатысты құнды деректерді ислам дініне дейінгі жартастардағы жазу немесе суреттерден де (петроглифтер) байқауға болады. З.Самашев пен Ж.Жетібаевтың "Қазақ петроглифтері" еңбегінде, табылған петроглифтерге сүйене отырып, қазақтың қару-жарақ түрлеріне ғылыми мазмұндама жасайды. Бұл жартастардағы қару-жарақ бейнелері, дәстүрлі қазақ қоғамында қарудың киелі болғандығын, қаруды пір тұтқандығын, қарудың тек соғыс құралы ғана емес, ерекше рух беретін қасиетінің болғандығына сенгендіктерін де айқын көрсетеді.

Қазақ халқында көшпелі халыққа тән қару-жарағының болғандығын көреміз. Сыртқы жаугершілік заманның ықпалына орай, қару-жарақтар да заманына сай жетіліп, өзгеріп отырған. Сонымен қатар басқа халықтардың да жетілген қару-жарақ үлгілерін де қоса пайдаланған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Картаева Ш.Е. Ұлттық қару-жарақ түрлері (XV-XVIII ғғ.). // Қазақ тарихы: №2. 1998. – 19-21 бб.
- 2 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей (под общ.ред.акад. М.К. Козыбаева). – Алматы: "Санат", 2009. – с. 656.
- 3 Ахметжанов Қ.С. Қазақ дәстүрлі қару-жарағының этнографиясы. – Алматы: "Алматы кітап", 2006. – 216 б.
- 4 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия/ Бас ред. Б.Аяған. – Алматы: "Қазақ энциклопедиясының" Бас редакциясы, Т.7. – 2005. – 728 б.
- 5 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия/ Бас ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы: "Қазақ энциклопедиясының" Бас редакциясы, Т.3. – 2001. – 720 б.
- 6 Самашев З., Жетібаев Ж. Қазақ петроглифтері (көне тамыры мен сабақтастығы) – Алматы: "Иль-Тех-Кітап", 2005. – 134 б.
- 7 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия/ Бас ред. Б.Аяған. – Алматы: "Қазақ энциклопедиясының" Бас редакциясы, Т.6. – 2004. – 696 б.
- 8 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т.4. – Алматы: "Наука", 1985. – 461 с.

- 9 Кушкумбаев А.К. Военное дело казахов в XVII-XVIII вв. – Алматы: "Дайк-Пресс", 2001. – 184 с.
- 10 Бобров Л.А. О казахском влиянии на комплекс вооружения Российских казаков в XVII – середине XIX вв. // Век науки и образования /научный журнал – №7, (июль-сентябрь). г. Астана. – 2012. – С. 39-41.
- 11 Алдаспан. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ ақын-жырауларының жырларының шығармалар жинағы / Құраст., баспаға әзірлеген, алғы сөзін, түсініктерін жазған М. Мағауин. – Алматы: "Жазушы", 1970. – 280 б.
- 12 Қазақстан. Ұлттық энциклопедия/ Бас ред. Ә.Нысанбаев. – Алматы: "Қазақ энциклопедиясының" Бас редакциясы, Т.2. – 1999. – 720 б.
- 13 Уәли Н., Құрманбайұлы Ш. және т.б. Қазақ сөздігі (*Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі*) – Алматы: "Дәуір", 2013. – 1488 б.
- 14 Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер (Батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері). – Алматы: "Дәуір", 1996. – 256 б.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются история формирования традиционного казахского оружия, его классификация, тактика применения.

RESUME

This article deals with the history of the traditional Kazakh weapon formation, its classification, its tactics.

*Педагогика және
психология*

ӘОЖ 37.013.46 (045)

П.Б. Сейітқазы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
пед. ғыл. д-ры, профессор

А.А. Ахметова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
PhD докторанты

Болашақ педагогтердің медиақұзыреттілігін қалыптастырудың теориялық аспектілері

Аннотация

Мақалада болашақ педагог мамандарды даярлаудағы медиақұзыреттілік мәселесі қарастырылып отыр. Медиақұзыреттіліктің теориялық құрылымы анықталып, ғалымдардың зерттеу жұмыстарына талдау жасалып, білім алушылардың медиақұзыреттілігін, медиасауаттылығын қалыптастыру жолдары мен мүмкіндіктері нақтыланған.

Түйін сөздер: медиақұзыреттілік, медиасауаттылық, педагогтің медиақұзыреттілігі.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Қазақстан халқына Жолдауында «...Біздің міндетіміз – білім беруді экономикалық өсудің жаңа моделінің орталық буынына айналдыру. Оқыту бағдарламаларын сыни ойлау қабілетін және өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға бағыттау қажет», – деп айтылған [1].

Сондықтан қазіргі ақпараттық қоғамда болып жатқан қарқынды өзгерістер, білім беру жүйесіндегі ауқымды реформалар интеллектуалды, шығармашылық және сыни тұрғыдан ойлай білетін, ақпаратпен сауатты жұмыс жасай алатын тұлға қалыптастыруды мақсат етеді.

Жаһандану дәуірінде ақпараттық технологияны жақсы игерген, шығармашылық қабілеті мықты, түрлі ақпараттарды талдай білетін мамандарды даярлауға қол жеткізбей болмайды. Оған соңғы жылдары елімізде педагогикалық білім саласында қолданыла бастаған медиабілімді игеру арқылы қол жеткізуге болады деп есептейміз.

XXI ғасыр – сандық және компьютерлік технологиялар ғасыры, бүгінгі күні ғаламторсыз және виртуалды қарым-қатынассыз өмір сүру мүмкін емес. Сондықтан білім алушылардың жаһандану заманында ақпарат тасқынының кері ықпалынан сақтандыру үшін өзін-өзі қорғай алу дағдыларын қалыптастыру өзекті мәселе болып отыр. Сол себепті қазіргі таңда жоғары мектеп педагогикасының басты міндеттерінің бірі –

білім алушылардың медиақұзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған ғылыми негізделген әдістемелер және жүйелі педагогикалық жұмыс түрлерін іздестіру.

Жоғары мектеп педагогикасында осы мәселені шешудің негізгі жолы – білім алушылардың медиақұзыреттілігін қалыптастырудың теориялық негіздерін айқындау.

Медиабілім медианың барлық түрлерімен (баспа және графикалық, дыбыстық, экранды және т.б.) және әртүрлі технологиялармен байланысты: ол адамдарға бұқаралық коммуникацияны қалай пайдалану керектігін түсінуге, басқа адамдармен коммуникация барысында медианы пайдалану қабілеттерін меңгеруге мүмкіндік береді. Ресейлік ғалым А.В. Федоровтың еңбектерінде медиабілім және медиасауаттылық түсініктерінің мазмұны: «Медиабілім тұлғаның бұқаралық байланыс құралдарының көмегімен даму үдерісі. Медиабілім берудің мақсаты: медиамен байланыс жасаудың мәдениетін, шығармашылық және коммуникативтік қабілеттерді, сыни ойлауды қалыптастыру, сондай-ақ, медиамәтінді толыққанды қабылдау, интерпретациялау, талдау және бағалау іскерліктері мен медиатехниканың көмегімен өзін-өзі танытудың әртүрлі формаларын меңгерту», – деп айқындалады [2, 11].

Ресейде де, шетелде де «ақпараттық құзыреттілік», «аудиовизуалдық құзыреттілік», «медиақұзыреттілік», «медиалық құзыреттілік», «медиамәдениет», «медиалық мәдениет», «ақпараттық мәдениет», «аудиовизуалдық мәдениет», «медиаасауаттылық», «ақпараттық сауаттылық», «медиабілімділік», «ақпараттық білімділік», «аудиовизуалды білімділік», «компьютерлік сауаттылық», «мультимедиалық сауаттылық» және т.б. кең тараған терминдер көп жағдайда синоним ретінде қолданылады.

Медиақұзыреттілік мәселесін зерттеуге Л.А. Иванова, О.П. Кутькина, А.А. Новикова, Н.П. Рыжих, А.В. Фёдоров, Н.Ю. Хлызова, И.В. Челышева, А.В. Шариков, Л.С. Зазнобина, Е.В. Мурюкина сынды ғалымдар көп көңіл аударуда. Ал педагогтердің медиақұзыреттілігін қалыптастырудың теориялық аспектілерін И.А. Доница, М.В. Кузьмина, В.В. Мантуленко, В.В. Протопопова, И.А. Фатеева, А.В. Федоров, А.В. Шариков, И.В. Челышева және т.б. зерттеді. Отандық ғалымдардың ішінде бұқаралық ақпарат құралдарын жастардың оқу-тәрбие үдерісінде, шығармашылық іс-әрекеттерін ұйымдастыруда тиімді пайдалану жолдарын зерттеген П.Б. Сейітқазы, С. Абдукадинова, А.А. Тіленбаева, Ә.О. Оразова, Б.М. Жапарова, Ж.О. Кенжалин, Қ.А. Ақтамбекова т.б. атап өтуге болады.

Аталған ғалымдардың зерттеу жұмыстарында медиабілім берудің аса маңыздылығы және білім алушылардың медиасауаттылығын, ақпараттық құзыреттілігін, медиамәтіндерді сыни тұрғыдан талдау іскерліктерін қалыптастырып, дамытудың жолдары мен мүмкіндіктері нақтыланған.

Р. Кьюби «медиақұзыреттілік, медиасауаттылық» (media competence /media literacy) терминдерін – яғни, хабарламаны (messages) қолдану, сараптау, бағалау және оны әртүрлі формада жеткізу ретінде қолданады [3, 2]. А.В. Федоровтың тұжырымы бойынша, медиақұзыреттілік термині индивидтегі іскерлікті жүзеге асырудың мәнін барынша дәл анықтайды, "тұлғаның медиақұзыреттілігі – медиамәтіндерді түрлі формалар мен жанрларда беруге, пайдалануға, бағалауға, сыни талдауға және медианың социумда қалыптасуының күрделі процестерін саралауға мүмкіндік беретін дәлелінің, білімінің, іскерлігінің, қабілеттерінің жиынтығы" [4, 40].

Ғалым жеке тұлғаның медиақұзыреттілігінің төмендегідей көрсеткіштерін бөліп көрсетеді:

- мотивациялық – медиамәтіндермен байланыс жасау себептері: жанрлық, тақырыптық, эмоционалдық, гносеологиялық, гедонистік, психологиялық, моральдық, зияткерлік, эстетикалық және т.б.;

- қарым-қатынастық – медиамәтін және медиамәдениет туындыларымен қарым-қатынас (байланыс) жиілігі;

- ақпараттық – медиамәдениеттің терминологиясын, теориясы мен тарихын, бұқаралық коммуникация үдерісін білу;
- перцептивті – медиамәтіндерді қабылдау қабілеті;
- интерпретациялық (бағалау) – медианы қабылдаудың белгілі бір деңгейлерінің негізінде түрлі жанрлардағы медиамәтіндерді сын тұрғысынан талдай білу;
- практикалық-операциялық (іс-әрекет) – өз медиамәтіндерін құру/тарату; медиа саласында өз бетімен білім алу;
- креативті – медиамен байланысты әртүрлі аспектілерде – перцептивті, көркем, зерттеу және т. б. шығармашылық бастаманың болуы [5, 87].

Ғалым бұл жіктеуінде басты назарды медиамәдениет теориясы мен тарихын білетін, алынған ақпаратты талдауға, жинақтауға және өзінің бағасын беруге қабілетті тұлғаның белсенді ұстанымына ие және сыни, шығармашылық ойлау қабілеті бар тұлғаға аударады.

Медиақұзыреттілік ұғымы көпқырлы болып келеді, себебі, онда білім, іс-әрекет тәсілдері, тұлғалық қасиеттері ұсынылады, бір ғана емес бірнеше бірлескен ғылым салаларымен байланысты және пәнаралық сипатқа ие.

Біздің зерттеуіміз үшін В. Вебердің ұстаған бағытының мәні маңызды. Медиақұзыреттіліктің құрылымын бөліп қарастырады, міндетті түрде медиаіскерлік, біріншіден, бұл екі талдау да бағдарлы іс-әрекеттің медиаталдауы:

- 1) медиа ұсынатын материалды қолдану және іріктеу;
- 2) өзінің жеке медиаөнімін әзірлеу.

Екіншіден, терминдер мазмұнында екі түрі білім мен сараптау қабілеттерін қамтиды:

- медианың алуан түріне негізделген креативті мүмкіндіктерді;
- медианы қолданудың тиімділігі үшін алғышарттарды;
- медиаөнімдерді өндіру және таратумен байланысты экономикалық, әлеуметтік, техникалық, саяси жағдайларды [6].

Еуропа кеңесінің құжатында медиақұзыреттілік былай түсіндіріледі, жауапты азаматтарды тәрбиелеу мақсатында медиаға сыни және терең оймен қарайтын, алынған дерек негізінде өз ойын еркін айтуға қабілетті, қажетті хабарды талдап пайдалануға мүмкіншілігі бар, оған байланысты экономикалық, саяси, әлеуметтік немесе мәдени мүдделерді сәйкестендіру, хабарламаларды жасау және түсіндіру, коммуникацияға барынша қолайлы медиа таңдау, сондай-ақ адамдарға олардың өзін-өзі көрсету бостандығы құқығын және ақпаратты жүзеге асыруға мүмкіндік береді, бұл тек жеке дамуға ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік қатысу мен интерактивтілікті арттырады [7].

С.В. Тришина ақпараттық құзыреттіліктің мынандай функцияларын бөліп көрсетеді [8]:

- білімді жүйелеу, танымға және адамның өзін-өзі тануына бағытталған танымдылық;
- жеткізушісі, компоненттің семантикалығы болып табылатын ақпаратты жеткізушісі, коммуникативтік;
- ақпараттық қоғамда өмір жағдайы мен әрекетіне бейімделуге мүмкіндік беретін бейімділік;
- ақпараттық қоғамда, ең алдымен, моральдық және заңгерлік нормалар мен талаптар жүйесін айқындайтын нормативті;
- түрлі ақпарат ағынында бағдар жасай алу, маңызды және екінші кезектегі ақпаратты бағалай білу, белгілі және жаңа ақпаратты анықтау және талдауды бағалау;
- өзіндік даму, өзін-өзі жүзеге асыруға жетелейтін субъектінің белсенді өзіндік және шығармашылық жұмысына бағытталған интерактивті.

Ғалымдар С.В. Тришинаның жіктелмесінде медиқұзыреттілікті анықтау үшін құралдарға (бұқаралық) нақты бағытталған бірнеше өзге тәсілді талап ететіндігін айтып өтеді.

Ғалымдар тарапынан тұлғаның медиақұзыреттілігі анықтамасы әр қырынан түсіндірілгенімен, ол «медиақұзыреттілік» ұғымының мәнін көрсететін жалпы сипатқа ие.

Болашақ мамандардың медиақұзыреттілігі мен сыни ойлауын дамытуға қатысты жазылған ғылыми еңбектерден А.В. Федоровтың зерттеулері ерекше маңызға ие. А.В. Федоров негізін қалаған ғылыми мектепте медиабілім берудің практикалық, сыни, идеологиялық, мәдени, этикалық, теологиялық қажеттіліктерді қанағаттандыру сияқты мәселелері толыққанды зерттелінген. Және де мақаламыздағы «медиақұзыреттілік» терминологиясын анықтауда ұсынған тұжырымдамаларды саралай келгенде, А.В. Федоровтың анықтамасы үлкен рөл атқарады. Яғни тұлғаның медиақұзыреттілігі – әртүрлі жанрлардағы медиамәтіндерді таңдауға, қолдануға, сыни талдауға, беруге және бағалауға, қоғамда медианың атқаратын қызметіне даярлығын көрсететін тұлғаның кіріктірілген қасиеттері.

Медиақұзыреттілік – заманауи ақпараттық ортада тиімді жұмыс істеу үшін кез келген маманға қажетті негізгі құзыреттіліктердің бірі, яғни бұл айтарлықтай дәрежеде болашақ педагогтарға да қажет.

Бұл жөнінде Н.В. Змановская педагогтердің медиабілімділігі «жүйелендірілген медиабілім, білік, жалпы медиабілімге құндылық қарым-қатынас жиынтығы ретінде, сондай-ақ олар педагогикалық үдерісте оқушыларға медиабілім беруді жүзеге асыруда анықталатын шеберлік деңгейі» деп түсіндіреді [9, 10].

Болашақ педагогтерді медиабілім беруге дайындау үшін мұғалімдердің, оқытушылардың өздерінің медиақұзыреттілік, медиасауаттылық көрсеткіштері (мотивациялық, байланыс, ақпараттық, перцептивтік, пайымдау/бағалау, практикалық-операциялық/іс-әрекет, креативті) ғана емес, сондай-ақ медиабілім беру қызметіне қажетті кәсіби білім мен іскерліктің көрсеткіштері де қажет.

Әлемнің түрлі елдерінің зерттеушілері мен педагогтері мұғалімдер мен оқытушылардың медиабілімдерінің қажеттілігін жиі атап көрсетеді. Медиасауатты педагогтан төмендегілер талап етіледі:

- медиамен байланысты негізделген проблемалық сұрақтар қоюға білім алушылардың ынтасын көтермелеу және дамыту;

- әр түрлі сұрақтарға жауап беру үшін, оқу курсына алған білімдерін жаңа салаларға қолдана алатын, білім алушылар өз бетінше ақпаратты (медиа) іздей алатын жағдайда оқытуда зерттеу әдістемесін қолдану;

- білім алушыларға мәселелерді зерттеп, соңында қорытынды жасай алуы үшін бастапқы ақпарат көздерінің (медиа) алуан түрлілігін пайдалану қабілетін дамытуға көмектесу;

- пікірталас өткізуді ұйымдастыру, онда білім алушылар басқаларды шыдамдылықпен тыңдауға және соның ішінде медиамәтіндер туралы өз пікірлерін сыпайы түрде жеткізуге үйренеді; көптеген сұрақтарға кесімді жауаптар жоқ ашық талқылауларды қолдау;

- білім алушылар өздерінің медиа бойынша алған тәжірибелерімен бөліскен жағдайда ойларын ынталандыру және табылған ортақ шешім негізінде әрекет ету [10, 87].

Бұл қойылған талаптардан тікелей мұғалімнің (оқытушының) медиасауаттылығына, медиақұзыреттілігіне назар аудару қажет екендігі көрінеді, өйткені ол білім алушы үшін білімді таратушы болып табылады. Яғни педагогтың медиақұзыреттілігінің қалыптасуы деңгейі білім алушының медиамәдениетінің қалыптасуына әсер етеді.

Қазіргі уақытта массмедияның қарқынды дамуы жағдайында, медиатұтыну қауіпсіздігін қамтамасыз ету, білім алушылардың медиақұзыреттілігін қалыптастыру мақсатында педагогтарға келесі білім беру міндеттерін қоюға және орындауға тырысудың мәні бар:

- білім алушыларды қабылданатын ақпарат ағындарын мұқият қадағалауға, оларды саналы түрде қабылдауға және сыни бағалауға, келіп түскен хабарламаларды олардың

өзектілігіне, пайда болу көздері мен себептері бойынша өздігінен және жедел саралауға үйрету.

- білім алушыларды медиаөнімдердің, ақпараттық хабарламалардың құндылығын дұрыс бағалауға үйрету, негізгі мағыналарын айқындап және ол ақпараттағы құнды дүниені өзінің құндылықтар жүйесімен, сондай-ақ қоғамдағы басым құндылықтармен салыстыра отырып, аффектілік пікірлердің, эмоциялық үйлесімсіздіктің пайда болуын, қоршаған ортамен жанжал тудыратын ақпаратты қабылдамауға үйрету.

- тұлғаның өздігінен жетілуі мен бейімделуі үшін ең пайдалы ақпараттық ортаны белсенді қалыптастыру және қолдау, білім беру үрдісінде болашақ маманның белсенді субъектілік ұстанымын қалыптастыру.

Педагогтің медиақұзыреттілігін қалыптастыру үшін И.А. Донинаның пікірінше, бірінші кезекте медиаақпараттық технологиялар саласында кешенді дайындық қажет, ол үш кезеңнен тұрады: техникалық (компьютерде жұмыс істеудің пайдаланушылық дағдыларын меңгеру), әдістемелік (электронды білім ресурстарының дидактикалық қасиеттерін зерттеу және педагогтарды білім беру үрдісінде жаңа технологияларды қолдануға үйрету) және философиялық-дүниетанымдық (педагогтардың медиаақпараттық технологияларға қатынасы, қабылдамау мен қорқыныштың психологиялық кедергілерін жеңу).

Ғалым Дж. Поттер медиақұзыреттілік дамуының жоғары және төменгі деңгейінің болатындығына тоқтала келе, аудиторияда медиақұзыреттіліктің дамуы бірқатар компоненттерге негізделгенін атап өтеді: «Бірінші компонент – тәжірибе. Бізде медиа мен нақты әлеммен байланыс тәжірибесі көп болған сайын, соғұрлым біздің әлеуетіміздің жоғары деңгейде дамуы көп болады ... Екінші компонент – медиа саласындағы іскерлікті белсенді қолдану. Үшінші компонент – жетілу/ өздігінен білім алуға дайындық" [11, 18].

Сонымен, педагогтің кәсіби субмәдениетінің жетекші құрамдас бөлігі оның медиақұзыреттілігі және педагогтың медиақұзыреттілігі – көп қырлы, креативті-технологиялық білімдер жүйесі болып табылады.

Қорыта айтқанда, мақалада ұсынылған барлық анықтамалар, ұстанымдар, пікірлер негізінде біз тұлғаның маңызды қасиеттерінің бірі ретінде қарастырылатын медиақұзыреттілік түсінігін айқындадық. Медиақұзыреттілікті біз жүйелендірілген білім, білік, дағды, іскерлік қасиеттердің жиынтығы және медиабілімдер, оларды қолдана алудағы сауаттылық ретінде анықтаймыз. Сондай-ақ БАҚ мәтіндерін, интернет материалдарын саналы қабылдау, медиаресурстарды қолдану, таңдау, сыни талдау, бағалау және медиаға қатысты өз бетінше, шығармашылықпен және әлеуметтік жауапкершілікпен кешенді әрекет жасай алу қабілеттілігі деп нақтылаймыз.

Сондай-ақ қазіргі ақпараттық қоғамның талаптарына сәйкес білім беру жүйесін қайта құру маңызды болып табылады. Жалпы тұлғаның медиақұзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған педагогикалық үдерістерді жүзеге асыру кезінде педагог мамандар білім беру үдерісіне қойылған білім беру міндеттерін орындауға тиіс.

Болашақ педагог ақпараттық қоғамда *қазіргі заман талаптарына* сай мамандарды даярлауда өз қызметін білім алушылардың жаңа ақпараттық қажеттіліктеріне сәйкес құруы тиіс, осы салада туындайтын түрлі мәселелерді шешу жолын нақты және дұрыс ұйымдастыру, өзінің кәсіби біліктілігін арттыру барысында медианы шебер пайдалануы қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік». 31.01 2017 ж.

- 2 Федоров А.В. Медиаобразование и медиаграмотность. – Таганрог: Изд-во Кучма, 2004. – С. 340.
- 3 Kubey R. Media Literacy in the Information Age. New Brunswick; London, 1997. – P. 484.
- 4 Федоров А.В. Развитие медиакомпетентности и критического мышления студентов педагогического вуза. – М.: Изд-во МОО ВПП ЮНЕСКО «Информация для всех», 2007. – С. 616.
- 5 Федоров А.В. Медиаобразование будущих педагогов. – Таганрог: Изд-во Кучма, 2005. – С. 314.
- 6 Вебер В. Портфолио медиаграмотности // Информатика и образование. – 2002. – № 1.
- 7 Council of Europe, 2000. URL. – 2006.
- 8 Тришина С.В. Информационная компетентность как педагогическая категория // Эйдос: интернет-журнал. – 2005. [Электронный ресурс] – URL: <http://www.eidos.ru/journal/2005/0910-11.htm>
- 9 Змановская Н. В. Формирование медиаобразованности будущих учителей: Дис. ... канд. пед. наук. - Иркутск, 2004. – С. 152.
- 10 Semali L.M. Literacy in Multimedia America. - New York, London: Falmer Press, 2000. – P. 243.
- 11 Potter W.J. Media Literacy. Thousand Oaks. London, Sage Publication, 2001. – P. 423.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрен вопрос о медиакомпетентности в ходе подготовки будущих педагогических кадров. Проведен теоретический анализ разных точек зрения по исследуемой проблеме, представлены содержание и сущность понятия «медиакомпетентность». Проанализированы исследовательские работы ученых, определены пути и возможности формирования медиакомпетентности, медиаграмотности обучающихся.

RESUME

This article reflects the question of metacompetence in the preparation of future teachers. The theoretical analysis of different points of view on the studied problem of media competence is carried out, the content of the concepts of media competence is presented. The research works of scientists are analyzed, ways and possibilities of formation of media competence, media literacy of students are defined.

УДК 371.302.4:330

А.Ш. Досбенбетова

Южно-Казахстанский
государственный педагогический
университет,
д-р пед. наук, профессор

Интегративный подход в экономическом образовании школьников

Аннотация

В статье рассматривается проблема формирования экономической культуры школьников на основе интеграции и межпредметных связей с экономикой. Отмечается необходимость использования огромного потенциала экономических знаний, который заложен в учебных дисциплинах. Анализируются теоретические подходы в определении понятий интеграция, интегрированный урок. Приводится методическая разработка интегрированного урока по истории Казахстана. На данном уроке школьники знакомятся с социально-экономическим положением Казахстана в средние века. Автор делает вывод о том, что введение в учебный процесс школы интегрированных уроков является необходимым условием формирования целостного мировоззрения и экономической культуры школьников.

Ключевые слова: экономическая культура, экономическое образование, интеграция, интегрированный урок, межпредметные связи.

Глубокие социально-экономические изменения, переход к рыночной экономике ставят перед образовательной системой Казахстана задачу формирования экономической культуры подрастающего поколения. Это становится актуальным в контексте Послания Первого Президента нашей страны Н.А. Назарбаева «Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни». В нем отмечается, что наша стратегическая цель – к 2050 году войти в число 30 развитых стран мира. В 2014 году мы начали реализацию комплексной программы «Нұрлы жол», направленной на модернизацию инфраструктуры страны. Три года назад был обнародован План нации «100 конкретных шагов». Затем мы приступили к Третьей модернизации страны. Ее главная задача – сформировать новую модель экономического роста, которая обеспечит глобальную конкурентоспособность Казахстана. Устойчивое развитие нашей страны вселяет большую надежду на дальнейшее повышение уровня жизни [1].

В связи с этим, особая роль в формировании таких качеств личности, как социальная активность, гражданственность, конкурентоспособность, предприимчивость принадлежит школьному экономическому образованию.

Однако проведенный анализ состояния практики свидетельствует о том, что учителями школ слабо используется огромный потенциал экономических знаний, который заложен в учебных дисциплинах. Экономическое образование зачастую носит эпизодический характер, оторванный от реальной действительности, не учитывает особенности экономического развития республики.

На наш взгляд, разрешение данных противоречий возможно через интеграцию знаний различных предметов с экономикой, внедрение интегративного подхода к экономическому образованию с учетом этнорегиональных особенностей Казахстана.

Переход на рыночные отношения обусловил необходимость внедрения в содержание школьного образования экономического компонента. Поскольку предмет «Основы экономических знаний» не входит в базовый компонент учебных дисциплин общеобразовательной школы, то нам представляется, что формирование экономической культуры школьников должно строиться на основе интеграции и межпредметных связей с экономикой.

Данной проблеме посвятили свои труды ученые И.А. Сасова, И.В. Петрикова (экономическое воспитание учащихся на уроках технологии труда); С.Л. Чернер, Е.Н. Землянская, А.А. Харунжев, В.В. Кудинов (интегративный подход в экономическом образовании старшеклассников); Г.Х.Гебеков, Л.П.Кураков (экономическая подготовка школьников в процессе преподавания школьных предметов); Э.И. Калиева (экономическое воспитание учащихся на уроках немецкого языка); М. Анарбаев, Е.К. Есенжолов, Р.А. Садвакасов (формирование экономических знаний на уроках математики); А.А. Нуртдинова, Л.Н. Пономарев, Т.В. Боровикова, Ж.А. Жунисбекова (интеграция учебной и внеучебной деятельности) и др.

Экономические знания позволяют сформировать единое информационное пространство (философскую общность знаний, на основе которых происходит единение частных наук), где они объединяются, интегрируются в стройную единую взаимообусловленную логическую систему. Интегратором знаний могут выступать наиболее общие положения, экономические понятия, законы, концепции, позволяющие взаимообогащать науки, развить и расширить границы знаний отдельных дисциплин.

Ученые А.А. Бейсенбаева, Г.Н. Ворковецкая, А.А. Харунжев, Г.Ф. Федорец, В.В. Кудинов и др. утверждают, что всеобщим дидактическим принципом при использовании межпредметных связей в экономическом образовании учащихся должна выступать интеграция.

Интеграция, проявляясь на трех уровнях (внутрипредметном, межпредметном и общенаучном), выступает как формирующее начало единого информационного пространства [2, 34].

Опираясь на мнения вышеназванных исследователей, под *интеграцией мы понимаем процесс объединения (воссоединения) в непрерывное целое различных частей, имеющих общее начало, или сочетающих в себе тенденцию к единению на основе синтеза* [3, 133].

Содержание экономического образования конструируется через выделение дидактических блоков, создание интегрированных курсов и программ. Интегрированный урок используется как форма педагогического процесса.

Интегрированным можно считать урок, который позволяет организовать всевозможные способы познания окружающего мира, природы, общества, человека через анализ, синтез и систематизацию знаний различных учебных дисциплин в логически целостную структуру на основе единых общенаучных подходов и философского осмысления [4, 141].

Цель интегрированного урока - не только в получении учащимися новых знаний и информации в более стройной системе, а в том, чтобы научить их мыслить, высказывать свое мнение, находить самостоятельно эффективные пути решения проблем.

Школьные учебные предметы гуманитарного и естественно-математического циклов обладают огромным экономическим потенциалом, но сами по себе не могут сформировать систему экономических мировоззренческих представлений [5, 82]. Каждый учебный предмет дает знание только некоторых сторон, но не формирует представлений об экономическом развитии общества в целом. Поэтому необходимость введения в школы интегрированных уроков становится необходимым условием формирования целостного мировоззрения и экономической культуры школьников.

Широким полем деятельности для экономического образования обладает предмет «Основы информатики и вычислительной техники». В плане усиления экономического образования учащихся курс призван раскрыть роль и значение алгоритмизации, программирования, ЭВМ в современном производстве, привить навыки алгоритмического характера, необходимого для эффективного участия в производственных процессах, широко оснащенных микропроцессорной и вычислительной техникой.

Большие возможности для формирования экономической культуры учащихся заложены в курсе математики. Отрабатывая различные темы программы, можно давать учащимся задачи с экономическим содержанием, например, на определение рентабельности предприятия, количества отчисленных налогов по статьям и т.д.

Много резервов для экономической подготовки содержат в себе история и география. На уроках географии изучается структура и размещение промышленных объектов, подземные ископаемые, водные и наземные ресурсы, что составляет богатство страны. На уроках истории школьники знакомятся с социально-экономическим положением различных стран и народов в разные времена.

При изучении иностранных языков рассматривают историю экономических, торговых и культурных отношений между странами, экономическое положение и жизнь людей в разных странах и т.д.

Введение в школах предмета «Художественный труд» предполагает формирование личности, которая может легко адаптироваться в новых социально-экономических условиях. При изготовлении предметов декоративно-прикладного искусства в школьных мастерских для учащихся становятся понятными такие слова, как себестоимость, производительность труда, рентабельность, менеджмент, маркетинг, предприниматель, потребитель, цена изделия и др.

Большие возможности экономического образования и воспитания школьников заложены в содержании школьного курса «История Казахстана».

На уроках истории школьники знакомятся с социально-экономическим положением Казахстана в разные времена. Задача учителей-предметников – использовать эти возможности для активизации познавательной деятельности школьников, для усиления их экономического воспитания. Ниже приведем пример интегрированного урока «История средневекового Казахстана» [6, 68-75].

*Технологическая карта урока по «Истории средневекового Казахстана»
в 7-ом классе (интегрированный панорамный урок)*

Тема: «Экономическое положение Казахстана в XIV-XV вв.»

Цели урока:

- Образовательная – объяснить особенности восстановления экономического развития Казахстана в XIV-XV вв. после татаро-монгольского нашествия.
- Развивающая – формирование экономических знаний, развитие навыков последовательного аналитического мышления, развитие речевой деятельности посредством диалога с учащимися.

- Воспитательная – воспитание патриотических чувств, ответственности за будущее Казахстана.

Тип урока: интегрированный панорамный урок.

Межпредметная связь: география, экономика.

Наглядные средства:

1. Политическая карта Казахстана.
2. Опорные схемы-конспекты.
3. Слайды-иллюстрации.
4. Дидактический раздаточный материал.
5. Интерактивная доска.
6. Табло оценок.

Ход урока:

I. Мотивация.

Учащиеся делятся на группы (в нашем случае получились 2 группы по 4 человека). Каждой группе предлагается по 6 вопросов. Вопросы демонстрируются на слайдах.

Вопросы для 1-ой группы.

1. Каков социальный строй таких государств, как Белая Орда, Монголия, Ногайская Орда, ханство Абилхаира?
2. Кто находился у власти?
3. Кому были выделены земли, завоеванные Чингиз ханом? Как назывались эти земли?
4. Кто обладал властью после высших правителей?
5. Назовите представителей высшей ханской власти.
6. Какие виды налогов собирались?

Вопросы для 2-ой группы

1. Назовите представителей высшей ханской власти.
2. Кто находился во главе государства? Каким путем можно было получить ханскую власть?
3. Кто был в составе ханского совета?
4. Как называли вожаков тюркских племен в Белой Орде, ханстве Абильхаира, Монголии, Ногайской Орде?
5. Назовите типы земледелия. Чем они отличаются?
6. Кому принадлежали самые плодородные земли, богатые поселения?

Домашнее задание		Форма опроса	Время
1-ая группа	6 вопросов	Работа в парах	2 мин.
2-ая группа	6 вопросов		2 мин.

II. Реализация.

1. Работа по карте.

- Ученики должны отметить на карте регионы, где развито животноводство и полеводство (Южный Казахстан, Юго-восток Казахстана, Западный и Северный Казахстан)
- Какие виды хозяйств существовали на необъятных просторах Казахстана? Назовите их (3 вида: оседлое полевое хозяйство, полукочевое и полuosедлое животноводство).

2. Опорные схемы-конспекты

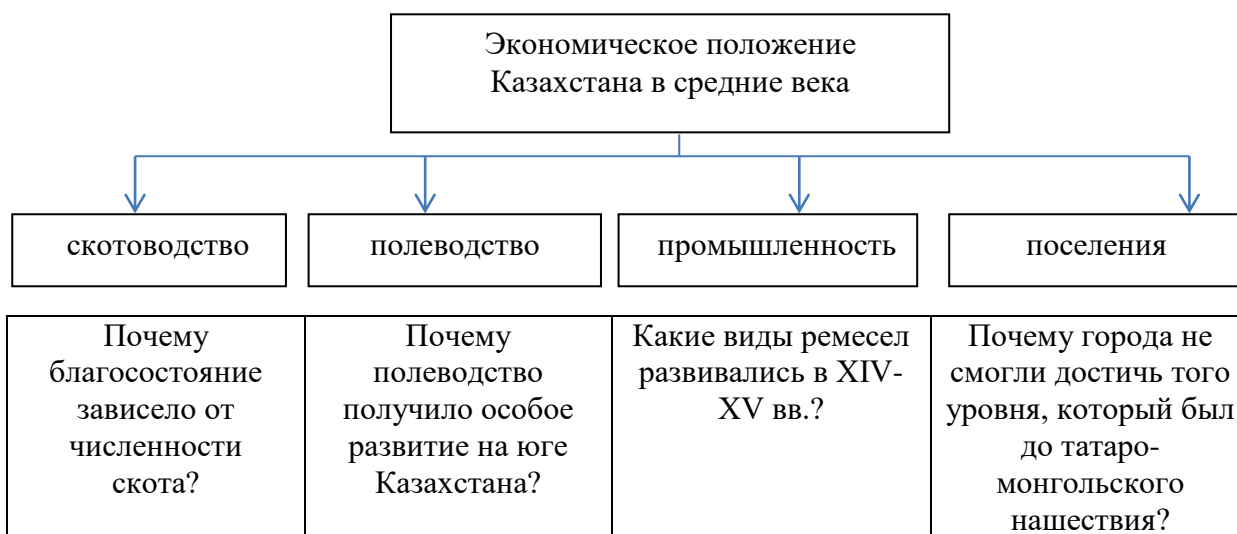
Экономическое положение	
Скотоводство	
Полеводство	

Города и поселения	
Промышленность	

3. Работа с терминами.

1. Тагар	6. Кокульташ
2. Кушур	7. Калан
3. Харадж	8. Баж
4. Атабек	9. Зекет
5. Ушур	10. Наиб

4. Вопросы для закрепления темы.

Утверждения для доказательства

После татаро-монгольского нашествия в конце XIII века особое развитие получило оседлое скотоводство.	Строительство каналов свидетельствует о бурном развитии во 2-ой половине XIII века полеводства.	Ремесленные предприятия указывают на степень развития культуры в городах.	Развивалась жизнь в городах, увеличивалось количество поселений.
--	---	---	--

Рисунок 1 - Экономическое положение Казахстана в средние века

5. Работа с тестами.

- Земли, непосредственно принадлежащие ханам.*
  - государственные земли
  - земли крестьян
  - пастбища
  - земли вакфа
- Налог, выплачиваемый пахарем и ремесленником.*
  - зекет
  - кушур
  - калан
  - ушур, баж, харадж
- Что такое сойыргал?*

- А. условная дарственная на землю
- В. наследование земли
- С. временное пользование землей
- Д. общественное пользование землей
- III. Рефлексия.
- Подведение итогов урока.
- Комментирование оценок учащихся.
- Инструктаж домашнего задания.

§ 29. Подготовиться к вопросам по теме в конце главы. Записать термины в тетради.
Заполнить таблицу №1.

Таблица 1 - Экономическое положение Казахстана в XIV-XV вв.

Казахстан в XIV-XV вв.	Описание экономического положения
Скотоводство	
Полеводство	
Города и поселения	
Ремесла и их виды	

Таким образом, межпредметная интеграция должна найти отражение в трех основных компонентах структуры содержания общего образования каждого предмета:

- в системе знаний, которая качественно преобразуется под влиянием межпредметных связей;
- в системе умений, которые приобретают специфику в учебно-познавательной деятельности, реализующей межпредметные связи;
- в системе отношений, формируемых учебным познанием в процессе синтеза знаний из разных предметов.

Широкая интеграция школьных предметов с экономикой позволяет углубить интеллект, расширить кругозор учащихся, сформировать столь необходимое современным детям экономическое мышление.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана «Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни» // Казахстанская правда – 5 октября 2018 года
- 2 Федорец Г.Ф. Межпредметные связи в процессе обучения. – Л., 1983. – 87 с.
- 3 Досбенбетова А.Ш. Формирование экономической культуры школьников с учетом этнорегиональных особенностей Казахстана: Монография. - Шымкент: «Нұрлы бейне», 2012. – 260 с.
- 4 Харунжев А.А. Интегративный подход в экономическом образовании старшеклассников: дис. ... канд. пед. наук. – Киров, 2000. – 197 с.
- 5 Кудинов В.В. Экономическое воспитание учащихся старших классов в информационной среде школы: дис. ...канд. пед. наук. – М., 2005. – 136 с.
- 6 Жолдасбаев С. История средневекового Казахстана (учебник для 7 класса). - Алматы: «Атамұра», 2012. - 232 с.

ТҮЙІН

Мақалада мектеп оқушыларының экономикалық мәдениетін қалыптастыру мәселесі қаралады. Осы басты мәселені шешуде әртүрлі сабақтардың өзара үндестігі және арақатынасы алғы шарт болып есептеледі.

Авторлар мысал ретінде Қазақстан тарихы мен экономика сабақтарын жалпы білім беретін мектептерде пәнаралық байланыстар негізінде өткізуді ұсынады.

RESUME

The problems of forming schoolchildren's economical knowledge are considered in this paper. The main condition of this task solving is the interrelation and interlink of different subjects.

As an example, the authors suggest integrated lessons of History of Kazakhstan and economics at the comprehensive school.

Ф.Н. Жұмабекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
пед. ғыл. канд., профессор м.а.

А.И. Омарбекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
пед. ғыл. канд., доцент

Жалпы адамзаттық құндылықтарды ЖОО-да тәрбие үрдісінде пайдаланудың маңызы

Аннотация

Мақалада адамзат тарихындағы өзін-өзі тану мәселесінің рухани ізгілік бастаулары, жалпы адамзаттық құндылықтарды адамның бойынан жарыққа шығарудағы ізгілікке апаратын жолдар, яғни мінезін өзгертуге бағытталған кісіліктің алтын қасиеттері қарастырылған. Жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде адам туралы философиялық ілім мен аксиологияны оқытатын пәннің маңызды құрамдас жүйесіне енетін түсініктер кешені талданған.

Түйін сөздер: жалпы адамзаттық құндылықтар, ақиқат, сүйіспеншілік, дұрыс әрекет, ішкі тыныштық, қиянат жасамау, рух, ізгілік (жақсылық), ар-ұждан, сенім, парыз.

Әлемдік қауымдастық тарихи тұрғыдан мойындаған жалпы адамзаттық рухани құндылықтарға: өмір, адам, уақыт, бақыт, сүйіспеншілік, ізгілік (жақсылық), ар-ұждан, арман, сенім, парыз, сол сияқты қоршаған ортамен қарым-қатынасы кезінде анықталатын адами қасиеттер жатады.

Жалпы адамзаттық құндылықтар әуел бастан барлық халықтар мен заманның даналары ашқан және сипаттаған адамның болмысын білдіреді. Олар адамның шынайы табиғаты туралы білім нұрын әкеледі, өз-өзінді ұғуды мақұлдайды және әрбір адам барша адамзат баласы жоғары мақсатты, яғни өзін-өзі жүзеге асыруды ұғынуы үшін даналықпен нұрландырады. Бұл құндылықтар оқу, түсіну және ұғыну үшін ғана емес, сондай-ақ бүкіл жан дүниесімен барлығын қабылдап және күнделікті өмірде соған сүйенуі үшін керек. Жалпы адамзаттық құндылықтарды түсіну және ұғыну – бұл барлық адамдардың бірігуі туралы ақиқатқа апарар жол [1].

Осы негізде Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында:

- ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау;

- жеке адамның шығармашылық, рухани және күш-қуат мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту;
- азаматтық пен отаншылдыққа, өз Отаны – Қазақстан Республикасына деген сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге, Ата заңға қайшы және қоғамға жат кез келген көріністерге төзбеуге тәрбиелеу;
- белсенді азаматтық ұстанымы бар жеке адамды тәрбиелеу, республиканың қоғамдық-саяси, экономикалық және мәдени өміріне қатысу қажеттігін, жеке адамның өз құқықтары мен міндеттеріне саналы көзқарасын қалыптастыру;
- отандық және әлемдік мәдениеттің жетістіктеріне баулу;
- қазақ халқы мен республиканың басқа да халықтарының тарихын, әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін зерделеу және т.б. міндеттері айқын белгіленген [2].

Аталған міндеттерді жүзеге асыру арқылы оқыту үрдісіне жалпы адамзаттық құндылықтарды енгізу арқылы адамның рухани өсуіне жағдай жасау маңызды болмақ. Осы орайда жалпы адамзаттық құндылықтар білімнің негізгі өзегі болып табылады. Жалпы адамзаттық құндылықтарды адамның бойынан жарыққа шығару ізгілікке апарады, яғни, мінезін, өмірге деген көзқарасын өзгертуге болады. Адамдар осы өмірден қуаныш пен қанағат аламыз деп ойлайды, алайда бұл қуаныш олардың өздерінде жасырынып жатқан өлшеусіз қуаныштың кішкентай ғана сәулесі, яғни уақытша екенін, сезіне бермейді. Адам ақиқатты танып, сүйіспеншілікпен дұрыс әрекет еткенде оның жан дүниесінде ішкі тыныштықтың хош иісті гүлі бүршік атады. Яғни, шынайы жан тыныштығы жүректің нұрымен келеді. Адам баласы ақыл мен жүрек қосылғанда ғана эмоцияға берілмей, өз сезімін бағындыра алады. Сөйтіп саналы түрде жақсы мен жаманды ажырата алатын деңгейге жетеді. Осы негізде ар-ұжданына сүйеніп, шабытпен, интуиция арқылы ең жоғарғы, рухани деңгейге жете алады.

Жалпы адамзаттық құндылықтардың басқа құндылықтардан (ұлттық құндылықтар, материалдық құндылықтар, діни құндылықтар, саяси құндылықтар, әлеуметтік құндылықтар; моральдық құндылықтар; эстетикалық құндылықтар және т.б.) ерекшелігі – ол ұлттық, саяси, діни және басқа да танымдарға тәуелсіз, бүкіладамзатқа ортақ мүддені көздейді және де осы тұрғыдан алғанда жалпы адамзат өркениетінің күретамыры болып табылады. Кез келген құндылық философиялық категория ретінде болмыстың адам өміріне, мүддесіне қатысты дұрыс, жағымды жақтарын білдіреді.

Жалпы адамзаттық құндылықтар – адам туралы философиялық ілім мен аксиологияны оқытатын пәннің маңызды құрамдастары жүйесіне енетін түсініктер кешені. Олар адам тегінің ұлттық, саяси, діни және басқа да әуестігінен еркін жалпы мүддесін білдіруімен ерекшеленеді және осы сипатта адамдық өркениет дамуының императиві болып табылады. Сонымен, жалпы адамзаттық құндылықтар – бұл барлық мәдениет пен замандағы адамдар үшін абсолютті стандарт болып саналатын іргелі, жалпы адамзаттық бағдарлар мен нормалар, моральдық құндылықтар [3].

Жалпы адамзаттық құндылықтарды зерттеудің көптүрлі тәсілдері олардың түрлі өлшемдер бойынша жіктелуінің көптүрлілігін туындатады. А.О. Бороноев және А.О. Смирнов топтарға бөлінген ең көп түрлі құндылықтар жиынтығын жариялады: «Отандастарымыздың, руластарымыздың бізді тұлға ретінде мойындауы біздің құндылық тасымалдаушысы екенін растауымен түйіндеседі. Олар бес топқа бөлінеді: әлеуметтік мақсатты (қасиеттілік, руханилық, білім, шеберлік, іс, мәртебе, билік, байлық); әлеуметтік аспаптық (құқық, бостандық, әділдік, ынтымақтастық, рақымшылдық); дербес-аспаптық (өмір, денсаулық, күш, ептілік, әдемілік) [4].

Ақыл - субъективті мақсатты (зат, энергия, кеңістік); жалпыадамзаттық (ойшыл рух, қоғам, адам)». Бірқатар жалпы адамзаттық құндылық архетиптер ретінде өмір сүре алады:

– барлық елдердегі көптеген негізгі заңдар жалпыадамзаттық құндылықтарға жатады (мысалы, кісі өлтіру, ұрлық жасауға және т.б. тыйым салу);

– сөз бостандығы, адам құқықтары сияқты бірқатар либералдық принциптер жалпы адамзаттық құндылықтар болып табылады;

– «Адамгершіліктің алтын ережесі» деп саналатын «Өзіңе ұнамайтынды өзгеге жасама» – жалпы адамзаттық құндылықтардың мысалы бола алады.

Тұлға құрылымына сәйкес құндылықтар биопсихологиялық (денсаулық) және рухани реттілікте болады. Құндылықтар рухани мәдениет түрлеріне қарай адамгершілік (өмірдің мәні және бақыт, қайырымдылық, жауапкершілік, ұят, ар, абырой), эстетикалық (әсемдік, маңыздылық), діни (сенім), ғылыми (ақиқат), саяси (бейбітшілік, әділеттілік, демократия), құқықтық (заң және құқық тәртібі) болып жіктеледі. Тұтас алғанда, жалпыадамзаттық құндылықтардың полифониясы олардың жіктелу шарттылығын туындатады [4].

Көптеген авторлар биологиялық және әлеуметтік адамды айырып көрсетеді. Егер біріншісі өзінің тамаққа, киімге, баспанаға, ұрпағының жалғасуы сияқты қажеттіліктерді қанағаттандыруды ойласа, екіншісі не тиімді, не тиімсіз екенін тандайды. Онда іштей шектелу жоқ, оның ар- ұяттан жұрдай болуы заңды. Адамның үшінші түрі – бұл рухани адам – қысқаша айтсақ, бұл – ұяты бар адам. Сондықтан, қайырымдылық пен зұлымдықты ажырата білу қажет деп білеміз. Жалпы адамзаттық құндылықтарға сонымен бірге өмірдің мәні, бақыт, қайырымдылық, парыз, жауапкершілік, ар, абырой, сенім, бостандық, теңдік сияқты құндылықтарды да жатқызуға болады. Қоғамдық қарым-қатынастың екі нұсқасы туралы түсінік жалпы адамзаттық құндылықтарды түсінумен тікелей байланыста: «Қоғамның екі түсінігі: қоғам не табиғат немесе рух негізінде түсіндіріледі.

Бұл орайда философ Н.А. Бердяев «Егер қоғам табиғат болса, онда күштінің әлсізге зорлық жүргізуі, күштілер мен бейімделушілерді іріктеу, құдіреттілік еркі, адамның адамға үстемдік жүргізуі, құлдық пен теңсіздік, адам адамға қасқыр деген пікір ақталады. Егер қоғамда рух болса, адамның жоғары құндылығы, адам құқығы, бостандығы, теңдігі және туыстығы бекиді» деген тұжырым айтады [5].

Барлық уақытта да өмірдің өзі және оны табиғи және мәдени түрлерде сақтау мен дамыту проблемасы негізгі құндылық болған. Сондықтан ортақ жалпы адамзаттық құндылықтардың біріне басқа құндылықтардың негізі ретінде көрінетін жеке адамның өмірін жатқызуға болады.

Құндылықтар тек объективті, яғни шынайы ғана болады, ол адамға тәуелді емес, солай бола тұра, субъективті, өйткені ол адам санасында орын алады. Құндылықтар сезім арқылы қабылданады, ал сана арқылы оны түсінуге болады, соның нәтижесінде тұлға құндылық бағдарды игереді де, іс-әрекет етеді. Осы анықтамаларға дәлел ретінде Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде болашақ мамандарды даярлауда оқу үдерісі мазмұнындағы ізгілік, кісілік, сыпайылық кемеңгерлік жайындағы ойлармен қоса, ізгі жолмен жүруді өмірлік ұстаным ретінде қалыптастыруда «Руханият» клубының жұмысын атап айтуға болады. Бұл студенттердің өз қабілеттерін жүзеге асыруға, теориялық және тәжірибелік дағдыларын тереңдетуге ниет білдірген талантты жастардың клубы.

«Руханият» клубының мақсаты – студенттерді жан-жақты дамытып, олардың ары қарай кемелдену жолына жетекшілік ету. Жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде болашақ мамандарды даярлауда жоғары оқу орнында жүргізілетін тәрбие жұмысының бағыттарын (1 кесте) ұсынамыз. Клубтың бағыттары студенттерге адамгершілікке негізделген асқақ құндылықтарды үйрету, университеттің, факультеттің қоғамдық жұмыстарына белсене қатысу, оларға жауапкершілік сезімін дарыту, өзін және басқаларды басқаруды үйрену, қоғамдық өмірге белсенді бейімделу, үлкенге құрмет, кішіге қамқорлық жасай білуге тәрбиелеу болып табылады.

Жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде болашақ мамандарды даярлауда жоғары оқу орнында жүргізілетін тәрбие жұмысының бағыттары.

Кесте 1

№	Жалпы адамзаттық құндылықтар	«Руханият» клубының бағыттары
1	Ақиқат - кеңістік және уақытпен шектелмейді. Барлық ел, барлық заман, барлық адам үшін Ақиқат – біреу. Ол өзгермейді. Біз Ақиқатты пендешілік өмірге қолданамыз да, сөйтіп сыртқы әлеммен теңдестіреміз. Пендешілік немесе материалдық әлемдегі Ақиқаттың мәні – іс жүзінде болған нәрсені немесе ойды шынайы жеткізу. Материалдық тұрғыда, Ақиқатқа жүгіну – айтқан, істеген, көрген немесе естіген нәрсені дәл жеткізу деп саналады.	Студент (<i>студенттік өмір – қайталанбас сәт</i>). Бұл бағыт студенттерді университет, факультет ортасына бейімделуге үйрету, олардың бір-біріне, ұстаздармен және топтағы студенттермен өзара қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруға, басқаларға қамқорлық жасай білуге және ата-ананың қамқорлығынан айырылған жетім балаларға қол ұшын беріп, көмектесуге үйрету. Әлеумет (<i>әлеуметтік педагогикалық қолдау бағыты</i>) - студенттерді өз мамандықтарына сәйкес әлеуметтік жұмысқа бағыттау және оны тәжірибеде пайдалана білуге үйретеді.
2	Сүйіспеншілік - барлық жүректерді, барлық тіршілікті, барлық кезеңдерді, барлық ұлттарды, барлық діндерді, күллі табиғат пен бүкіл ғаламды біріктіруші құндылық болып табылады, оның әр адамның бойында болуы талап етіледі.	Шапағат - әлеуметтік жағдайына байланысты қолдау көрсету, қамқорлық жасау болып табылады. Инабат (<i>қыз тәрбиесі</i>) - факультеттің жас жеткіншек қыздарын болашақта отбасының ұйтқысы бола алатын ақылды, іскер, шебер ана бола білуге дайындайды.
3	Дұрыс әрекет – жүректен шығып, сосын сөз ретінде бейнеленетін және іс жүзінде қолданылатын құндылық. Дұрыс әрекет – адамзаттың өркендеуінің негізі, бұл барлық уақытта да мызғымас ақиқат. Дұрыс әрекет – өмірдегі ішкі және сыртқы қараңғылықты сейілетін жарық сәуле, тыныштық пен бақыт сыйлаушы.	Ғибрат (<i>ақыл – ой сайысы</i>) - дарынды, ұшқыр ойлы жастарды жинай отырып, олармен бірге ел дамуы жайлы, университет пен қоғамның дамуы туралы креативті идеялар тудырып, оларды мүмкіндігінше жүзеге асырып, жастарды ХХІ ғасыр талабына сай тұлға болуға, өз ойларын ортаға салу, пікір айтуға шақырады. Шабыт (<i>өнерлі өрге жүзер</i>) - бойында таланты, дарыны бар, ән мен биге икемі, қызығушылығы бар қыздар мен жігіттердің бос уақыттарын ұтымды пайдалануға жағдай туғызады.
4	Ішкі тыныштық - бұл адамның рухани жан дүниесінің тыныштығы. Ал жан дүниенің тыныш болуы ол тікелей ақиқатқа, сүйіспеншілікке, дұрыс әрекетке және адамның ар-ұяты мен сеніміне байланысты. Ішкі тыныштық – жүрегіміздің тыныштығы. Адам ақиқатты танып, сүйіспеншілікпен дұрыс әрекет еткенде ғана адам жанында тыныштық орнайды.	Ұлағат (<i>әлеуметтік педагог қаламының туындылары</i>) - жазуға қабілеті бар студенттерді жинап, олардан заман талабына сай ой толғау, мақала жаза білетін, өлең шығаратын мүкіндіктерін жетілдіру жолында жұмыс жасайды. Салауат (<i>денсаулық, салауатты өмір</i>) - жастарды салауатты өмір салтын қалыптастыруға, спорт пен шұғылдануға шақырады.

5	Қиянат жасамау - ақиқатпен өмір сүру, мінез-құлық және жан тыныштығы да сүйіспеншілікке арналған, яғни нәтиже. Рақымдылық, мейірбандық, әр түрлі істе адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойланғандай оларға да болса игі еді демек, бұлар – жүрек ісі.	Құрмет (<i>отбасы, отан, әлем</i>) -тәуелсіз мемлекетімізді, егеменді елімізді қорғауға, оның рәміздерін құрметтеуге және елжандылыққа тәрбиелеу бағытын ұстанады.
---	--	--

Сонымен, жалпы адамзаттық құндылықтар «Руханият» клубының жоғарыда көрсетілген бағыттарына сәйкес мазмұнды үйлестіріліп, әрбір өткізілген іс-шаралар аясында тікелей тәжірибеде жүзеге асырып отырады. Негізгі басым бағыттардың мақсаты мен міндеттеріне сәйкес өткізілген іс-шаралар студенттердің өмірінде ерекше бір із қалдырып, жүрегінен жол табады. Өйткені бұл жай ғана клуб жұмысы үшін ғана емес, болашақ мамандардың рухани дамуына, Абай атамыз айтпақшы, «жылы жүрек, ыстық қайрат, нұрлы ақылдың» кемелденуіне, ізгіленуіне әсерін тигізеді. Ізгілік адамның өзіне және өзгелерге жасаған жақсы, игі істері. Ізгілікке тән мейірімділік, сүйіспеншілік, сыйластық, қайырымдылық сияқты қасиеттер адамды тек жақсылыққа жеткізетінін әрбір болашақ маман басты құндылық ретінде ұстанғаны абзал.

Ойымызды қорытындалай келе, жалпы адамзаттық құндылықтарды ЖОО-да тәрбие үрдісінде пайдаланудың маңыздылығы:

- ақиқаттың ақ жолында жүруге дағдыланып, студенттік кезеңнің мәні мен маңызын сезіне отырып, иманды, инабатты, ізгілікті, әдепті және көркем мінезді қалыптастыруға ықпал ететіндігі;
- риясыз сүйіспеншілікпен отбасыңызға адал, өзара сыйластықпен, береке-бірлікпен, ынтымақ пен татулық орната білуге ұмтылуға көмектесетіндігі;
- дұрыс әрекет жасау арқылы жақсылыққа, жанашырлыққа, бауырмалдыққа, адамгершілік қасиеттерді алдыңғы кезекке қоя алатындығы;
- өмірде сүрінсең де оның түйінін өзіңнен іздеуге, өзгені кінәламауға, жетістікке қол жеткізсең асқақ тамай ішкі тыныштық орната білуге үйренетіндігі;
- айналаңыздағы адамдар бақытты болуы үшін бір-біріне көмектесіп отыру мақсатында күнделікті бірлескен ізгі, игілікті қайырымдылық шараларын көбірек жасап, ешкімге, еш уақытта қиянат жасамауға үйренетіндігіне көз жеткіздік.

Демек, жалпы адамзаттық құндылықтар – тұлғаға рухани-адамгершілік білім берудің негізгі өзегі, адам бойына, тумысынан берілген сый және адамның рухани дамуының барлық кезеңіне нәр береді деп тұжырымдаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Орысша-қазақша заңдық түсіндірме сөздік-анықтамалық. - Алматы: «Жеті жарғы» баспасы, 2008.
- 2 Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 «Білім туралы» Заңы.
- 3 Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика / Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын. - Павлодар: "ЭКО" ҒӨФ, 2006. - 482 б.
- 4 Бороноев А.О., Смирнов П.И. Деятельностно-ценностный подход к описанию социальных явлений: основные положения // Проблемы теоретической социологии. Вып. 8. Межвуз. сб. / Отв. ред. А.О. Бороноев. - СПб.: Скифия-Принт, 2011. - С. 114-138.

---

5 Бердяев Н.А. Дух и реальность. - М., 2003. - С. 452-453.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются духовное начало темы самопознания в истории человечества, пути к добродетели при проявлении общечеловеческих ценностей личности и золотые качества человечности.

RESUME

The authors of the article discuss the spiritual beginning of the self-knowledge topic in the history of mankind, the path to virtue in the manifestation of the universal human values of the individual and the golden qualities of humanity.

УДК 81'243

Е.Р. Игнатова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
канд. филол. наук, доцент

Д.С. Толмачева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
канд. филол. наук, доцент

А.Е. Саденова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
д-р филол. наук, доцент

Проблемы обучения лексике для формирования навыков письменной речи у иностранных студентов, изучающих казахский и русский языки

Аннотация

В статье описываются проблемы обучения письменному общению иностранных студентов, изучающих казахский и русский языки, даются рекомендации и упражнения.

Ключевые слова: латиница, письменная речь, новые технологии, методика обучения.

В последнее время наиболее обсуждаемой темой является проблема перехода письменной казахской речи на латиницу. Первый Президент Казахстана Н.А. Назарбаев считает, что Казахстан к 2025 году перейдет на латиницу.

Инициатива Н.А. Назарбаева связана с политикой трехязычия: казахский, русский, английский. Латиница, по его мнению, должна помочь казахстанцам интегрироваться в мировое сообщество. Для студентов-иностранцев, которые в своем родном языке используют латиницу, обучение письму будет более простым, сейчас эта проблема изучается и рассматривается учеными со всех сторон. Многие специалисты считают, что переход на латиницу позволит Казахстану сблизиться с тюркским миром, в котором латиница используется широко (Турция, Азербайджан, Узбекистан и другие страны).

В своей статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» Н.А. Назарбаев говорит о том, что необходимо принять единый стандарт латинской графики, также подготовить специалистов, создать новые учебники казахского языка.

В настоящее время латиница доминирует в информационном пространстве. Переход казахского языка на латиницу будет осуществляться поэтапно.

Письменная речь – это двусторонний процесс чтения-письма и письма-чтения. В то же время письмо и говорение наиболее взаимозависимы. Происходит переход от слова, произносимого вслух или про себя, к написанию этого слова.

Алфавит является только инструментом, позволяющим интерпретировать устную речь в письменную, с тем, чтобы сохранить произношение слов. Использование казахским

языком латиницы – это непростой процесс, который должен предусмотреть все сложности сохранения казахской устной речи. Помимо алфавита письменная речь имеет свои особенности, которые должны хорошо себе представлять преподаватели казахского языка.

Пишущий человек для высказывания мыслей, возникающих в форме внутренней речи, использует языковые средства. Происходит переход от слова, произносимого вслух или про себя, к написанию этого слова, при этом какой бы алфавит не использовался в письменной речи при написании текстового материала, происходит более тщательный отбор лексических и грамматических средств. Письмо формирует наиболее правильную речь, так как пишущий человек может вернуться к написанному, изменить содержание, дополнить или уменьшить информацию. Можно проверить и исправить написанное.

Обучение письменной речи иностранных студентов, изучающих казахский и русский языки, имеет свои особенности. Большое место в процессе формирования навыков письменной речи отводится лексике.

Лексика позволяет организовать речевое устное и письменное обучение. В методике различают активную и пассивную лексику, которая нужна для восприятия информации в устной или письменной форме.

Выражение мыслей в письменной форме позволяет студентам использовать большой запас лексики, так как не требует быстрого применения. Письменное общение позволяет студентам-иностранцам, изучающим казахский и русский языки, более тщательно отобрать необходимую лексику.

Слова вводятся в определенном контексте. Это создает ассоциативные связи, улучшает запоминание слов.

Все учебные темы, изучаемые иностранными учащимися на уроках казахского и русского языков, можно подразделить следующим образом: «Человек и его окружение», «Природа», «Страны и путешествия», «Книги», «Памятка», «Экономика» и т.д.

Изучение этих тем готовит студентов к более сложному этапу – получению образования в Казахстане, где казахский язык является государственным, а русский язык является языком межнационального общения.

Формирование лексических навыков связано с прочностью усвоения лексического материала. Для закрепления лексики учащимся должны быть предложены упражнения, развивающие умение использовать лексический материал в различных видах речевой деятельности.

Обучение лексике казахского и русского языков иностранных студентов позволяет им выделить необходимый словарный запас для выражения мыслей и понимания.

Лексика объединяет все виды речевой деятельности. Обучение лексике – это очень интересный процесс, заставляющий иностранцев анализировать речь, группировать слова, овладевать казахским и русским языками [6, 2].

Письмо, как и чтение, относится к средствам письменной коммуникации. Письмо является средством передачи мыслей, которые фиксируются в виде графических знаков. Письмо – «дополнительное к звуковой речи средство общения при помощи системы графических знаков, позволяющих формировать речь для передачи ее на расстояние, для сохранения ее произведений во времени» [5].

Письмо тесным образом связано с другими видами речевой деятельности (говорение-письмо; письмо-чтение). С точки зрения психофизиологии письмо представляет собой сложный процесс, в котором функционируют все анализаторы (зрительный, слуховой, речедвигательный, моторный), что позволяет говорить о письме как об «универсальном закрепителе» [3].

В методике преподавания русского языка как иностранного существуют такие понятия, как «письмо», «письменная речь». Под письмом понимается использование графической или орфографической системы изучаемого языка. Под письменной речью понимается умение излагать мысли в письменной форме. Согласно программе по РКИ и

КазКИ письмо и письменная речь являются не только средством обучения, но и целью. Учащиеся начального уровня на материале несложных текстов и предложений должны научиться:

- поздравлять с праздниками, днем рождения;
- правильно писать свое имя, имя адресата, дату и адрес;
- начинать и заканчивать письмо;
- использовать печатный текст как основу для составления плана, вопросов и др.

Содержание обучения на среднем уровне должно отличаться большей информативностью и строиться преимущественно на аутентичном материале:

- письменное описание картинки по теме или по мотивам темы;
- письменное изложение основного содержания прочитанного текста;
- написание сочинения;
- составление тезисов или плана сообщения;
- написание письма зарубежному другу;
- заполнение анкеты, формуляра в гостинице;
- написание поздравительной открытки.

Из названных выше упражнений коммуникативной ценностью обладают упражнения, направленные на обучение написанию письма. Это самый легкий вид работы по форме. Но, тем не менее, в письмах сочетаются все формы выражения мысли: изложение, описание, повествование, рассуждение и др.

Разновидностями эпистолярной письменной речи являются: тексты поздравлений, приглашений, записок друзьям, объявлений (например: о времени и месте заседания клуба или кружка, проведении группового собрания, тексты всевозможных заявлений и т.д.).

Начинать обучение письму следует с более легких форм, например: составления текста записки к однокурснику, к другу, к подруге с просьбой принести книгу, позвонить, сходить вместе в кино, в театр и т.д. Необходимо объяснить учащимся особенности написания письма, а также то, что в письмах принято придерживаться определенной последовательности: после приветствия следует обращаться к информации, касающейся адресата, затем сообщать то, что касается других и, наконец, самого автора письма.

Заключительная часть письма составляется в зависимости от того, кому оно адресовано и с какой целью. Для данной письменной работы учащийся должен хорошо владеть:

- этикетными формулами неофициального и делового письма (приветствие, прощание, запрос сведений, благодарность и т.д.);
- правилами организации иноязычного письменного текста, включая умение оформлять адрес на конверте;
- правилами орфографии и пунктуации.

На продвинутом этапе обучения письменной речи учащемуся необходимо использовать письмо как более эффективное средство осуществления учебной, профессионально-ориентированной и самообразовательной деятельности. Основными письменными видами работ на этом этапе будут:

- личное и официальное письмо развернутого типа;
- выписки из текста;
- сообщение;
- тезисы;
- сочинение;
- рефераты;
- доклады для студенческих конференций;
- описание;
- рецензия;
- изложение;

аннотация.

Учащиеся должны уметь: описывать события, факты и явления;

сообщать, запрашивать информацию развернутого плана;

выражать собственное суждение, мнение;

комментировать события и факты;

составлять развернутый план или тезисы для устного сообщения;

создавать вторичные тексты (рефераты, аннотации);

фиксировать фактическую информацию при восприятии устного или печатного текста.

На всех этапах обучения письменной речи у учащихся развиваются стратегические умения, к основным из которых относятся следующие:

использовать текст-образец в качестве информационной и языковой опоры;

сверять написанное с образцом;

обращаться к справочной литературе и к словарям;

упрощать письменный текст;

использовать слова-описания общих понятий;

прибегать к синонимическим заменам.

Обучение письменному выражению мысли осуществляется с помощью подготовительных (тренировочных) и речевых упражнений. Эти упражнения обучают вышеописанным умениям и навыкам. К таким упражнениям относятся задания по расширению предложений. При сокращении учащиеся обучаются исключать несущественные, избыточные элементы (наречия, прилагательные, придаточные предложения и т.д.). При расширении, наоборот, развивать мысль, содержащуюся в предложении и при этом не нарушать логику изложения.

Заполнение пропусков недостающими словами имеет два варианта выполнения: полумеханический, когда необходимо вставить нужные слова, данные в скобках, и более творческий, когда подсказка отсутствует. В первом случае требуется знание грамматических форм слова, во втором – умение самому выбрать слова, подходящие к конкретному контексту, правильно сочетать их, дифференцировать объем значений слова и др.

Конструирование предложений является достаточно ценным упражнением, так как при его выполнении происходит дальнейшее осмысление и запоминание материала. К конструированию относятся следующие виды упражнений:

составление сложносочиненных или сложноподчиненных предложений из двух простых;

описание несложной ситуации с помощью заданных слов и словосочетаний;

образование краткого диалога при опоре на указанные этикетные формулы и речевые намерения (например: представление, приветствие, прощание и т.д.).

Вопросо-ответные упражнения подготовительного характера связаны, как правило, с конкретными предложениями текста и представляют собой переконструирование предложений из повествовательной формы в вопросительную. Особое значение имеют альтернативные вопросы, содержащие своеобразную подсказку как для положительного, так и для отрицательного ответа.

Более сложные упражнения связаны с собственным определением содержания высказывания, с отсутствием формальных или содержательных опор. Один и тот же тип упражнения, например, изложение или сочинение, может видоизменяться в зависимости от уровня языковой подготовки и сложности темы.

Для иллюстрации различий обратимся к более подробному анализу отдельных типов из перечисленных выше упражнений. Составление плана к прочитанному или прослушанному тексту связано с умением учащихся делить текст на смысловые отрезки, сокращать и перефразировать его.

Более легким с точки зрения мыслительных задач является составление плана в виде номинативных предложений. Составить план в форме ключевых словосочетаний труднее, так как учащиеся должны очень точно определить предикаты суждения и уметь выделить их из текста.

В зависимости от степени модификации текста изложения делятся на три вида: развернутые, сжатые и свободные. Развернутое, или близкое к тексту, изложение является одним из эффективных средств развития письменной речи, хотя по сравнению с другими видами изложений оно носит менее творческий характер. Используя в изложении слова и обороты, данные в тексте, учащиеся закрепляют уже знакомые слова и усваивают новые лексические и фразеологические единицы, а это, в свою очередь, создает базу для дальнейшего развития речевых умений.

Сжатое изложение связано с умением выделять в тексте главное и исключать второстепенное, что требует одновременной концентрации внимания на содержании текста (оригинал) и его формы. При обобщенной форме передачи содержания учащийся выполняет сложные логические операции, связанные с анализом, синтезом, абстрагированием и сравнением.

Сокращая текст, учащийся работает творчески. Он стремится найти синонимические замены, иногда видоизменяет структуру и композицию текста, не отступая от темы и основной мысли первичного текста.

Свободное изложение связано не только с трансформацией языковой стороны текста, но и с определенной модификацией содержания. Работая над изложением данного типа, учащийся может прибегнуть к рассуждениям, к краткой оценке (в форме резюме, сравнения, характеристики одного из действующих лиц и т.д.), к видоизменению конца рассказа или к описанию того, что могло предшествовать событию, к избирательному пересказу отдельных частей текста (например, детальное, несколько расширенное изложение основных моментов, за счет сокращения второстепенных и др.).

Для успешного обучения письменному реферированию и аннотированию необходимо учитывать специфические особенности реферата и аннотации как текстов информированного жанра. Основными функциями реферата являются поисковая, коммуникативная и частично оценочная.

В структуре реферата принято выделять три основные части: заголовочную, собственно реферативную и справочную. Заголовочная часть состоит из заглавия реферата (название статьи); фамилии автора; места, времени и условий проведения работы или исследования.

Реферативная часть является основной. Это результат аналитико-синтетической деятельности реферанта, отражающей основное содержание первичного текста. Справочная часть содержит дополнительные сведения: описание иллюстраций, схем и таблиц, притекстовую библиографию, ссылки на дополнительную литературу и т.д.

Критический анализ, по мнению многих авторов, не входит в задачу реферанта, краткая оценка не исключается. Реферат и аннотация принадлежат к жанру научной литературы и имеют схожие коммуникативные функции. Для успешного выполнения письменного реферата необходимо:

- уметь преобразовывать текст;
- знать терминологию соответствующей науки;
- корректно оформлять ссылки на литературу;
- обобщать факты, излагаемые в первичном тексте;
- пользоваться сокращениями.

Аннотация выполняет три основные функции: информативно-познавательную, оценочную и побудительно-рекомендательную. Знание основных особенностей реферирования и аннотирования, а также свойств реферата и аннотации как

специфических текстов, обладающих единством формы и постоянством структуры, имеет важное значение для обучения письменному вторичному тексту.

Сочинение относится к наиболее трудному виду письменных работ, поскольку оно предполагает самостоятельный отбор фактов или событий, связанных с выражением чужих и своих собственных мыслей в письменной форме. В отличие от изложения, в котором событие или описание раскрываются согласно плану, которому следовал автор, сочинение требует самостоятельного составления плана, соответствующего заданной теме, и умения дать элементарную оценку событиям и типам персонажей.

По способу изложения материала сочинения могут быть описательные, повествовательные, сочинения-рассуждения. Сочинение описательного характера представляет собой текст, в котором словесно характеризуется предмет, пейзаж, обстановка и т.д. Для описательного сочинения требуется больше количества слов, чем для оформления устного рассказа, поскольку в описании большое внимание уделяется признакам и свойствам описываемого предмета или явления. Временная последовательность происходящего обуславливает расположение материала, и все внимание сосредотачивается на слове.

Сочинение-повествование представляет собой развитие действия или события во времени. В повествовании необходимо уловить причинно-временную последовательность в смене действий, что чаще всего связано с правильным употреблением времени. К особенностям повествования как рассказа о событии следует отнести его композицию, которая может иметь два варианта: начало события, развитие события, конец; вступление, завязка, узловый момент, развязка, заключение.

Что касается опор, по которым пишется сочинение, то эта проблема связана с трудностью темы и языковой подготовкой учащихся. При наличии текста как опоры работа значительно облегчается, а само сочинение приближается по форме к изложению. Для написания такого сочинения необходимо умение трансформировать текст и делать оценку на основе изложенных фактов.

Сочинение-рассуждение – это раскрытие частей целого в их логической последовательности, причем развертывание мысли происходит по определенной схеме. Этот вид упражнения предполагает не только описание предмета или события, но и мотивировку того, на каком основании дается это описание. Сочинение-рассуждение связано с большой предварительной подготовкой учащихся: составлением плана сочинения; формулировкой тезисов; отбором речевых формул для аргументации, обоснованием своей точки зрения или оценки описываемых событий; составлением заключительной части в форме краткого вывода. Сочинения-рассуждения могут быть написаны в жанре письма, статьи в газету, отзыва или рецензии.

Итак, из вышеизложенного можно сделать вывод, что письменная речь (являясь составной частью речевой деятельности) в отличие от говорения или слушания – процесс более медленный, так как при порождении текста пишущий может изменить первоначальный замысел, скорректировать содержание, дополнить или видоизменить его.

Из-за возможности возврата к тексту с целью контроля и исправления написанного многие авторы считают письмо более легкой деятельностью и в отдельных случаях рекомендуют переходить от слушания и говорения не к чтению, а к письму, усматривая в последнем надежное средство для совершенствования форм устного обучения.

Связь же письма с чтением объясняется тем, что обе формы общения базируются на графическом коммуникативном коде, хотя преследуют при этом разные цели.

Опыт обучения показывает, что письмо является не только способом контроля прочитанного, но и средством обучения чтению. Автоматизация звуко-буквенных соответствий, закрепление с помощью письменных упражнений материала разных уровней языка совершенствуют технику чтения и способствуют успешному развитию умений извлекать и фиксировать информацию из печатного текста.

Чтобы научиться слушать, говорить и читать по-казахски, надо одновременно научиться писать, овладевая всеми видами речевой деятельности, то есть студенты овладевают языком. Письменная речь позволит студентам получить высшее образование в Казахстане, заниматься научной работой, участвовать в дальнейшем в различных сферах экономической, научной и культурной жизни Казахстана, в совместных проектах с другими странами.

Таким образом, дальнейшее совершенствование навыков устной и письменной речи студентов, формирование у них способности мыслить на иностранном языке, развитие более глубокого чувства изучаемого языка является сегодня одной из основных задач.

Неослабевающий интерес к изучению иностранного языка заставляет нас по-новому подойти к решению некоторых актуальных проблем его преподавания. Изучение иностранного языка для специальных целей предполагает дальнейшее развитие навыков речевого поведения в различных ситуациях общения, учет особенностей народного менталитета.

Применение новых технологий вносит изменения в систему обучения: в центре обучения находится обучающийся. Это способствует созданию творческой атмосферы на занятии, создает условия для развития индивидуальных способностей учащихся, развития самостоятельного творческого мышления. Дает возможность преподавателю дифференцировано подходить к каждому учащемуся в процессе обучения.

Таким образом, главная цель обучения иностранным языкам – обучение свободному ориентированию в иноязычной среде и умению адекватно реагировать в различных ситуациях, то есть общению.

Каждый язык отражает культуру того народа, который на нем говорит. Следовательно, овладение иностранным языком не отделимо от знакомства студентов с фактами истории, культуры, общественными явлениями, социальными условиями в стране изучаемого языка. Учет этих факторов дополняется еще и тем обстоятельством, что развитие языка и мотивы его изучения во многом определяются экономическим и социальным развитием общества.

В настоящее время чрезвычайно актуален разговор о поиске новых педагогических технологий, методов и средств обучения, которые бы соответствовали обновленному содержанию и стандартам образования.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Мусинская Е.В. Обучение письму. Текст лекций. – М., 1983. – 58 с.
- 2 Мильруд Р.П. Методика обучения иноязычной письменной речи. // Иностранные языки в школе. – 1997. - №2. - С. 5-11.
- 3 Мусинская Е.В. Обучение письму. Общая методика обучения иностранным языкам: Хрестоматия. – М.: Русский язык, 1999. – 356 с.
- 4 Коряковцева Н.Ф. Современная методика организация самостоятельной работы изучающих иностранный язык. – М., 2002. – 173 с.
- 5 Рогова Г.В. Письмо в обучении иностранным языкам. - М.: Русский язык, 2004. - 287 с.
- 6 Игнатова Е.Р., Толмачева Д.С. Особенности методики обучения письму как одной из форм общения иностранных студентов, изучающих русский язык. – Вьетнам, 2015. - С.100-104.

ТҮЙІН

Мақалада қазақ және орыс тілдерін үйренетін шетелдік студенттерді жазылымға оқытудың мәселелері қарастырылады, ұсыныстар мен жаттығулар беріледі.

RESUME

The authors of this article describe the problems of writing skills teaching as one of the communication forms for foreign students learning the Kazakh and Russian languages. Recommendations and exercises are included.

Н.Ю. Кифик

Костанайский государственный педагогический университет, канд. пед. наук, ассоц. профессор

Изучение вопросов критериального оценивания в рамках дисциплин методического цикла

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы внедрения в систему образования Республики Казахстан критериального оценивания. Отмечается, с чем связаны такие изменения в системе проверки и оценки знаний учащихся. Также отмечается, каким образом высшая школа отреагировала на данный вопрос, а именно: рассматривается вопрос введения обязательной дисциплины «Технология критериального оценивания» в учебные планы педагогических вузов. Также в статье описывается опыт работы по изучению вопросов критериального оценивания в рамках дисциплин методического цикла в Костанайском государственном педагогическом университете.

Ключевые слова: дискрипторы, критериальное оценивание, компетентностный подход, типовой учебный план, методические дисциплины.

Современное общество претерпевает существенные изменения. Сегодня можно констатировать, что педагогическое образование в Казахстане вышло на новый уровень своего развития. Суть изменений, затрагивающих как отдельные национальные структуры, так и мировое сообщество в целом, можно обозначить понятием «интеграция». На смену острой конфронтации приходит объединение, подразумевающее сложное взаимодействие интересов отдельных субъектов интеграции и требующее качественно нового уровня управления и регуляции такими взаимодействиями [1].

Закономерно, что в связи с появлением обновленной образовательной парадигмы, новых образовательных стандартов в центре внимания профессионального педагогического сообщества и участников образовательного процесса оказалась проблема формирования надежной, прозрачной, валидной и технологичной системы оценивания учебных достижений учащихся, обладающей системным, междисциплинарным характером. Однако до настоящего времени не определилась единая, универсальная, соответствующая требованиям изменившегося общества и образовательного пространства в целом система оценивания [1, 3].

Систему оценивания необходимо усовершенствовать, сделать многофункциональной. Она должна: давать возможность определить, насколько успешно ученик освоил учебный материал или сформировал практический навык; показывать динамику успехов учащихся в различных сферах познавательной деятельности; иметь в основе механизм, поощряющий, развивающий, способствующий самооцениванию учащихся; предусмотреть связи «учитель – ученик», «родитель - классный руководитель», «администрация - педагогический коллектив». Это обеспечит системный подход к формированию учебного процесса, а, значит, и его целостность [2, 4].

Становление обновленной образовательной парадигмы, появление новых образовательных стандартов, основанных на компетентном подходе, способствуют поиску единой технологии критериального оценивания учебных достижений учащихся, обладающей системным, междисциплинарным характером, влияющей на формирование учебно-познавательной компетентности учащихся, выявлению организационно-педагогических основ технологии критериального оценивания, разработке модели практической реализации данной технологии. Появление разнообразных подходов к оцениванию, безусловно, способствовало установлению обоснованной общепедагогической концепции компетентного подхода, личностно-ориентированного, развивающего обучения. Все это предопределило современные тенденции в развитии системы оценивания и вызвало необходимость появления технологии критериального оценивания, которая заключается в сравнении индивидуальных достижений учащихся с определенными критериями оценивания уровня сформированности необходимых компетенций [3].

Критериальное оценивание – это процесс, основанный на сравнении учебных достижений учащихся с четко определенными, коллективно выработанными, заранее известными всем участникам образовательного процесса критериями, соответствующими целям и содержанию образования, способствующий формированию ключевых компетентностей учащихся [1, 6].

Критериальный подход к оцениванию обязан решать проблему объективного оценивания учащихся и стимулировать их для достижения более высокого результата, в связи с чем возникает следующий круг проблем.

Во-первых, система оценивания должна предоставлять возможность учителю определить, насколько хорошо усвоен детьми тот или иной учебный материал, сформирован тот или иной практический навык.

Во-вторых, в систему оценивания обязательно должна входить и самооценка учащихся своей работы.

В-третьих, система оценивания обязана обеспечивать постоянный контакт между учителем, учеником, родителями, коллективом школы.

В-четвертых, система оценивания должна быть единой применительно к конкретному классу.

В-пятых, система оценивания должна быть выстроена таким образом, чтобы как можно бережнее относиться к психике учащихся, избегать травмирующих ее ситуаций [4].

Преимущество критериального оценивания состоит в том, что оно соответствует предметным учебным целям и не может зависеть от настроения учителя, что естественно способствует повышению объективности оценивания [4, 19].

В Республике Казахстан повсеместно с 2016 года в школах с 1 класса было введено критериальное оценивание учащихся. Для подготовки педагогических кадров в вузах республики Казахстан с 2016 года была введена в обязательный компонент в объеме 2 кредитов дисциплина «Технология критериального оценивания» на 2 курсе в 4 семестре [3]. Данная дисциплина была направлена на формирование знаний и практических навыков по организации и проведению технологии критериального оценивания в рамках своего предмета. Однако уже в типовых учебных планах 2018 года данная дисциплина

отсутствует. В связи с этим мы видим решение проблемы в следующем: в рамках преподавания дисциплины «Методика преподавания основ права и экономики» нет отдельного раздела по критериальному оцениванию, однако в рамках рассмотрения темы «Методика организации контроля знаний. Система проверки и оценки знаний и умений учащихся в процессе обучения правовым и экономическим дисциплинам» возможно включение данного вопроса. Данная тема полностью пересматривается в контексте критериального оценивания. На лекционном занятии раскрываются теоретические аспекты критериального оценивания, вводятся понятия формативного, суммативного оценивания, «дискрипторы» и т.д. Но основная часть работы приходится на самостоятельную работу студентов, в ходе которой они знакомятся с обновленными программами, изучают краткосрочный, среднесрочные и долгосрочные планы, учатся их составлению.

На данном этапе преподавателем проводится значительная работа по анализу учебного содержания, по выявлению тех ключевых моментов, которые должны быть подвергнуты проверке, исходя из принципа, что учащиеся должны «знать», а что «уметь».

Приведем примеры работы со студентами по выявлению дискрипторов в 9-11 классах по курсу «Человек. Общество. Право». Например, при оценивании правовых разделов 9-11 классов, мы выделяем систему следующих дискрипторов.

1. Знание основных терминов и понятий.
2. Знание, понимание, глубина усвоения обучающимися всего объема программного материала.
3. Умение выделять главные положения в изученном материале, делать выводы, устанавливать межпредметные и внутрипредметные связи, творчески применять полученные знания в незнакомой ситуации.
4. Работа с нормативно-правовыми актами.
5. Умение анализировать, сравнивать, сопоставлять и оперировать правовыми терминами и понятиями.
6. Умение работать с схемами, таблицами по данному разделу.
7. Умение грамотно ответить на поставленные вопросы.
8. Умение доказывать и оспаривать решения и предложения по данному разделу.
9. Умение решать ситуационные задачи на правовые темы.
10. Предвидеть последствия определенных социальных действий и собственного поведения в конкретной ситуации [5, 6, 7].

Выделение данных дискрипторов способствует тому, что учащиеся смогут хорошо владеть правовыми понятиями, будут знать свои права и обязанности, смогут найти выход в определённой правовой ситуации. А также будут владеть знаниями различных нормативно-правовых актов.

При изучении разделов, связанных с экономикой, студенты предлагают следующие виды дискрипторов для учащихся 9-11 классов.

1. Знание и умение оперировать экономическими понятиями и терминами.
2. Умение применить полученные знания в практической деятельности.
3. Умение строить графики, схемы, таблицы.
4. Умение решать экономические задачи по пройденным темам.
5. Умение логически мыслить, сопоставлять.
6. Предвидеть последствия экономических ситуаций в современной обстановке.
7. Уметь грамотно и чётко ответить на поставленный экономический вопрос, а также уметь анализировать ту или иную ситуацию, уметь доказать собственную точку зрения или грамотно опровергнуть чужое мнение.

Такая система оценивания будет способствовать тому, что учащиеся будут чётко владеть экономическими понятиями, смогут ориентироваться в экономических графиках и

моделях, будут хорошо владеть информацией, а значит сумеют отстоять собственную точку зрения.

При изучении раздела «Человек и общество» в 9-11 классах можно выделить следующие виды дескрипторов.

1. Знание основных терминов и понятий.
2. Историческое и философское понимание и мировоззрение о происхождении человека, об особенностях его жизни, об обществе в целом.
3. Знание и понимание социальной структуры общества, а также политической, культурной, экономической и духовной жизни общества.
4. Умения выделять главные положения в изученном материале, делать выводы, устанавливать межпредметные и внутрипредметные связи, творчески применять полученные знания в незнакомой ситуации.
5. Умения работать с схемами, таблицами, рисунками по данному разделу.
6. Умения грамотно отвечать на поставленные вопросы.
7. Умения доказать свою точку зрения.
8. Предвидеть последствия определенных социальных действий и собственного поведения в конкретной ситуации.
9. Умения анализировать, сравнивать, сопоставлять различные точки зрения.

Работа по выделению данных дескрипторов позволяет более рационально оценивать знания учащихся. Ученики видят, какой объем знаний они должны усвоить, что им нужно знать и уметь по конкретной теме, разделу, главе, курсу в целом. Такая система оценивания будет способствовать мотивации учения. Ученики будут знать, что от них требует учитель, что им необходимо знать и уметь, чтобы получить ту или иную оценку. Далее студентам дается задание: по выделенным дескрипторам продумать проверочные задания.

Так, например, по разделу «Человек в мире» могут быть разработаны следующие проверочные задания.

Темы: §1. Происхождение человека.

§2. Особенности жизни человека.

§3. Каждый человек – неповторимая личность.

§4. Деятельность человека.

§5. Человек – творец культуры.

§6. Мир человеческого общения.

§7. Человек в коллективе [5].

Цель обучения:

1. Знать основные научные термины и понятия по данному разделу.
2. Историческое и философское понимание и мировоззрение о происхождении человека, об особенностях его жизни, об обществе в целом.
3. Иметь представление об уникальности человеческой личности.

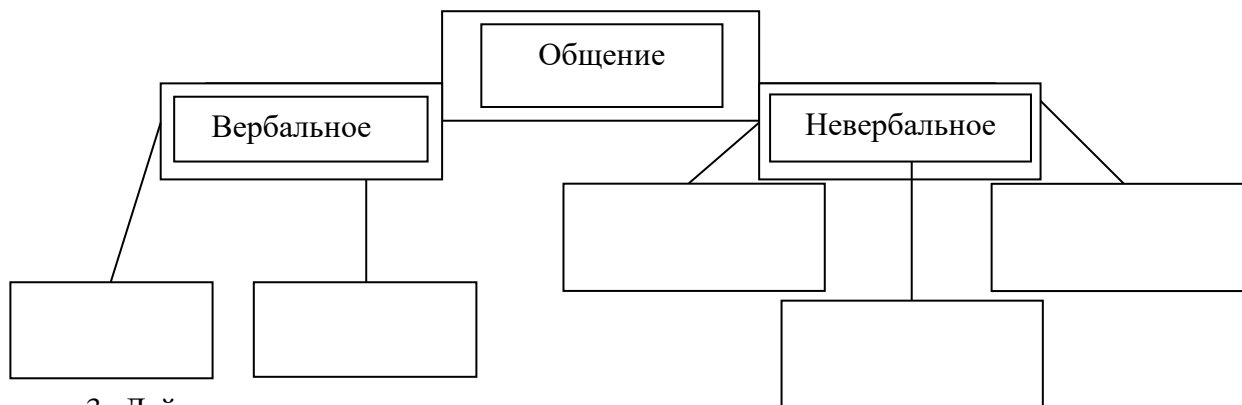
Критерии оценивания:

1. Знание и понимание основных терминов и понятий.
2. Умение работать с схемами и таблицами по данному разделу.
3. Умение анализировать, сравнивать материал по данному разделу.

Уровень мыслительных навыков: знание, понимание, применение, критическое мышление, синтез.

Время выполнения заданий: 20 минут.

1. Оформите в виде схемы процесс эволюции человека.
2. Заполните таблицу.

3. Дайте определение следующим понятиям:

- А) Личность – это
- Б) Индивид – это
- В) Интеллект – это
- Г) Мотив – это
- Д) Цель – это
- Е) Культура – это
- Ж) Общение – это.

Также студенты учатся разрабатывать критерии к оцениванию всех видов заданий, опираясь на разработанные ими же дескрипторы (таблица 1)

Таблица 1 - Оценивание учащихся на основе разработанных дескрипторов

Критерий оценивания	№ задания	Дескриптор	Балл
Умение составить схему и заполнить её	1	Знание хронологических рамок эволюции человека	1
		Знание последовательности эволюции человека	1
		Умение правильно составить схему	1
Заполнение таблицы	2	Знание основных видов общения	2
		Умение чётко и грамотно заполнить таблицу	1
Знание основных терминов и понятий	3	Знание основных понятий, умение дать чёткое определение	7 (по 1 баллу за правильный вариант)
Всего			13 баллов

Данная методика позволяет студентам изучить особенности критериального оценивания не только теоретически, но и практически. В период прохождения практики они могут апробировать данные разработки в ходе проведения уроков по курсу «Человек. Общество. Право».

Анализ работы над проблемой критериального оценивания показал, что методика критериального оценивания способствует наиболее объективному оцениванию знаний учащихся, она является действенным средством контроля знаний школьников. Учителя сами более объективно подходят к системе проверки, четко выделяя, что они будут проверять на каждом уроке по каждой теме, по каждому разделу, какую систему знаний, умений и навыков.

К сожалению, данная система оценивания введена в казахстанских школах не так давно, поэтому есть определенные трудности при ее использовании, кроме этого, система критериального оценивания до сих пор не введена в старших классах.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Руководство по критериальному оцениванию для учителей начальной школы: Учебно-методическое пособие / АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» / Под ред. О.И. Можаяевой, А.С. Шилибековой, Д.Б. Зиеденовой. - Астана, 2016. - 48 с.
2. Красноборова А.А. Критериальное оценивание как технология формирования учебно-познавательной компетентности учащихся Автореферат Диссертации... Артикул: 413893. - Пермь, 2010.
3. Постановление Правительства Республики Казахстан от 23 августа 2012 года № 1080 Об утверждении государственных общеобязательных стандартов образования соответствующих уровней образования (с изменениями и дополнениями по состоянию на 15.08.2017 г.).
4. Система критериального оценивания учебных достижений учащихся. Методическое пособие. – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2013. – 80 с.
5. Человек. Общество. Право: Учебник для учащихся 9 класса. общеобразоват. шк. / К.М. Жукешев, Г.С. Сапарғалиев, Г.С. Асанбекова. – 3-е. изд., перераб., доп. - Алматы: Мектеп, 2013. 176 с <https://infourok.ru>
6. Человек. Общество. Право / Учебник для 10 класса естеств.-матем. направления общеобразоват. шк. / М. Изотов, А. Нысанбаев, М. Сабит и др. – Алматы: Мектеп, 2014.
7. Человек. Общество. Право / Учебник для 11 кл. естеств.-матем. направления общеобразоват. шк. / М. Изотов, М. Сабит, и др. – Алматы: Мектеп, 2015.

ТҮЙІН

Мақалада Қазақстан Республикасының білім беру жүйесіне критерийлік бағалауды енгізу мәселелері қарастырылады. Тестілеу жүйесінде осындай өзгерістердің және студенттердің білімін бағалаудың себебі қандай екендігі атап өтіледі. Сондай-ақ жоғары мектептің осы сұраққа қалай жауап бергені атап өтіледі және «Бағалау критерийлерінің технологиясын» педагогикалық жоғары оқу орындардың оқу бағдарламаларына енгізу туралы айтады.

RESUME

The article deals with the issue of criteria-based assessment and its implementation into the education system of the Republic of Kazakhstan. It reveals the reason for such changes in the system of testing and evaluation of students' knowledge. It also presents how high schools have responded to this question, particularly how the compulsory subject "Technology of Criteria-Based Assessment" has been implemented in the education plans of pedagogical universities. The article also deals the experience of the criteria-based assessment within the disciplines of methodical cycle in Kostanay State Pedagogical University.

УДК 78

Аннотация

Статья посвящена проблеме модернизации образовательного процесса в музыкальных школах в условиях обновления системы образования на примере предмета «Специальное фортепиано». Представлены психолого-педагогические аспекты организации учебного процесса в классе специального фортепиано.

Ключевые слова: обновление музыкального образования, психолого-педагогические аспекты, учебный процесс.

М.С. Сапиева

Костанайский государственный педагогический университет,
канд. пед. наук,
ассоц. профессор

Модернизация образовательного процесса музыкальных школ в условиях обновления образования

На сегодняшний день дополнительное образование занимает значимое место в формировании личности подрастающего поколения. Сеть дополнительного образования Республики Казахстан существует более 100 лет. Общее руководство осуществляет РГКП «Республиканский учебно-методический центр дополнительного образования» Министерства образования и науки Республики Казахстан. Деятельность музыкальных школ регламентирует отдел художественно-эстетического направления РУМЦ ДО. Дополнительное музыкальное образование детей имеет значительный педагогический потенциал, поскольку выступает в качестве эффективного средства формирования мотивации развития личности, воспитания и укрепления ее личностного достоинства путем создания ситуации успеха для ребенка [1, 82].

Основной целью функционирования и развития дополнительного образования детей в Казахстане является его принадлежность к системе общего образования, а значит включенность в общий процесс модернизации системы образования. Сегодня кардинально меняется позиция педагога: он выступает не только как носитель знаний, но и как помощник в становлении личности ученика; утверждается идея сотрудничества, неформального общения. Выступая в роли консультанта, педагог дополнительного образования оказывает на ребенка сильное личностное влияние, соответственно предъявляются высокие требования к личностным качествам педагога и его профессиональной компетентности.

На сегодняшний день в системе дополнительного образования существует ряд противоречий, связанных с организацией учебного процесса в условиях обновления системы образования. Так, одним из противоречий является объективная потребность у обучающихся в сопровождении их творческой деятельности и недостаток у педагогов знаний об особенностях проявления детской одаренности и методах ее выявления и развития [1, 81].

Развитие детской одаренности возможно при наличии у ребенка познавательной активности к обучению музыке. По мнению А.Д. Кайдаровой и Р.Р. Масыровой [2], активность личности связана непосредственно с формированием интереса, этапы формирования которого обусловлены возникновением потребности в познании и осуществлении деятельности. Одним из важных условий развития познавательной активности детей ученые считают организацию познавательной деятельности школьников с учетом возрастных, социально-психологических особенностей, сформированности потребностно-мотивационной, эмоционально-волевой сфер учащихся. Так, в типовой учебной программе для музыкальных школ отмечается, что «формирование ключевых и предметных компетенций обучающихся в процессе музыкального обучения и воспитания предполагает использование разнообразных методов. В работе педагога-музыканта приемлемы практически все педагогические методы, выполняющие обучающую, развивающую, воспитывающую, побуждающую (мотивационную) и контрольно-коррекционную функции» [3, 75].

Интерес ребенка к обучению музыке зависит от двух важных составляющих: профессиональный уровень и личностные качества педагога. В этой связи, подчеркивая роль педагогов музыкальных школ и школ искусств в формировании личности ребенка, следует выделить следующие аспекты модернизации образовательного процесса музыкальных школ в условиях обновления образования:

1. Системное видение педагогом музыкальной школы роли и места учреждения дополнительного образования в образовательной системе в целом.
2. Роль психолого-педагогического компонента профессиональной компетентности педагога дополнительного образования.
3. Конкурентоспособность музыкального образования в условиях расширения сети дополнительного образования.

Рассмотрим каждый аспект отдельно.

Первый аспект. Системное видение педагогом музыкальной школы роли и места учреждения дополнительного образования в образовательной системе в целом.

Дополнительное образование является частью образовательной системы и все процессы, происходящие в системе школьного образования, должны в полной мере отражаться и в содержании дополнительного образования. Так, следует обратить внимание на следующие признаки обновленного содержания образования:

1. Учебные программы по школьным предметам построены по принципу спиральности. Данный принцип в полной мере присутствует в образовательной системе музыкальных школ и отражается в репертуарной политике. Обучение игре на музыкальном инструменте основано на принципе спиральности в условиях усложнения педагогического репертуара учащегося.

2. Цели обучения в общеобразовательной школе основаны на формировании мыслительных навыков учащихся согласно таксономии целей Б. Блума. Согласно образовательной программе по предмету «Специальное фортепиано» для детских музыкальных школ и музыкальных отделений детских школ искусств цели обучения направлены на решение дидактических задач, связанных с активизацией познавательной деятельности учащихся, и развивающих задач, в том числе развитие умения сравнивать, сопоставлять, обобщать [3, 75]. В музыкальной школе широко практикуется достижение учащимися уровня знания, понимания, применения, то есть процесс обучения игре на

музыкальном инструменте основан на репродуктивной деятельности ученика. Это выражается в подготовке к техническим зачетам и академическим прослушиваниям. В свою очередь достижение учащимися высокого уровня мыслительных навыков (анализ, синтез, оценка) всецело зависит от уровня профессиональной компетентности педагога. Так, к примеру, на уровне анализа и синтеза целесообразно использовать метод выполнения учащимся творческого задания в виде написания анализа/эссе исполняемого музыкального произведения согласно триаде «композитор-исполнитель-слушатель»:

– композиторский анализ – написание аннотации к произведению (творческий путь композитора, особенности написания произведения, идейный замысел, образная характеристика и т.д.);

– исполнительский анализ – выявление исполнительских трудностей и предполагаемые способы их решения;

– слушательский анализ – анализ записанного в собственном исполнении произведения в сравнении с имеющимися аналогами различных интерпретаций на аудио-видео файлах.

Достижение уровня оценки возможно при присутствии учащихся при проведении открытых технических зачетов и академических прослушиваний.

3. Наличие сквозных тем. В системе музыкального образования наличие сквозных тем возможно на начальном этапе обучения ребенка.

Второй аспект. Огромная роль психолого-педагогического компонента профессиональной компетентности педагога дополнительного образования.

Психологическая составляющая. Для понимания педагогом психологических особенностей детей необходимо знать о существовании теории поколений, широко изучаемой в экономике, аксиологии и психологии и др. Согласно этой теории в музыкальных школах обучаются дети поколения Z и A, отличающиеся клиповым мышлением. В этой связи для нового поколения детей необходимо, чтобы учебная информация была максимально информативна, сжата и наглядна в виде инфографики.

Знания в области психологии необходимы педагогу дополнительного образования для определения уровня мотивационной сферы учащегося. Особенно это актуально в случае нежелания ребенком продолжать обучение [4]. Для решения данной проблемы могут подойти такие диагностики, как: «Рамочка для фотографии», «Градусник», «Ранжирование» и другие. Так, к примеру, диагностика «Рамочка для фотографии» в совокупности с методикой «Градусник» способствуют выявлению предметов, по отношению к которым у ребенка сформирована положительная мотивация к обучению, а также негативное отношение. Далее, используя методику «Ранжирование», можно определить вид учебной деятельности, вызывающий у ребенка негативные эмоции. Таким образом, определив причину понижения мотивационной сферы ребенка, возможно решить проблему и сохранить желание ребенка обучаться музыке.

Педагогическая составляющая. В условиях повышения значимости дополнительного образования от педагога требуется активное внедрение инновационных методик, поиск новых форм преподавания. Особую роль занимают знания в области педагогики.

Из области педагогической науки педагогу дополнительного образования необходимы знания, умения и навыки применения активных методов обучения, методов, направленных на развитие навыков критического мышления. Это обогатит процесс музыкального обучения детей. Так, структура урока должна включать 3 части: мотивационный (этап вызова, побуждения); основной этап и этап рефлексии (обсуждение, обратная связь). Мотивационный этап урока очень важен – ученик должен понимать необходимость и важность каждого отдельного занятия, поскольку ежедневная рутинная работа над музыкальными произведениями может показаться ребенку монотонной и однообразной. На стадии вызова ученик вспоминает, что ему известно по данной теме и

делает предположения, задает вопросы. На данном этапе возможна графическая систематизация материала, представленная в любом виде. На стадии осмысления возможно использование метода работы с нотным материалом с использованием значков маркировки, пометок на полях. На стадии рефлексии путем ответа на поставленный вопрос рекомендуется установить причинно-следственные связи между имеющейся и полученной информацией. Это может быть, к примеру, разработка алгоритма решения подобной задачи, заполнение таблицы, инфографики, составление памятки, использование приема инсерт и т.д. Так, использование приема инсерт поможет ученику осмыслить имеющийся багаж знаний по проблеме, решаемой на данном уроке, и осознать логическую связь с новым учебным материалом. Заполнение «Маркировочной таблицы» или «Таблицы инсерт» позволит ученику наглядно проследить динамику собственного развития, что положительно отразится на мотивационной сфере ребенка.

Третий аспект. Конкурентоспособность музыкального образования в условиях расширения сети дополнительного образования.

В настоящее время сектор дополнительного образования значительно расширился за счет частных бизнес-структур: образовательные центры, частные студии и школы искусств, частные репетиторские центры и т.д. В этих условиях педагоги музыкальных школ зачастую сталкиваются с проблемой необходимости регулярного повышения уровня квалификации и самообразования. В свою очередь, актуальной остается проблема финансово-экономического положения музыкальных школ и школ искусств. Финансово-экономическое положение музыкальных школ и школ искусств обусловлено позицией местных исполнительных органов и всецело зависит от их решения. В настоящее время нередко имеют место случаи передачи местными исполнительными органами учреждений дополнительного образования в частные руки со всеми вытекающими последствиями.

Таким образом, следует подчеркнуть, что проблема модернизации образовательного процесса музыкальных школ в условиях обновления образования (на примере предмета «Специальное фортепиано») является весьма важной задачей системы дополнительного образования. Подобная интеграция общего и дополнительного образования способствует повышению качества дополнительного образования путем формирования устойчивого интереса и мотивации детей к профессиональному музыкальному образованию.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Проект «Стратегические подходы к развитию дополнительного образования детей в Республике Казахстан». - Астана, 2015. – 118 с.
- 2 Типовые учебные планы и образовательные программы детских музыкальных школ, детских художественных школ и детских школ искусств от 29.12.2011 г. № 543 (с изменениями от 20 января 2016 г. № 48 Министерство образования и науки Республики Казахстан).
- 3 Кайдарова А.Д. Теория и технология формирования профессиональных интересов у будущих учителей в условиях университетского образования / А.Д. Кайдарова, В.Р. Масырова. - Алматы: Ғылым, 2005. - 176 с.
- 4 Филатова О.В. Современные методы психологической диагностики: практикум / О.В. Филатова, Н.Ю. Литвинова, Е.А. Винарчик. - Владимир: Изд-во Владим. гос. ун-та, 2011. - 296 с.

ТҮЙІН

Мақалада білім беру жүйесін жаңғырту контекстінде музыка мектептерінде оқу процесін ұйымдастыру мәселесіне арналған. Оқу үрдісін ұйымдастырудың психологиялық-педагогикалық аспектілері арнайы фортепиано сыныбының үлгісінде ұсынылған.

RESUME

The article is devoted to the problem of organizing the educational process in music schools in the context of updating the education system. The psychological and pedagogical aspects of the organization of the educational process are presented on the example of a special piano class.

УДК 316.179

Аннотация

Статья посвящена изучению особенностей адаптации к армейской службе военнослужащих срочной службы с нервно-психической неустойчивостью. Разработана психокоррекционная программа, направленная на снятие эмоционального напряжения, повышение уровня адаптивности, сплочение коллектива.

Ключевые слова: адаптация, адаптивность, моральная нормативность, коммуникативные способности, нервно-психическая неустойчивость.

Ж.К. Бекова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
канд. психол. наук, доцент

М.М. Рыскулова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
канд. пед. наук, доцент

Особенности адаптации к армейской службе военнослужащих срочной службы с нервно-психической неустойчивостью

Глубокие перемены происходят сегодня в Казахстанских Вооруженных Силах. Их актуальность объективно обосновывается характером проводимого в Казахстане курса на глубинные, коренные изменения во всех сферах жизнедеятельности общества. Вместе с тем, происходящие перемены в обществе и Вооруженных Силах обусловили и углубили серьезные социально-психологические проблемы, связанные с личностью военнослужащего и его деятельностью в нынешних условиях службы. В этих условиях особую актуальность приобретают проблемы социально-психологической адаптации молодых солдат срочной службы, увеличения нервно-психических нагрузок, что ужесточает требования, предъявляемые к состоянию психического здоровья военнослужащих. В связи с этим возрастает интерес к проблеме диагностики нервно-психических расстройств, возникающих у военнослужащих в процессе повседневной их деятельности.

Нервно-психическая неустойчивость (НПН) - понятие собирательное, оно отражает наличие донологических форм девиантного поведения, вегетативных дисфункций и невротических нарушений, представляющих потенциальную возможность развития у молодых военнослужащих нервных срывов при значительных физических и психических нагрузках. У молодых военнослужащих с признаками НПН зачастую возникают

трудности адаптации к условиям военной службы, проявляющиеся нарушением воинской дисциплины, созданием аварийных и чрезвычайных ситуаций. В условиях армейской службы это приводит к негативным последствиям – самовольному оставлению части, несанкционированному применению оружия, возникновению конфликтов внутри воинского коллектива, суицидальным действиям [1, 10-19].

Важнейшая роль в обеспечении успешной адаптации к военной службе молодых солдат группы риска, в предупреждении срывов адаптации принадлежит как командирам, так и воспитателям. Главное командование Национальной гвардии, являясь оперативно-стратегическим органом, организует и проводит мероприятия по поддержанию боевой и мобилизационной готовности, организует взаимодействие с другими войсками и воинскими формированиями, разрабатывает и утверждает нормативные положения. Изучение дел в подразделениях показывает, что не все офицеры знают и учитывают особенности адаптации молодых солдат к воинской службе, не имеют практики руководства воинскими коллективами, не обладают для этого достаточными военно-психологическими знаниями. В связи с особенностями комплектования Вооруженных Сил военнослужащими срочной службы, регулярным обновлением воинских коллективов возникает проблема приема и ввода в строй молодого пополнения, а также организации адаптационного периода на начальном этапе становления службы [2, 9].

Также важное значение в адаптации военнослужащих имеет роль психолога. Под профессиональной деятельностью психолога воинской части понимается система взаимосвязанных методов, способов и средств, применяемых психологом для изучения психологических особенностей военнослужащих и гражданского персонала, воинских коллективов, психологических факторов воинской деятельности и их совершенствования в целях повышения эффективности воинской деятельности и сохранения психического здоровья военнослужащих и членов их семей [3, 10].

Исследованием адаптационного поведения занимались Л.Н. Анциферова, Л.В. Либин, А.А. Налчаджян, Г.В. Осипов, Ф.Б. Березин и др.; проблемы адаптации военнослужащих по призыву отражены в исследованиях М.И. Дьяченко, Н.И. Конюхова, А.Г. Маклакова, В.В. Коннова, А.И. Костюк, Л.А. Кандыбович, В.И. Лебедева и других.

По мнению многих исследователей, нервно-психическая неустойчивость может быть обусловлена специфическими воздействиями многочисленных факторов служебного и социального стресса, резким изменением жизненного стереотипа, строгой регламентацией режима, высокими эмоциональными и физическими нагрузками. Наиболее часто в структуре нервно-психической неустойчивости у военнослужащих срочной службы встречаются тревожные и депрессивные реакции, развивающиеся в рамках адаптации к особенностям армейской службы [4, 86-96, 256-261].

Актуальность данной проблемы обусловлена тем, что на современном этапе развития общества отмечается тенденция к росту нервно-психической неустойчивости среди военнослужащих срочной службы. Поэтому необходимо изучить особенности социально-психологической адаптации военнослужащих по призыву первого года службы для выявления длительности периода адаптации к военной службе с целью дальнейшей разработки мероприятий по сокращению сроков адаптации [5, 99-106].

Целью исследования является изучение психоэмоциональной сферы, а именно: нервно-психической неустойчивости, уровня адаптивности военнослужащих срочной службы к условиям армии.

Эксперимент проводился в три этапа: I этап – диагностический, II этап – проведение психокоррекционной работы, III этап – контрольный.

В проведении эксперимента были применены следующие психодиагностические методики: наблюдение, беседа, анкета В.Ю. Рыбникова «Прогноз-2», многоуровневый личностный опросник «Адаптивность» (МЛО) Маклакова и С.В. Чермянина.

В ходе экспериментального исследования в первую очередь проводится знакомство с военнослужащими срочной службы. Затем организуется индивидуальная беседа с каждым новобранцем. Во время беседы заполняется индивидуальная карта военнослужащего, в которой указывается необходимая информация. В период проведения исследования осуществлялось наблюдение за военнослужащими срочной службы, в процессе которого обращалось внимание на поведение, межличностное взаимодействие, индивидуально – психологические особенности личности.

Нами было проведено экспериментальное исследование по методике многоуровневого личностного опросника «Адаптивность», разработанного А.Г. Маклаковым и С.В. Чермяниным. По результатам данных было выявлено, что уровень адаптации в первые месяцы службы находится на низком уровне. Низкий уровень адаптации был выявлен у 27 человек (75%) – это говорит о том, что существует высокая вероятность нервно-психических срывов. Средний уровень адаптации – у 10 человек (17,5%). Однако существует вероятность нервно-психических срывов в напряженных, экстремальных ситуациях; высокий уровень адаптации – у 3 человек (7,5%). Нервно-психические срывы маловероятны. Низкий уровень нервно-психической устойчивости выявлен у 30 человек (80%), средняя нервно-психическая устойчивость была выявлена у 7 человек (15%), высокая нервно-психическая устойчивость не была выявлена – 0. Уровень низкой моральной нормативности был выявлен у 32 человек (80%), средняя моральная нормативность – у 7 человек (17,5%), высокая моральная нормативность – у 1 человека (2,5%). Коммуникативные способности находятся на низком уровне (25 человек – 57,5%), средний уровень коммуникативных способностей – у 13 человек (27,5%), высокие коммуникативные способности – у 2 человек (5%).

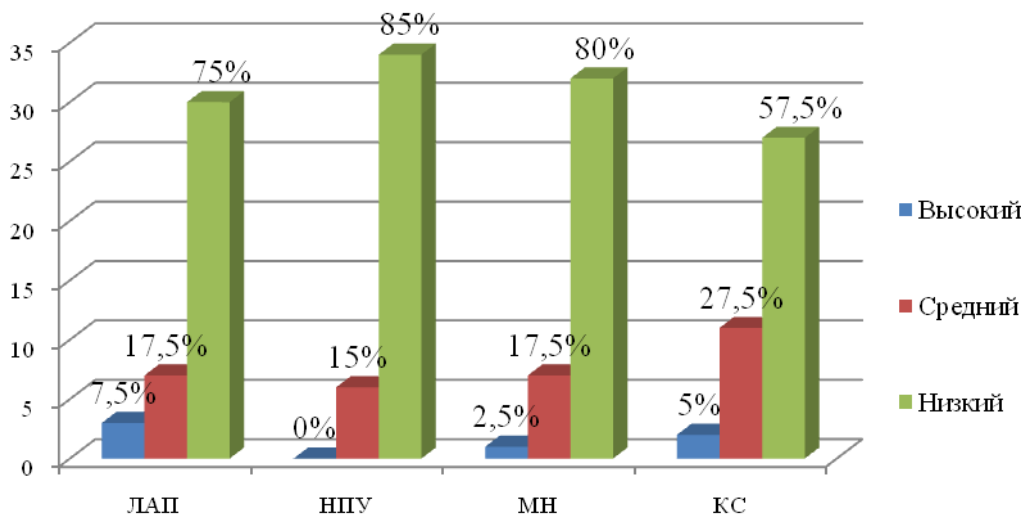

Рисунок 1 - Измерение уровня адаптивности и нервно-психической устойчивости

На рисунке 1 показаны высокие уровни нервно-психической устойчивости – 85%, средний уровень коммуникативных способностей – 27,5% и уровень адаптивности – 7,5%.

В ходе исследования нервно-психической устойчивости у военнослужащих срочной службы по методике «Прогноз – 2» Ю.В. Рыбникова мы получили следующие результаты. Высокая нервно-психическая устойчивость отсутствует у всех 40 военнослужащих. Средняя нервно-психическая устойчивость была выявлена у 3 человек (7,5%) – это говорит о том, что существует вероятность нервно-психических срывов в напряженных, экстремальных ситуациях. Низкая нервно-психическая устойчивость – у 37 человек (92,5%) – это свидетельствует о том, что существует большая вероятность нервно-психических срывов.

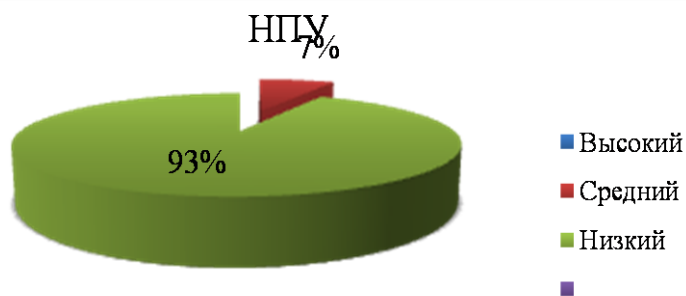

Рисунок 2 – Измерение уровня нервно-психической устойчивости

На рисунке 2 показаны данные уровня нервно-психической устойчивости. Низкий уровень – 93%, средний уровень – 7%.

Для успешной адаптации нами была разработана психокоррекционная программа. Целью данной программы является оказание психологической помощи в успешной адаптации военнослужащим срочной службы. Данная программа включает упражнения, которые направлены на снятие эмоционального напряжения, повышение уровня адаптивности, сплочение коллектива.

Задачи тренинга:

1. знакомство с военнослужащими;
2. осознание личностных качеств и сценариев, проявляющихся в общении;
3. отработка навыков эффективного взаимодействия;
4. возможность проявления себя в группе и получение обратной связи;
5. приобретение навыков совместной деятельности;
6. определение статусно-ролевой позиции в группе;
7. создание позитивного микроклимата;
8. установка на взаимодействие, взаимопомощь и поддержку.

Характеристика программы тренинга:

- программа составлена на 7 дней;
- возрастная категория – 18 – 23 года;
- количество участников тренинга – 20 человек;
- продолжительность тренинга – 8 часов;
- продолжительность тренинга в день – 1 час;
- место проведения – в/ч 6636 Национальная Гвардия РК, г. Астана.

Этапы тренинга:

I этап – «Знакомство». Упражнения: «Приветствие», «Симпатия группы», «Рисунок вдвоем».

II этап – Основная часть. Упражнения: «Без маски», «Лидер», «Дом, дерево, человек», «Адаптация», «Поменяйся местом», «Кто твой друг?», «Образ группы», «Рисунок будущего у тебя в руке».

III этап – Заключительная часть. Упражнения: «На доверие», «Групповая мандала», «Горячий стул».

Разработанная нами психокоррекционная программа, которая была направлена на снятие эмоционального напряжения, повышение уровня адаптивности, сплочение коллектива оказала эффективное влияние на психическое состояние военнослужащих.

Для проверки гипотезы и достижения цели был проведен второй этап психологического исследования по методике «Многоуровневый личностный опросник «Адаптивность», разработанной А.Г. Маклаковым и С.В. Чермяниным. На рисунке № 3 наглядно видно, что после коррекционной программы результаты исследования возросли.

Адаптивность: на высоком уровне – 95%, средний уровень – 5%, низкий уровень не был выявлен. Нервно – психическая устойчивость: высокий уровень – 77,5%, средний уровень – 22,5%, низкий уровень не был выявлен. Моральная нормативность: высокий уровень – 7,5%, средний уровень – 85%, низкий уровень – 7,5%. Коммуникативные способности: высокий уровень - 12,5%, средний уровень – 87,5%, низкий уровень выявлен не был.

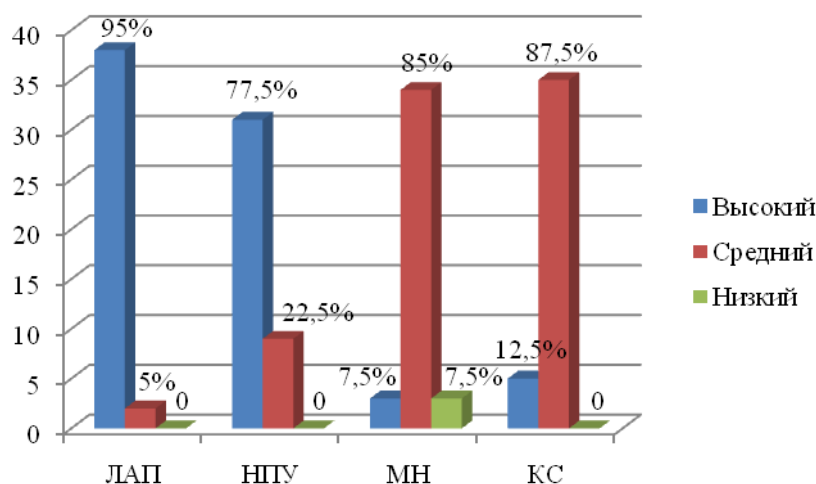

Рисунок 3 – Измерение уровня адаптивности, а также нервно-психической устойчивости

Проведенное контрольное экспериментальное исследование по методике «Прогноз-2» Ю.В. Рыбникова показало следующие результаты. Высокая нервно-психическая устойчивость у 38 человек – 95%, средняя нервно-психическая устойчивость – у 2 человек – 5%, низкая нервно-психическая устойчивость не была выявлена (Рисунок 4).

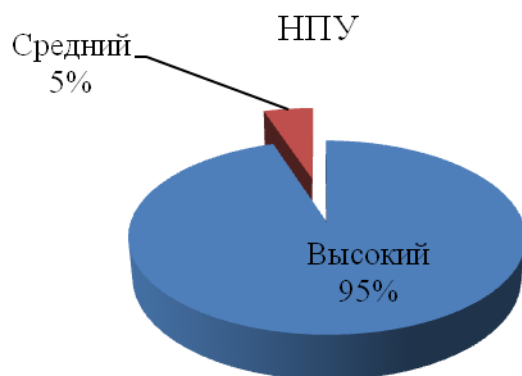

Рисунок 4 – Измерение уровня нервно-психологической устойчивости

Таким образом, результаты проведенного исследования свидетельствуют о том, что у молодых солдат в первые месяцы службы наблюдаются особенности в психоэмоциональной сфере, такие как: нервно-психическая неустойчивость и низкий уровень адаптивности.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Дорофеев И.И. Состояние нервной системы у военнослужащих с признаками нервно-психической неустойчивости на начальном этапе военно-профессиональной адаптации: Дис... канд. биол. наук, 2005. – С. 10-19.
- 2 Абай Б. // Республиканская военно-патриотическая газета "Сарбаз". - № 120 (4596). - 10 октября 2014.
- 3 Голубова В.М. Изучение особенностей социально-психологической адаптации солдат срочной службы к условиям армии // Прикладная психология и психоанализ: электрон. науч. журн. - 2011. - № 3.
- 4 Военная психология: Учеб. пос. / Под ред. Феденко Н.Ф. / Воен. полит, акад. им. В.И. Ленина. - М., 1978. - С. 86-96, 256-261.
- 5 Данияров С.Б., Соложенкин В.В., Краснов И.Г. Взаимосвязь физиологических и психологических показателей в процессе адаптации у студентов // Психологический журнал. - 1989. - Т. 10. - № 1. - С. 99-106.

ТҮЙІН

Мақалада кезектен тыс әскери қызметке шақырылғандарды әскери қызметке бейімдеу мәселесі қарастырылады. Қызметтің алғашқы айларында жас сарбаздардың жүйке-тұрақсыздық ерекшеліктерін, бейімделу деңгейін, адамгершілік нормаларын және коммуникативтік қабілеттерін анықтау үшін психологиялық зерттеу жүргізілді.

RESUME

This article deals with the problem of the adaptation of conscripts to military service. A psychological study was conducted to identify the features of the nervous - mental instability, the level of adaptability, moral standards and communication skills of young soldiers during the first months of service.

УДК 159.9

А.Б. БухароваЕвразийский гуманитарный институт,
магистр педагогики

Исследование взаимосвязи между эмоциональным интеллектом и эффективностью деятельности

Аннотация

В статье рассматриваются результаты исследования взаимосвязи между параметрами эмоционального интеллекта и критериями эффективности профессиональной деятельности.

Ключевые слова: внутриличностный эмоциональный интеллект, межличностный эмоциональный интеллект, управление эмоциями, понимание эмоции, эффективность деятельности, вовлеченность, мотивация, социально-психологический климат, удовлетворенность работой.

В современной научной литературе имеется много подходов к определению понятия «эмоциональный интеллект», разработано большое многообразие моделей и концепций исследования эмоционального интеллекта, для его измерения создаются новые методики. При этом важная роль отводится исследованию влияния эмоционального интеллекта на эффективность профессиональной деятельности сотрудников.

Основателями модели эмоционального интеллекта считают П. Сэловея и Дж. Мэйера. Они определяли эмоциональный интеллект как способность перерабатывать информацию, содержащуюся в эмоциях: определять значение эмоций, их связи друг с другом, использовать эмоциональную информацию в качестве основы для мышления и принятия решений [1].

Существует два подхода в определении и классификации эмоционального интеллекта:

1. Модель способностей: к ней можно отнести подход П. Сэловея и Д. Карузо. Они представляли эмоциональный интеллект как что-то среднее между эмоцией и познанием.

2. Смешанная модель: в этой модели эмоциональный интеллект рассматривают как сочетание умственных и персональных черт, присущих каждому конкретному человеку. Самыми выдающимися авторами данной модели можно назвать Д. Гоулмана и Р. Барона [2].

Они используют различные закономерности выбора критериев эффективности деятельности, адекватные условиям производства и управления, а также характеру поставленных задач. В данном исследовании были использованы критерии эффективности деятельности, представленные в работах Панамаревой О.Н. и Бажиной Д.В. Они разделили их на две группы:

- психологические: самооценка коллектива, удовлетворенность работой, вовлеченность сотрудников, авторитет руководителя, мотивация персонала;
- непсихологические: экономичность, качество продукции, нововведения, прибыльность, производительность [3].

Эти психологические критерии эффективности профессиональной деятельности послужили основой для выбора психодиагностических методик исследования взаимосвязи между эмоциональным интеллектом и эффективностью деятельности:

1. Опросник эмоционального интеллекта «ЭмИн» (Люсин Д.В.).
2. Социально-психологическая самооценка коллектива (Немов О.).
3. Тест на удовлетворенность работой (Кунин Р.).
4. Мотивационный тест Герцберга.
5. Опросник оценки вовлеченности сотрудников Q-12 от компании Gallup.

В исследованиях приняли участие 50 сотрудников, из них: 18 (36 %) мужского пола и 32 (64 %) женского пола. Возраст сотрудников от 24 до 58 лет (среднее значение 34,2).

В таблице 1 представлены результаты диагностики уровня эмоционального интеллекта сотрудников.

Таблица 1 - Выраженность эмоционального интеллекта в группе сотрудников по методике Д.В. Люсина, %

Уровень	Межличностный эмоциональный интеллект	Внутриличностный эмоциональный интеллект	Понимание эмоции	Управление эмоциями
Низкий	16 %	8 %	10 %	14 %
Средний	50 %	48 %	50 %	44 %
Высокий	34 %	44 %	40 %	42 %

У большинства респондентов диагностируется средний уровень ЭИ по всем шкалам (44% до 50%). Они считают себя достаточно компетентными как в опознании своих эмоций, так и эмоций других людей. Кроме этого, они считают себя способными управлять как своими эмоциями, так и эмоциями других людей.

Респондентов с высоким уровнем эмоционального интеллекта (от 34% до 44%) тоже достаточно. Этих сотрудников можно считать в полной мере компетентными в управлении, понимании и осознании, как чужих, так и своих эмоций.

Испытуемых с низкими показателями ЭИ гораздо меньше (от 8% до 16% в зависимости от шкалы) по всем шкалам. Эти респонденты испытывают трудности, как в опознании, так и в управлении, как своими эмоциями, так и эмоциями других людей.

Результаты диагностики социально – психологического климата в коллективе представлены на рисунке 1.

Рисунок 1 – Результаты по методике О. Немова

Как видно из рисунка 1 наиболее высокие значения получены по шкалам – Ответственность (8,2), Информированность (7,5), Организованность (6,8). Эти данные свидетельствуют о том, что группа действует слаженно, организовано в трудных ситуациях, в группе хорошо знают приемы и методы совместной работы, ответственно выполняют работу, в некоторых случаях ставя общественные интересы выше личных. Низкие значения получены по шкалам – Открытость (5,2), Стремление к сохранению целостности группы (5,2), Сплоченность (5,4). Другими словами, степень развития личных взаимоотношений сотрудников недостаточно высокая, так же как и уровень взаимной симпатии в межличностных отношениях и степень привлекательности группы для ее членов.

Корреляционный анализ между шкалами по методике О. Немова и показателями эмоционального интеллекта показал, что существует положительная корреляционная связь между межличностным эмоциональным интеллектом и организованностью в группе ($r=0,64$), между внутриличностным эмоциональным интеллектом и контактностью ($r=0,58$).

Показатель удовлетворенности работой исследовался при помощи теста Р. Кунина, результаты представлены на рисунке 2.

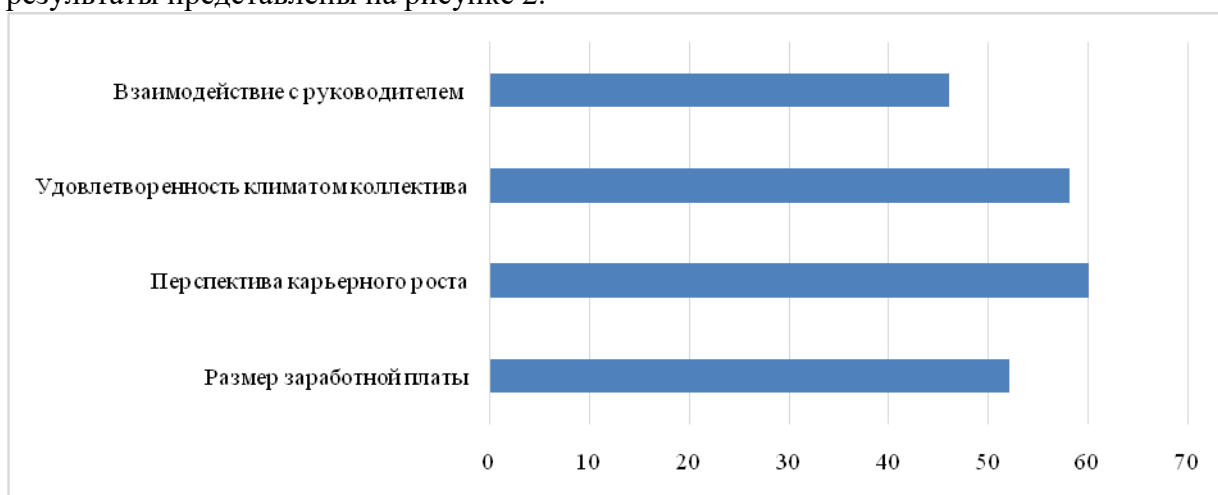

Рисунок 2 – Результаты по тесту Кунина Р. (%)

В целом общая удовлетворенность работой по результатам исследования положительная. Процент удовлетворенности перспективой карьерного роста составил 60%, климатом коллектива – 58%, размером заработной платы – 52%, взаимоотношениями с руководителем – 46%. Также было отмечено большинством

респондентов, что деятельность сотрудников не требует больших напряжений, не сопровождается стрессами в работе. В основном персонал доволен условиями труда.

Корреляционный анализ между показателями эмоционального интеллекта и удовлетворенности трудом сотрудников выявил наличие положительной связи между внутриличностным эмоциональным интеллектом и перспективой карьерного роста ($r=0,52$), размером заработной платы ($r=0,58$), между межличностным эмоциональным интеллектом и удовлетворённостью характером взаимодействий с руководителем ($r=0,61$).

Вовлеченность сотрудников исследована тестом Q-12 Gallup, результаты которого представлены на рисунке 3.

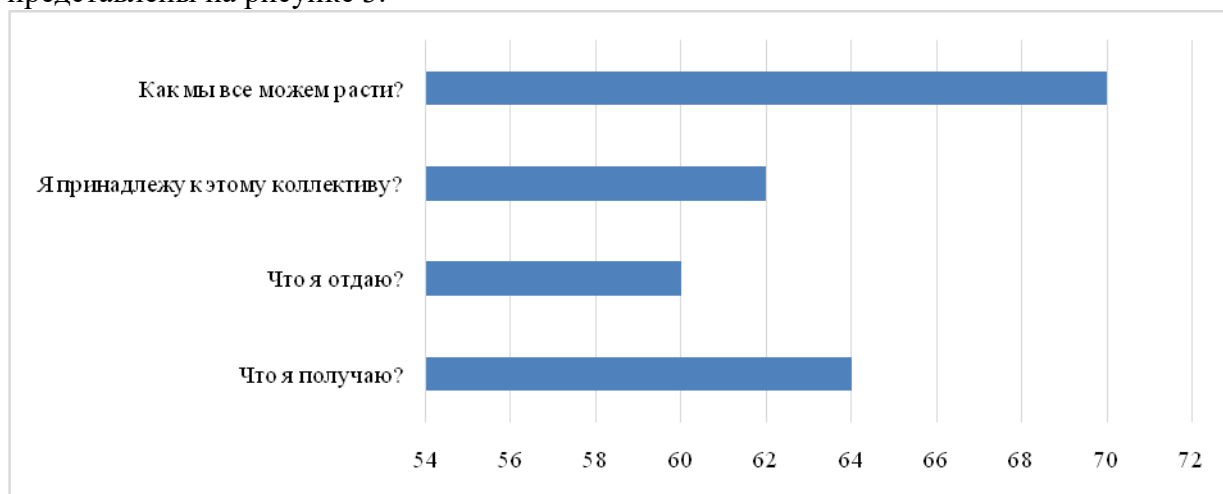

Рисунок 3 – Результаты теста Q-12 (%)

В целом по результату теста видно, что вовлеченность сотрудников компании, их удовлетворенность своей работой хорошая. Было выявлено, что 70 % (Как мы все можем расти?) респондентов удовлетворены своей работой вследствие карьерного роста, либо прохождения курсов по повышению квалификации, либо прохождения тренингов.

Мотивация сотрудников была исследована с помощью теста Герцберга, в котором нужно распределить мотивы по группам гигиенических (неудовлетворенность) факторов и мотиваторов (удовлетворенность) с обоснованием выбора. В результате получены данные, которые представлены на рисунке 4.

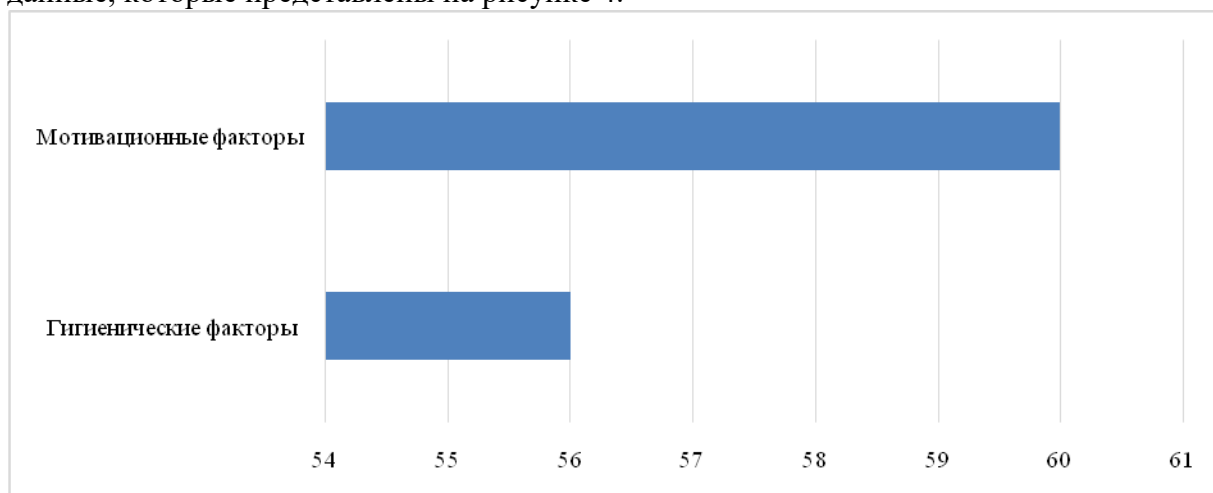

Рисунок 4 – Результаты по тесту Герцберга (%)

Как видно из рисунка 4, по мотивационным факторам (сюда входят: предоставление свободы действий, доступ к информации, ответственность, признание и т.д.) удовлетворенность респондентов составила - 60%, по гигиеническим факторам (сюда

входят: физические (условия труда, расположение рабочего места, его оформление, престижность работы, безопасность как физическая, так и социальная) - 56%. Корреляционный анализ показал наличие положительной связи между внутриличностным эмоциональным интеллектом и мотивационными факторами ($r=0,46$).

Таким образом, исследуя корреляцию между эмоциональным интеллектом и уровнем удовлетворенности сотрудников было установлено, что для достижения высокой степени удовлетворенности в компании достаточно обладать средними способностями к пониманию и управлению своими и чужими эмоциями. Внутриличностный эмоциональный интеллект связывается в большей степени с показателями удовлетворенности трудовой деятельностью, чем межличностный эмоциональный интеллект. Это свидетельствует о том, что понимание и управление собственными эмоциями играют ключевую роль в удовлетворенности трудом.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Salovey P., Mayer J.D. Some final thoughts about personality and intelligence // Personality and intelligence. - Cambridge, England: Cambridge University Press, 1994. – 452 с.
- 2 Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. Почему он может значить больше, чем IQ: Пер. с англ. – Москва, 2013. – 560 с.
- 3 Панамарева О.Н., Бажина Д.В. Критерии эффективности управления организацией как социальной системой // Общество: политика, экономика, право. - 2012. - №1. - С. 117-125.

ТҮЙІН

Мақалада эмоциялық интеллект параметрлері мен кәсіби қызметтің тиімділік өлшемдері арасындағы өзара байланысты зерттеу нәтижелері қарастырылады.

RESUME

The authors of the article discuss the results of the study of the relationship between the parameters of emotional intelligence and the criteria for the effectiveness of professional activity.

УДК 37.034

М.М. Рахимжанова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
канд. пед. наук

Д.Т. Темирбаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
магистрант

К вопросу формирования духовно-нравственных ценностей у студентов**Аннотация**

В статье на основе проведенного анализа рассматриваются понятия «духовность», «нравственность», «духовно-нравственные ценности», исследуется проблема нравственного воспитания молодежи, отмечается важность создания эффективных педагогических условий в вузах для формирования духовно-нравственных ценностей у студентов.

Ключевые слова: духовно-нравственные ценности, духовность, нравственность, духовно-нравственное воспитание молодежи.

Духовно-нравственное воспитание современной молодежи в условиях глобализации, оказывающей негативное влияние на систему традиционных ценностей, становится приоритетной задачей политики образования многих стран.

Реализация в Казахстане программы модернизации общественного сознания ставит перед системой образования задачу духовного обновления и воспитания «единой Нации сильных и ответственных людей» [1]. Данная задача является логическим продолжением содержания раздела «Воспитательная работа и молодежная политика» Государственной программы развития образования РК на 2011-2020 годы: «Одной из важнейших задач модернизации образования является формирование интеллектуальной нации, представители которой обладают не только конкурентоспособными знаниями, креативным мышлением, но и высокими гражданскими и нравственными принципами, чувством патриотизма и социальной ответственности» [2]. Учитывая данный социальный заказ и принимая во внимание, что будущее творится в учебных аудиториях, в современной системе отечественного образования принимаются различные меры в этом направлении. В школах и вузах страны введен обязательный предмет «Самопознание», реализуются различные проекты в соответствии с национальной идеей «Мәңгілік Ел»; казахстанскими социологами, психологами, педагогами проводится много исследований по вопросу духовно-нравственного воспитания и развития личности.

Так, отечественными учеными Ж. Абдильдиным, Д. Кишибековым, А. Нысанбаевым, К. Шуленбаевым, Г. Шалабаевой, Л.А. Байсерке, К.К. Шалгынбаевой, В. Ким рассматривались методологические основы нравственного воспитания. Формирование духовно-нравственных ценностей с использованием потенциала народной культуры и педагогики является предметом этнопедагогических исследований ученых К.Б. Жарыкбаева, С.К. Калиева, К.Ж. Кожахметовой, Ж.Ж. Наурызбай, К.К. Шалгынбаевой, Р.К. Толеубековой, Р.А. Джанабаевой и др. Проблемы нравственного воспитания молодежи рассматриваются в историко-философском и психолого-педагогическом аспектах в трудах Г. Есима, А.Н. Ильясовой, А.А. Бейсенбаевой, Л.А.Байсеркеева, А.Н. Кошербаевой, К.К. Жампеисовой, К.Б. Жарыкбаева, Н.Д. Хмель, А.П. Сейтешова, А.Ж. Кайдаровой, М.С. Молдабековой, М.А. Кудайкулова и др.

К сожалению, несмотря на многочисленные исследования, на действующие государственные программы и стратегии, мероприятия и проекты, уровень развития духовно-нравственных ценностей студенческой молодежи остается низким. Выдающийся казахстанский философ Ж.М. Абдильдин, отмечая дефицит нравственности в мире, выражает беспокойство по поводу того, что «нынешнее ослабление нравственного воспитания может привести к печальным последствиям» [3]. Ссылаясь на авторитет Монтезкье, он напоминает, что гибель великого Рима была связана с падением нравственных устоев, нравственных ценностей. Именно духовно-нравственные ценности делают человека человеком.

Духовно-нравственные ценности – это установки и ориентиры, выступающие в качестве эталона должного, определяющие отношение человека к объектам действительности, регулирующие его поведение и деятельность [4]. При анализе содержательной стороны духовно-нравственных ценностей следует рассмотреть понятия «духовность» и «нравственность». В статье «Педагогические условия формирования духовно-нравственной личности будущего специалиста» авторами Джикариани Т.Д., Сиренко В.М. приводится следующее определение духовности: «Духовность – это обращенность человека к высшим ценностям – к идеалу, сознательное стремление человека усовершенствовать себя, приблизить себя к этому идеалу» [5]. Также авторами приводится толкование слова «духовный», изложенное в словаре В. Даля: «все, относящееся к Богу, церкви, вере, так же как все, относимое к душе человека». Следует отметить, что в данном толковании содержится религиозный компонент, который присутствовал в различные времена и присутствует до сих пор в педагогическом процессе системы образования многих стран. В вышеназванной статье упоминается, что согласно идеям традиционной русской педагогики, воспитание строится на христианских ценностях. Несомненно, как в заповедях Библии, так и в хадисах Корана содержатся базовые нормы поведения человека и общества. И не случайно религия включена в стандартные программы общего образования в Англии и Германии [6]. «Казахстан, являясь светским государством, рассматривает религиозные объединения в качестве социального партнера в воспитании молодежи», но при этом «религиозность не может и не должна полностью отождествляться с духовностью» [7]. Духовность, по мнению М.А. Дьячковой, это мировоззренческий подход, определяющий первичность духовного по отношению к материальному. Духовность – это стремление человека к высшим ценностям, к самосовершенствованию, стремление приблизить себя к идеалу [4].

Понятие «нравственность» трактуется в «Толковом словаре русского языка» С.И. Ожегова как «правила, определяющие поведение» и как «духовные и душевные качества, необходимые человеку в обществе» [8]. Это совокупность общих принципов и норм поведения людей по отношению друг к другу и обществу.

С.И. Маслов относит к нравственным ценностям такие ценности, как добро, справедливость, свобода, милосердие, мир, честность, верность, долг и благодарность [4].

Традиционные духовно-нравственные ценности переходят от одного поколения к другому, имеют общенациональный, общечеловеческий характер. Многие из них провозглашены во Всеобщей декларации прав человека от 10 декабря 1948 года: жизнь, свобода, личная неприкосновенность, семья, здоровье, благосостояние человека и его семьи, материнство и др. [4].

В ходе исторических преобразований отношение к традиционным духовно-нравственным ценностям меняется, многие ценности трансформируются, появляются новые ценности. «История человечества - это не только эволюция мышления, деятельности, но и одновременно эволюция нравственных принципов» [3].

В духовно-нравственном воспитании молодого поколения государства руководствуются исторически сложившимися потребностями общества и соответствующей идеологией. В Концепции государственной молодежной политики Республики Казахстан говорится о том, что «Сегодня во всем мире национальные государства заинтересованы предложить молодому поколению убедительную систему ценностей, позволяющую сохранить преемственность в развитии общества в условиях открытого мира» [7]. В той же Концепции перечислены ценности, на которых основывается «процесс социализации молодежи, её вовлечение в общественно-политическую жизнь»: патриотизм, единство полиэтничного Казахстана, толерантность, законопослушность, образование, трудолюбие, инновационность, семья, здоровье и спорт, позитивные идеалы, новая экологическая этика. «Доминирующими для казахстанской молодежи должны стать традиционные общечеловеческие ценности, такие как честность, доброта, справедливость, терпимость» [7]. Это те ценности, которые казахстанское государство хочет видеть в своих гражданах и которые предстоит формировать вузам в педагогическом процессе. Ценностные ориентации являются устойчивым компонентом сознания личности, воздействуют на его интересы, потребности, цели деятельности, регулируют его поведение в обществе и отношение к обществу [9].

Выпускники вузов, обладающие конкурентоспособными знаниями и креативным мышлением, но без чувства патриотизма, без высоких гражданских и нравственных принципов вряд ли будут заинтересованы в том, чтобы внести вклад в развитие и процветание своей страны.

В целях определения иерархии ценностей было проведено анкетирование среди студентов 2 курса филологического факультета ЕНУ им. Гумилева (количество студентов: 31). По результатам проведенного среди студентов опроса с использованием адаптированного опросника «Компас ценностей» такие области ценностей, как «гражданин/общество», «занятость» и «духовные ценности» при ранжировании от 0 до 10 по важности занимают самые нижние позиции, т.е. 1, 2, 4 соответственно [10]. Самыми важными для студентов являются «семейные отношения», далее следуют «брак/пара/интимные отношения», «родительство», «дружба/социальные отношения», «физическое благополучие», «образование/личностное развитие», на третьей позиции снизу находится «отдых». Приведенные здесь приоритеты студентов сигнализируют о необходимости создания вузами более эффективных педагогических условий для формирования духовно-нравственных ценностей, служащих ориентиром в жизнедеятельности молодежи, от которой зависит будущее государства.

Таким образом, духовно-нравственное воспитание является предметом многих педагогических, социологических исследований в качестве ключевого фактора развития, как личности, так и общества, однако проблема педагогических условий для формирования духовно-нравственных ценностей остается недостаточно разработанной.

В этой связи полагаем, что педагогический процесс должен быть нацелен на формирование не только нравственно-устойчивой, но и активной, социально-полезной личности. Духовные ценности не приобретаются личностью благодаря преподаванию отдельных спецкурсов, отдельных учебных предметов. Они только тогда становятся

компонентом личности, когда они содержатся в структуре всего учебно-воспитательного процесса, каждого учебного предмета, когда их усвоение служит ориентиром в ее жизнедеятельности. Поэтому для самих студентов духовно-нравственное развитие будет актуальным, если оно связано с жизнью, с реальными социальными проблемами, решение которых обуславливается их моральным выбором.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. Режим доступа: <http://www.akorda.kz>(дата обращения: 14.01.2019).
- 2 Государственная программа развития образования РК на 2011-2020 годы. Режим доступа: control.edu.gov.kz (дата обращения: 14.01.2019).
- 3 Медеуова К. Нравственность как всеобщее условие защиты человечности (интервью с философом Ж.М. Абдильдиным) / К.Медеуова, У. Сандыбаева. Режим доступа: http://repository.enu.kz/bitstream/handle/data/10023_nravstvennost%27-kak.pdf (дата обращения: 14.01.2019).
- 4 Дьячкова М.А. Понятия ценность и духовно-нравственные ценности в педагогике. Режим доступа: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatiya-tsennost-i-duhovno-nravstvennye-tsennosti-v-pedagogike> (дата обращения: 14.01.2019).
- 5 Джишкариани Т.Д. Педагогические условия формирования духовно-нравственной личности будущего специалиста. Режим доступа:URL: <http://science-education.ru/ru/article/view?id=13947> (дата обращения: 27.11.2018).
- 6 Джуринский А.Н. Сравнительное образование. Вызовы XXI века: монография/ А.Н. Джуринский. – Москва: Прометей, 2014. – 182 с.
- 7 Концепция государственной молодежной политики Республики Казахстан до 2020 года «Казахстан 2020 – путь в будущее». Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300000191>(дата обращения: 14.01.2019).
- 8 Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка / Под ред.проф. Л.И. Скворцова.– Москва: ОНИКС, Мир и образование, 2009. - 736 с.
- 9 Гузева М.В. Ценности и ценностные ориентации личности в структуре духовно-нравственного воспитания. Режим доступа: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsennosti-i-tsennostnye-orientatsii-lichnosti-v-strukture-duhovno-nravstvennogo-vospitaniya>(дата обращения: 14.01.2019).
- 10 Опросник «Компас ценностей». Adapted from: Wilson, Sandoz, Kitchens&Roberts (2010). The Valued Living Questionnaire: defining and measuring valued. Режим доступа: <https://contextualscience.org/files/ACT%20Values%20Compass%20russian.pdf> (дата обращения: 14.01.2019).

ТҮЙІН

Мақалада руханилық, адамгершілік, рухани-адамгершілік құндылықтар ұғымдары талданып, рухани тәрбие мәселесі қарастырылады, жоғары оқу орындарында студенттердің рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастырудың тиімді педагогикалық шарттарының қажеттілігі туралы айтылады.

RESUME

The author of the article analyzes the concepts of spirituality, morality, spiritual and moral values, investigates the problem of moral education of young people, indicates the need to create efficient pedagogical conditions in universities for the formation of spiritual and moral values among students.

В процессе обучения необходимо учитывать, что особенность учебного курса русского языка как иностранного заключается в том, что в отличие «от большинства учебных дисциплин, которые нацелены на усвоение научных знаний, явлений или законов, иностранный язык как учебный предмет не имеет в сфере своих интересов научное знание языка и тем более науку о языке» [6, 14].

Структура каждого занятия включает три блока:

1. Фонетическая зарядка, так как изучение и закрепление звуков и букв русского алфавита является необходимым компонентом для начального этапа изучения русского языка. Процесс овладения русским языком как иностранным начинается с овладения артикуляционной базой русского языка, то есть постановкой и автоматизацией русских звуков, с которыми у учащихся возникли проблемы. Основная задача на данном этапе – это развитие и автоматизация слухо-произносительных навыков и воспитание фонетического слуха обучаемых. При составлении фонетической зарядки использовались материалы пособия О.В. Егоровой [7].

2. Грамматическая тема, которая закрепляется упражнениями.

3. Лексическая тема является дополнительной частью, и задания для её закрепления имеют более творческий характер или частично связываются с грамматической темой. Первым этапом в работе с лексическим материалом является постоянное проговаривание лексем с целью фиксации в памяти лексических единиц.

Занятия по данной структуре проводились как в экспериментальной, так и в контрольной группах, но с той лишь разницей, что в экспериментальной группе задания выполнялись с использованием различных методов и приёмов групповой работы, а контрольная группа выполняла эти же задания, но в активной форме.

Приведем пример занятия по теме «Праздники», проведенного в экспериментальной и контрольной группах с иностранными студентами.

Лексическая тема «Праздники» традиционно начиналась со словарной работы. Затем студенты составляют ассоциогамму «Что для вас значит праздник?», в которой отмечают свои ассоциации с лексемой *праздник*. Большинство студентов сразу ответили: *день рождения, подарок, торт, хорошее настроение, друзья*. После составления ассоциогаммы проводилась беседа по теме, и обучающимся были заданы следующие вопросы: *Какие русские праздники вы знаете? Какой ваш любимый праздник? Почему? Какой подарок был для вас самым лучшим?* и другие. Так как студенты работали в группах, то им было предложено задание составить небольшой рассказ о празднике, который отмечается в их стране, но учащиеся пожелали работать в парах, по причине того, что им так удобней, и они расскажут сразу о нескольких национальных праздниках. Во время составления рассказа учащиеся пользовались словарями и активно обсуждали, что они обязательно напишут о празднике, а что пропустят. Было заметно, как им интересно рассказывать о своей культуре, обычаях, в частности, о праздниках. После составления рассказа каждая подгруппа представляла своё сообщение всей аудитории. Иногда во время выступления пар некоторые учащиеся дополняли их, стараясь помочь и не упустить важные моменты.

Занятие на тему «Имя числительное» в контрольной группе также началось с вопросов для учащихся и объяснения темы. Во время выполнения заданий на закрепление у учащихся контрольной группы, так же как и у учащихся экспериментальной группы не возникало трудностей в плане грамматики, лексики и перевода лексем. Студенты выполняли задания динамично, несмотря на то, что они впервые познакомились и произносили порядковые числительные. Несколько студентов немного отставали, но это связано с индивидуальным темпом работы. В итоге учащиеся научились различать разряды числительных, задавая вопрос. Для контрольной группы было изменено задание, касаемо составления диалога с опорой на вопросы. В данной ситуации учащимся были

заданы вопросы, на которые они должны были ответить в развернутом виде. Студентам было интересно отвечать на вопросы при выполнении последнего задания, где отрабатывались наречия *завтра, сегодня, вчера*, а также проводилось повторение порядка чисел в русском языке.

В контрольной группе после знакомства с новыми словами по теме «Праздники» также продолжилось составление ассоциограммы на тему. Для данной темы мы решили ввести следующие лексемы: *праздник, день рождения, праздновать, Новый год, новогодняя ёлка, Дед мороз, Снегурочка, Международный женский день, Масленица, подарки, поздравлять, дарить, именинник, открытка, торт, праздничное настроение, сюрприз*. У учащихся контрольной группы получилась схема, аналогичная схеме обучающихся экспериментальной группы. Побеседовав со студентами о русских праздниках, которые им знакомы, о подарках, которые учащиеся запомнили на всю жизнь, мы приступили к следующему заданию. Последнее задание было также посвящено национальным праздникам, но в данном случае учащиеся индивидуально рассказывали об отмечаемых в их стране праздниках.

Последнее занятие в экспериментальной группе прошло на грамматическую тему «Глаголы движения». Для одного занятия мы решили выбрать две пары глаголов, которые чаще всего могут употребляться студентами и которые встречаются на первых страницах учебного пособия «Дорога в Россию». Для данной темы была выбрана форма работы «Карусель». Цель нашего занятия заключалась в том, чтобы учащиеся могли определять однонаправленные и разнонаправленные глаголы и правильно употреблять их в речи. Четверо участников внутреннего круга получили глаголы и пример предложения, в котором употреблен данный глагол. Также для лучшего восприятия глаголов и дальнейшего объяснения другим участникам учебного процесса был дан перевод глаголов на английский язык. Для последнего занятия мы решили, чтобы учащиеся попробовали сами объяснить друг другу новый материал, но студенты, которым были даны глаголы движения, не сразу поняли отличие глаголов друг от друга. Была пара студентов, которая уловила разницу и смогла объяснить ее своим товарищам.

Учащиеся, работая по технологии «Карусель», за короткий промежуток времени смогли объяснить значение всех четырёх глаголов остальным участникам. После объяснения каждая пара составила одно предложение с глаголом. Далее для закрепления нового материала мы приступили к чтению диалогов по учебному пособию «Дорога в Россию» на страницах 183-187. После чтения диалогов и полного понимания студентами разницы между однонаправленными и разнонаправленными глаголами движения мы приступили к выполнению упражнений.

В первом упражнении необходимо было ответить на вопрос. Например, *куда идёт твой друг? (стадион)*. Каждая группа выполняла работу самостоятельно, представив её позже всей аудитории. Знание падежной системы русского языка демонстрировалось при проверке выполненной работы, учащиеся без ошибок смогли поставить имена существительные в нужную форму. Во втором упражнении, равно как и в первом, требовалось ответить на вопросы, но уже в отрицательной форме. В третьем упражнении необходимо было составить вопрос к выделенному слову. Например, *сейчас мы идём в общезитие*. В последнем задании учащиеся групп также должны были ответить на вопросы, правильно изменяя глаголы движения в зависимости от лица подлежащего.

После завершения работы по экспериментальной программе мы провели контрольное тестирование, целью которого было выявить эффективность группового обучения на занятиях по русскому языку как иностранному и доказать выдвинутую нами гипотезу.

Для этого нами были составлены тестовые задания, основу для которых составил типовой тест по русскому языку как иностранному элементарного уровня – субтест «Лексика и грамматика» по пройденным лексическим и грамматическим темам. Тест

состоял из 30 заданий. По лексической и грамматической наполняемости он был легче, чем типовой тест, поскольку группы наших студентов были на начальной стадии изучения языка.

Контрольный тест в отличие от типового состоял из трёх вариантов ответов.

Например, *В парке гуляла ..... девочка.*

А) красивые   Б) красивая   В) красивый

Благодаря данному тестовому заданию мы смогли проверить знания студентов по теме «Согласование имени прилагательного и имени существительного в роде и числе». Каждое тестовое задание было направлено на проверку знаний определенной грамматической темы, которые учащиеся изучали на протяжении десяти занятий. 10 тестовых заданий были составлены для проверки знаний системы падежей русского языка, на изучение которой было выделено три занятия. Большинство учащихся правильно ответили на тестовые задания по данной теме, но встречались и ошибки.

Для выполнения контрольного теста обучающимся было дано 45 минут. При выполнении теста экспериментируемым было запрещено пользоваться словарями, так как лексика, которая встречалась в заданиях, была им знакома.

Первыми контрольное тестирование выполняли обучающиеся контрольной группы, где занятия проходили в традиционной форме. Результаты контрольного тестирования в данной группе показали уровень знаний выше 50%. Это говорит о том, что обучающиеся в целом усвоили грамматический и лексический материал. Стоит отметить, что при выполнении теста учащиеся не обращались к нам по поводу перевода каких-либо лексем. А студент Шубхам К. допустил только одну ошибку касаясь единственного и множественного числа имён существительных. В данном случае студент указал вариант В, но на наш взгляд для данного уровня такая ошибка не является грубой.

23. ....рассказали Саши об Америке.

А) Сёстры   Б) Сестру   В) Сестра

Большинство студентов контрольной группы допустили ошибки в 10, 11 и 12 тестовых заданиях. Все ошибки были связаны с системой падежей в русском языке, но так как данная тема является сложной для любых иностранных студентов, то ошибки такого типа для учащихся, которые находятся на начальной стадии изучения языка, являются не столь значимыми.

10. Каждый вечер студенты учат.....

А) русский язык   Б) по-русски   В) в университете

11. ....сегодня нет дома

А) Папа   Б) Папы   В) Папу

12. Вчера Сергей звонил своей.....

А) бабушку   Б) бабушке   В) бабушка

Все студенты справились с тестовыми заданиями, направленными на проверку знаний категории времени глаголов, категории рода имён существительных, согласование имени прилагательного и имени существительного, местоимения, глаголов движения, имени числительного и имени существительного, которые употребляются только в единственном или только во множественном числе. Наименьший балл из 30 возможных баллов набрал студент Шадаб И., а максимальный балл – Шубхам К. Средний балл контрольного тестирования в контрольной группе составляет – 25,6, а в процентном соотношении – 85, 4%, что само по себе является достаточно высоким баллом для учащихся, которые начинают знакомиться с грамматикой и лексикой русского языка.

Учащиеся экспериментальной группы выполнили контрольный тест лучше, чем студенты контрольной группы. Четверо студентов, а именно: Гаурав Г., Мустаквим Ш., Маниш Н., Джайдип С. набрали максимальный балл, не допустив ни одной ошибки. Минимальный балл составляет 28. В отличие от студентов контрольной группы, учащиеся экспериментальной группы допустили ошибки в заданиях, связанных с именем

числительным, с именами существительными, которые употребляются только в единственном или только во множественном числе. Трое студентов допустили ошибку в тестовом задании 28, которое было направлено на проверку знаний порядковых числительных мужского рода. Все студенты указали вариант В.

28. *Суббота* - .....*день недели, а воскресенье*.....

А) *шестой, седьмой*   Б) *шесть, семь*   В) *шестая, седьмая*

И студент Бриджеш М. допустил ошибку в 26 и 24 тестовых заданиях, которые проверяли знание глаголов движения и имен существительных, которые употребляются только в единственном числе.

24. *Когда Ольга болеет, она пьет горячий чай и ест сладкий*.....

А) *мёд*   Б) *мёда*   В) *о мёде*

В данном случае студент указал вариант В.

26. *Студенты*.....*в банк, поэтому они опоздают на занятия.*

А) *ездить*   Б) *идут*   В) *ехать*

В данном тестовом задании студент указал вариант А.

В отличие от учащихся контрольной группы, студенты экспериментальной группы справились с заданиями, связанными с падежной системой русского языка. Все 10 тестовых заданий, направленных на проверку знаний вопросов падежей русского языка, были выполнены верно.

Средний балл обучающихся экспериментальной группы составил 29,2 балла, в процентном соотношении – 97, 4%, это является хорошим показателем знаний грамматических и лексических тем, которые студенты изучали в течение 10 занятий. Во время выполнения тестовых заданий обучающиеся также не обращались к нам по поводу перевода, тест выполняли самостоятельно, не взаимодействуя друг с другом. Несмотря на то, что учащиеся Правин Н. и Сафван С. продемонстрировали слабые знания грамматики русского языка, контрольное тестирование они выполнили, допустив одну и две ошибки соответственно.

На этапе констатирующего эксперимента обучающиеся обеих групп не смогли набрать 50% правильных ответов и допустили следующие ошибки:

- а) не различали указательное, притяжательное или личное местоимения;
- б) не различали имена существительные, имена прилагательные и наречия;
- в) неверно указывали необходимый предлог;
- г) не согласовывали имена существительные и имена прилагательные в роде и числе.

При выполнении контрольного тестирования у студентов данные ошибки отсутствовали. Учащиеся могли правильно указать разряд местоимения, времена глаголов, согласовать имя прилагательное и имя существительное в роде и числе, верно указать тот или иной предлог, опираясь на контекст, правильно определить число имён существительных, сумели верно определить глаголы движения, выбрать верное имя числительное, опираясь на род имён существительных.

Заметные улучшения в знании лексического и грамматического материала обучающихся контрольной и экспериментальной групп можно увидеть на рисунке 1, где показаны результаты констатирующего и контрольного тестирования.

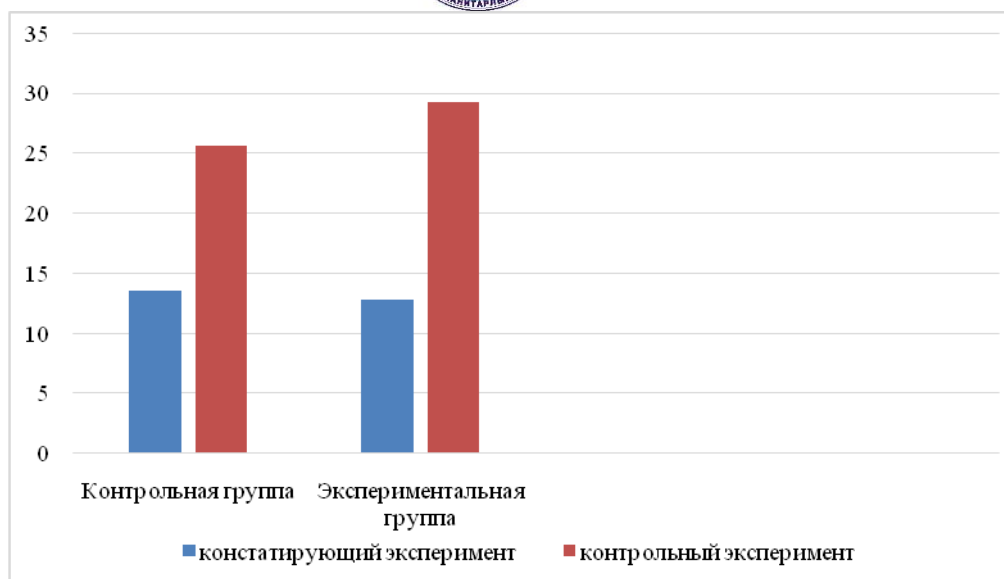

Рисунок 1 - Сравнительные данные констатирующего и контрольного экспериментов (в баллах)

Результаты тестирования в контрольной и экспериментальной группах заметно отличаются. Применение на занятиях по русскому языку групповых форм обучения, разных методов и приёмов способствовало повышению качества знаний. Экспериментируемые набрали больше баллов на контрольном тестировании в отличие от группы, которая занималась по традиционной методике. Тем самым наша гипотеза доказана. Занятия в групповой форме в сочетании с традиционной формой обучения являются более эффективными в методике преподавания русского языка как иностранного, чем занятия, где используются только активные и пассивные формы обучения.

Групповая форма обучения, которая способствует вовлечению всех обучаемых в активный процесс, на занятиях по русскому языку как иностранному требует от преподавателя качественной подготовки и продумывания всех этапов занятия. При искусной организации группового обучения, разноуровневость учащихся, то есть неравномерное владение умениями и навыками, может из недостатка превратиться в большой плюс. Так как во время выполнения задания в группах или парах обучающиеся помогают друг другу, объясняют материал, приводят примеры, используют родной язык.

Таким образом, использование групповой формы при обучении русскому языку студентов-иностранцев является эффективным средством и дает положительные результаты.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Асафова Е.В., Телегина Н.В., Голованова И.И. Практики интерактивного обучения: методическое пособие – Казань: Издательство Казанского университета, 2014. - 288 с.
- 2 Дьяченко В.К. Коллективно-групповые способы обучения // Педагогика. – 1999. - №2. – С. 21-27.
- 3 Современные педагогические технологии на современном уроке: составители: И.И. Полтава, Г.И. Козлова. – Златоуст: Изд-во ММЦ № 74205, 2009. - 35 с.
- 4 Плаксина И.В. Интерактивные технологии в обучении и воспитании: метод. пособие. – Владимир: Изд-во ВлГУ, 2014. – 163 с.
- 5 Лашкина Т.Н. Роль интерактивных форм обучения в повышении познавательной активности учащихся [Электронный ресурс].

- 6 Балыхина Т.М. О системности русской лексики и о системе обучения лексике. Традиции и новации в профессиональной деятельности преподавателя русского языка как иностранного: учеб. моногр. под общ. ред. С.А. Хаврониной. Т.М. Балыхиной. - М.: Изд-во РУДН, 2002. – 370 с.
- 7 Егорова О.В. Речевой материал и игры по автоматизации и дифференциации звуков у детей 5-7 лет. – М.: Издательство Гном и Д, 2005. – 24 с.

ТҮЙІН

Мақалада шетелдік түлектерге орыс тілін оқытудағы топтық оқытуды ұйымдастырудың рөлі көрсетілген. Өткізілген эксперимент бойынша топтық оқыту технологиясын қолдануды тиімділігі анықталады. Осы жағдайдың сенімділігін растайтын статистикалық деректер келтіріледі.

RESUME

The authors of the article disclosed the role of the organization in the Russian language group teaching of foreign students. According to the material of the conducted experiment, the effectiveness of group teaching technology is determined. The given statistical data confirm the justification of the proposed position.

ӘОЖ 371.31

Ә.Х. Сарыбаева

Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
пед. ғыл. канд., доцент м.а.

Б.А. Құрбанбеков

Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
магистр

Қ.М. Расұл

Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік
университеті,
магистрант

Мектепте электродинамика бөлімін оқытуда ақпараттық технологияларды қолданудың тиімділігі

Аннотация

Мақалада жаратылыстану математикалық бағыттағы мектептерде электродинамика бөлімін оқыту кезінде ақпараттық технологияларды қолданудың тиімділігі баяндалады. Түзеткіш диодтар және светодиодтардың құрылысымен, әсер ету принципімен, олардың вольт – амперлік сипаттамасымен (BAC) және негізгі параметрлерімен танысу қарастырылады. Диодтарды модельдеуге арналған файлдар *Lab_5_1*Моделі папкасын қолданып виртуальды зертханалық жұмыс орындалады, нәтижесі алынады.

Түйін сөздер: түзеткіш диодтар, жарықдиод, ақпараттық технологиялар, виртуальды зертханалар

Оқу процесінде оң өзгерістер беріп келе жатқан оқытудың ақпараттық – коммуникациялық технологияларын тиімді пайдалану оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырып, өз бетімен ізденісін, шығармашылығын дамытуға, дербес жұмыстарын ұйымдастыруға, оқу қызметінің мәдениетін қалыптастыруға, ерекше қолайлы жағдай туғызып отыр.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында оқытудың жаңа технологияларын, оның ішінде кәсіптік білім беру бағдарламаларының қоғам мен еңбек нарығының өзгеріп отыратын қажеттеріне тез бейімделуіне ықпал ететін кредиттік, қашықтан оқыту, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану міндеті қойылған [1].

Физика-эксперименттік ғылым болғандықтан, физиканы оқыту кезінде тәжірибелердің орны ерекше. Физикалық процестерді тәжірибе арқылы көрсету оқушылардың қызығушылығын оятып, оқуға деген ынтасын арттыруға көмектеседі. Негізгі физикалық құбылыстар шынайы тәжірибе арқылы көрсетілетін болса, ал тақырыпқа байланысты қосымша материалдар ретінде саналатын техникамен тығыз байланысты болатын құрылғылардың жұмыс жасау принципін түсіндіретін тәжірибелер компьютердің көмегімен виртуалды түрде орын-

далғаны дұрыс. Өйткені виртуалды жұмысты көп уақыт жұмсамай, көрнекі түрде жеңіл түсіндіруге болады. Мектеп бағдарламасындағы негізгі қосымша мәліметтерді ақпараттық технология көмегімен виртуалды түрде көрсету физиканы оқыту техникамен байланыстыра түсіндірілетін физикалық процестер мен құрылғыларды түсіндіру кезінде ақпараттық технологияларды қолдану. Төменде виртуалды зертханалық жұмыстың Electronic Workbench бағдарламасында орындалуын түсіндіреміз [2].

Тақырыбы: Түзеткіш диодтар және жарықдиодтары.

Жұмыстың мақсаты: Түзеткіш диодтар және жарықдиодтардың құрылысымен, әсер ету принципімен, олардың вольт – амперлік сипаттамасымен (BAC) және негізгі параметрлерімен танысу. Диодтарды модельдеуге арналған файлдар *Lab_5_1\Модели* папкасында орналасқан.

Түзеткіш диодтар, екі қабатты жартылай өткізгіш құрылымды қолдану есебінен токты бір жақты өткізу қабілетіне ие. Біріншісі *p* кемтіктік электрөткізгіштікке (негізгі заряд тасымалдаушылар кемтіктер), ал екіншісі - *n* электрондық электрөткізгіштікке ие (негізгі заряд тасымалдаушылар электрондар).

p және *n* қабаттар шекарасындағы аймақта электрон – кемтік ауысуы пайда болады (*p – n* ауысу). Бұл заряд тасымалдаушылардан кемітілген аймақ. Оның шекараларында контакталық потенциалдар айырымы пайда болады. Сыртқы кернеу, полярылығына байланысты бұл ауысуды ашуы мүмкін немесе негізгі заряд тасымалдаушылардың өтуіне кедергі келтіре отырып, потенциалдар айырымын арттыруы мүмкін.

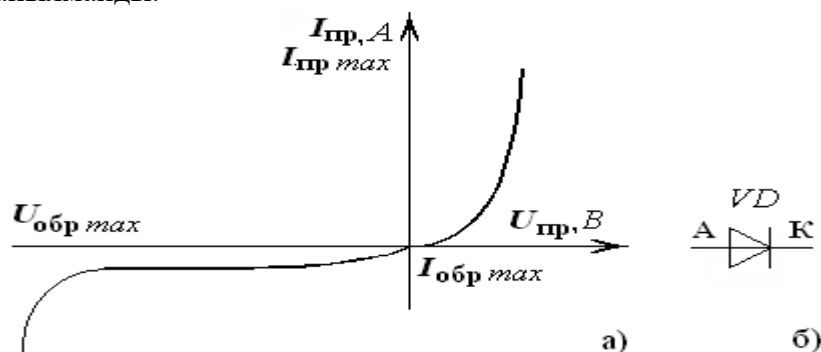
Жартылай өткізгіш диодтың түзеткіштік қасиеттері және оның вольтамперлік сипаттамасы сыртқы кернеу қосылған кездегі *p – n* ауысудағы процестермен байланысты.

1 Диодтың вольтамперлік сипаттамасы

Жартылай өткізгіш диодтың вольтамперлік сипаттамасы 1 а суретте көрсетілген. Диодтың тура тогын негізгі заряд тасымалдаушылар, ал кері тогын негізгі емес заряд тасымалдаушылар тудырады.

Негізгі тасымалдаушылар концентрациясы негізгі емес тасымалдаушылар концентрациясынан әлдеқайда жоғары. Диодтың түзеткіштік қасиеті осымен түсіндіріледі.

Диодтың белгіленуі 1-суретте көрсетілген. Егер (А) анодқа тура кернеу берілсе немесе (К) катодқа теріс кернеу берілсе диод ашылады. Электр схемаларында «А», «К» белгілеулері қолданылмайды.

1 сурет - Жартылай өткізгіш диод: а – вольт – амперлік сипаттама; б - белгіленуі

Кері кернеу үлкен болған жағдайда *p – n* ауысуда тасымалдаушылардың термогенерациясы артады, кері ток өседі, бұл, температураның артуына және ауысудың жылулық тесілуіне алып келеді.

Процесс көшкін тәрізді өрбиді, өйткені температураның артуы кері токты одан әрі арттырады.

Диодтағы тура және кері токтарды төмендегі өрнектен анықтауға болады:

$$I_{np} = \frac{U - U_{np}}{R}, \quad I_{обр} = \frac{U - U_{обр}}{R}, \quad R_{np} = \frac{U_{np}}{I_{np}}, \quad R_{обр} = \frac{U_{обр}}{I_{обр}}.$$

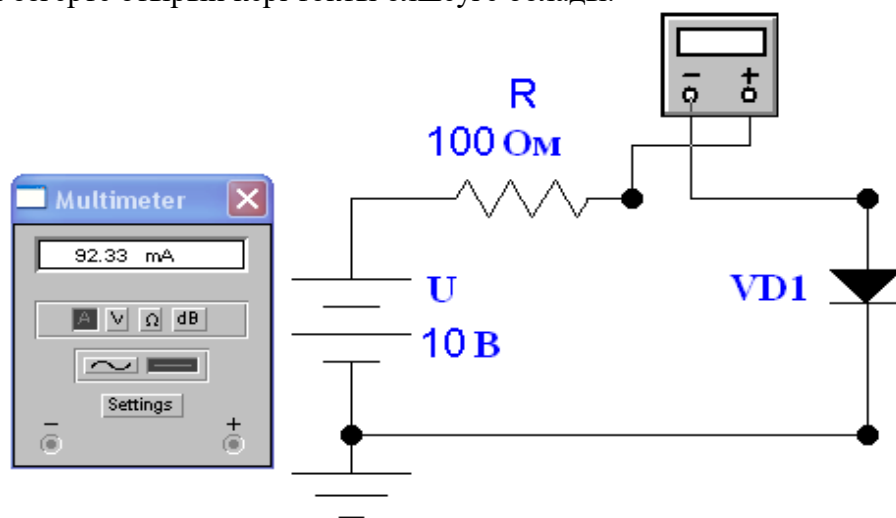

мұндағы: U – қоректендіру көзінің кернеуі;

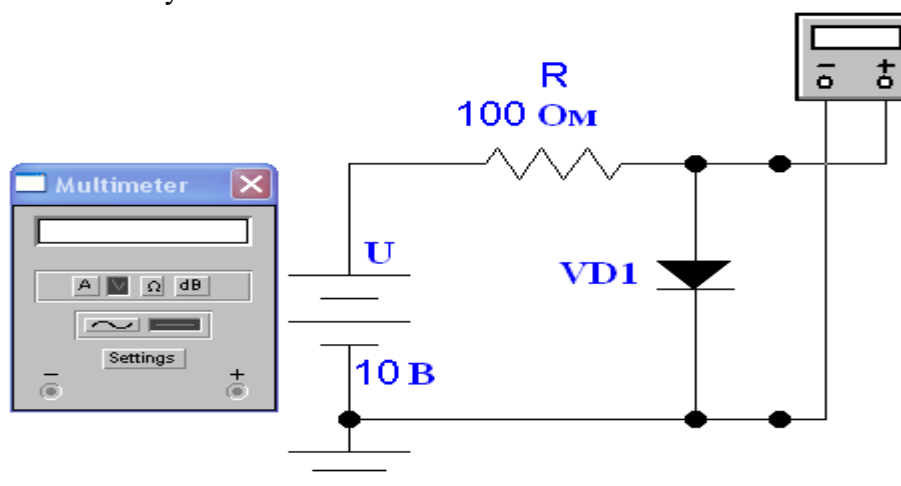
$U_{\text{ПР}}$ – диодтағы тура кернеу;

$U_{\text{ОБР}}$ – диодтағы кері кернеу.

$I_{\text{ПР}}$, $U_{\text{ПР}}$ өлшеу схемалары 2 және 3-суреттерде көрсетілген. Қоректендіруші кернеу полярлығын өзгерте отырып кері тоқты өлшеуге болады.

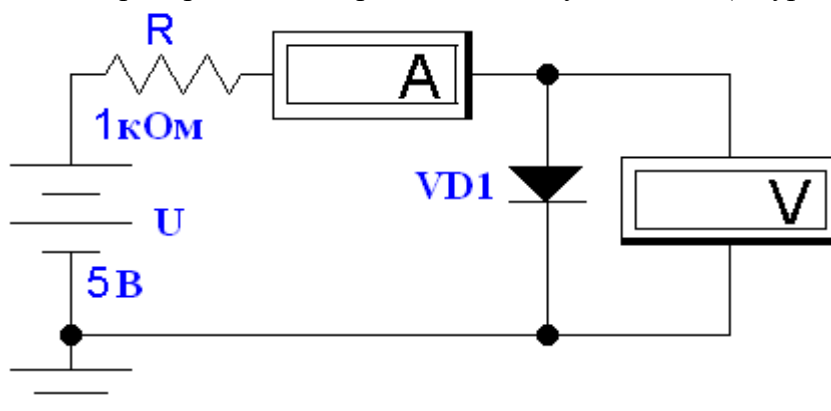

2 сурет - $I_{\text{ПР}}$ өлшеу схемасы

3 сурет - $U_{\text{ПР}}$ өлшеу схемасы

Өлшеу үшін амперметр – вольтметр әдісін қолдануға болады (4 сурет).

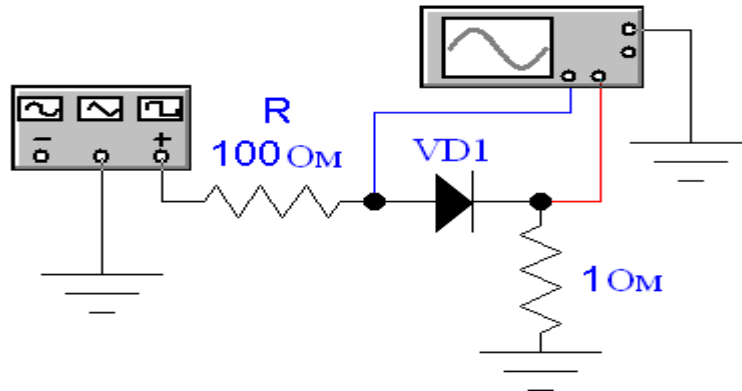

4 сурет - Амперметр – вольтметр әдісімен өлшеу

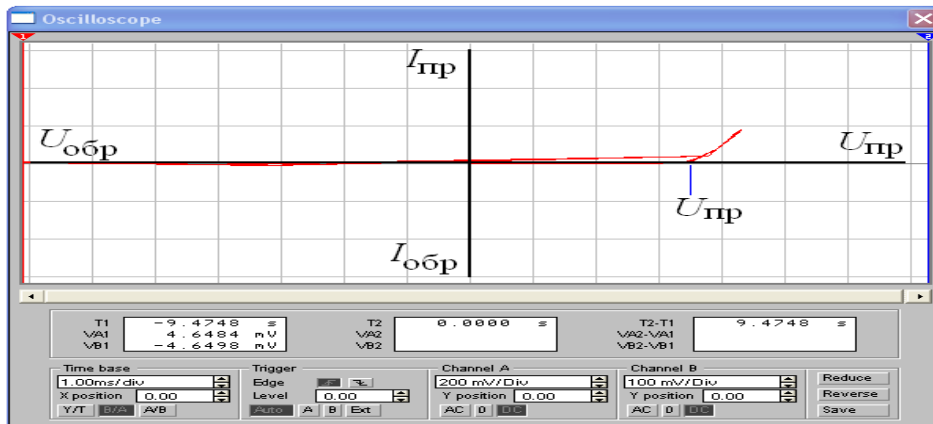
Вольтамперлік сипаттаманы осциллограф экранынан тікелей көруге болады (схема: 5-сурет, нәтиже: 6-сурет). 1 Ом резистордағы вольтпен берілген кернеу сан жағынан

ампермен берілген диодтағы токқа тең болғандықтан, вертикаль ось бойынша тікелей ток мәнін есептеуге болады (V/A осциллографтың жұмыс режимі).

5 сурет - Диодтың вольтамперлік сипаттамасын өлшеу

6 сурет - Диодтың вольтамперлік сипаттамасының бастапқы аймағы

Диодқа берілген кернеу мәні $U_{пр}$ –ден аспағанға дейін диод жабық күйде болады, оның анодындағы кернеу оң болған жағдайдың өзінде.

1 тапсырма. Диодтың $U_{пр}$ и $I_{пр}$ мәндерін өлшеңіз, 1 кесте (*L5_d_01.ewb*, *L5_d_02.ewb* файлдары).

Кесте 1

Көрінерлік бетіндегі пернелер көмегімен мультиметр баптауына назар аударыңыз: өлшенуші шама типі (кернеу немесе ток), ток тегі (тұрақты немесе айнымалы).

$U_{пр}$, В	$I_{пр}$, мА

2-тапсырма. Амперметр – вольтметр әдісі арқылы 1N4001 диоды үшін ВАС тура тармағын анықтаңыз (файл *L5_d_03.ewb*). ол үшін қоректендіру кернеуін өзгертіңіз, нәтижелерін 2 кестеге жазыңыз.

ВАС тура тармағын өлшеу

2-кесте

Қоректендіру кернеуі, (В)	Диодтағы кернеу, $U_{пр}$ (mВ)	Диод арқылы өтетін ток, $I_{пр}$ (mA)
0.4		
0.8		
1.2		
1.6		
2		
4		
6		

2 Electronic Workbench бағдарламасы

РЕЗЮМЕ

В статье излагается эффективность использования информационных технологий при изучении раздела «Электродинамика» студентами естественно-математического направления. Рассматривается конструкция коррекционных диодов и светодиодов, основанная на принципах воздействия, их вольт-амперных характеристиках (VAS) и основных параметрах. Предлагаются модели для моделирования диодов Lab_5_1 \ Model. Результатом является виртуальная лабораторная работа.

RESUME

The article is devoted to the effective use of information technologies in the use of information technologies in teaching the electrodynamics of the natural and mathematical fields. Design of correcting diodes and LEDs is based on principles of resistance, in volt ampere characteristics (VAS) and basic parametra, models for modeling diodes Lab_5_1 \ Model. The result is virtual laboratory work with the use of folders.

ӘОЖ 316.7

Н.Ж. Болатбекова

Еуразия гуманитарлық
институты,
пед. ғыл. магистрі

А.Т. Аязбаева

Еуразия гуманитарлық
институты,
әлеум. ғыл. магистрі, доцент м.а.

**Этносаралық
қарым-қатынас
мәдениеті
мәселесінің зерттелу
жағдайы****Аннотация**

Мақалада этнопсихология саласында этносаралық қарым-қатынас мәдениетінің мәселесі көрсетіледі. Этносаралық қарым-қатынас басқа этностарды біріктіру, ұлттардың ерекшеліктерінен, құндылықтарынан және бағдарларынан тұрады. Сондықтан бұл мәселені тереңдірек қарастырған жөн. Өйткені көптеген этностар арасында қиындықтар, кедергілер, жанжалдар тудырмау үшін басқа ұлттардың құндылықтарын құрметтеу қажет.

Түйін сөздер: этносаралық қарым-қатынас, этномәдениет, ұлт, этнос, ұлттық, этникалық, құндылықтар.

Қазіргі таңда этномәдени тұрғыда толыққанды дамыған, көп мәдениетті ортаға бейімделген, шығармашылық қабілеті жоғары, нарықтық бәсекелестік жағдайында өмір сүруге дайындалған, өзіндік ұлттық бет-бейнесі анықталған этнос субъектісін қалыптастыру күн тәртібінде тұрған мәселелердің бірі.

Этносаралық қатынастар - әртүрлі этностарды біріктіруден туындайтын өзара іс-қимыл жүйесі, әртүрлі ұлттардың ерекшеліктерінен, құндылықтарынан, бағдарларынан тұрады. Бұл мәселе кең ауқымда қарастырылуы керек. Көптеген этностар арасында қиындықтар, кедергілер, жанжалдар тудырмау үшін басқа ұлттардың құндылықтарын құрметтеу қажет. Жер шарында 2 мыңнан астам ұлт пен ұлыс 5 мыңнан астам диалекті бары айтылады. 330-ға жуық этностың, шамамен, 1 млн. және одан да көп өкілдері бар. Ал қалғаны – 1700 саны 1 млн. адамнан кем аз этностар. Сондықтан әлемнің 90%-ы көп ұлтты немесе көп конфессиялы мемлекет болып табылады. Сол себепті де, этносаралық қарым-қатынас мәдениетін жетілдіріп, дамыту көкейкесті мәселе.

Этносаралық қарым - қатынастар құрылымы мәселесі бойынша шетелдік ғалымдар да өзекті зерттеулер жүргізген болатын. Солардың ішінде американдық зерттеуші Дж.Бэнкс этномәдени білім мен тәрбие беру мәселесін кең түрде қарастырған [1].

Сонымен бірге С. Росс, П. Руперт, У. Шапера, Р. Микельсон, М. Оливер сынды зерттеушілер қарым-қатынастағы этномәдениеттілік олардың тұлға болып қалыптасуы мен тәрбие үрдісінде маңызды орын алатындығын айтады [2].

Еуразия кеңістігіндегі этносаяси және этномәдени теорияларын қарастыра келіп, «А.М. Родригес феномені» атты теңеуге ие болған жаңа тұжырымдамалар мен зерттеулердің де маңыздылығы зор [3]. Е.А. Балашова, Г.Н. Волков, Дж. Деверо, Г.Д. Дмитриев, Г.В. Иванченко, Дж. Лорсен, Р. Льюис, Т. Моррисон, Н.М. Лебедева, Т.Г. Стефаненко, Э.Р. Хакимов, М. Уолцер сияқты ғалымдардың да зерттеу объектісі этносаралық қатынас пен этномәдени көріністер болып табылады [4].

Этносаралық қарым-қатынастардың жекелеген аспектілері қазақстандық ғалымдардың зерттеулеріне де арқау болды: Г.К. Искакова, М.А. Кучерова, П.И. Мамедова, Б.А. Тұрғынбаева, т.б. этномәдениетті қалыптастырудың жалпы мәселелерін қарастырса, С. Әмірғазин еңбектерінде дінаралық толеранттылық мәселелерінің әр қыры ашылған. Г.А. Уманов этносаралық қатынастар педагогикасының теориялық негіздерін қарастырды.

Этникалық тәрбие мен оның әдіснамалық мәселелері, этномәдени білім беру, патриоттық тәрбие беру мәселелері бойынша З. Абетова, Ш.И. Джанзакова, Қ. Жарықбаев, Е. Жұматаева, С. Қалиев, К.Ж. Қожахметова, Н.А. Мыңжанов, Ж.Ж. Наурызбай, Ә.Қ. Нұрғалиева, Т. Суюнова, С.А. Ұзақбаевалар зерттеулерін атауға болады [5].

Сондай-ақ жантану атауларының түсіндірме сөздігі "Этносаралық қатынастар мәдениеті-арнайы білім мен дағдылардың, сондай-ақ оларға тән, тез және ауыртпалықсыз өзара түсіністікке және келісімге әкелетін, тұлға аралық байланыста және әртүрлі этникалық қауым өнімдерінің өзара әрекеттесуінде көрінетін іс-әрекеттердің жиынтығы"- деп анықтама берілген болатын [6].

Түрлі ұлт өкілдерінің қарым-қатынасын ұйымдастыру тәжірибесі ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру процесінің құрамдас бөлігі болады. Осыған байланысты қарым-қатынастар екі деңгейде қарастырылатынын атап өту қажет.

Бірінші деңгейдегі қатынастарда қоғамдық қатынастар жүзеге асырылады. Олар өздерінің әлеуметтік-психологиялық жағын алып, адамдардың қарым-қатынасында көрініс табады. Ұлттық қарым-қатынастар қоғамдық қатынастардың ерекше бөлігі ретінде әртүрлі ұлт адамдарының нақты тұлғалық-психологиялық қарым-қатынас формасы бар.

Екінші деңгейдегі қарым-қатынаста әртүрлі ұлт пен конфессия адамдарының тұлға аралық қатынастары жүзеге асырылады. Моральдық біліммен қатар жүретін арнайы ұйымдастырылған ұлтаралық қарым-қатынас тұтас тәрбие функциясын атқарады. Ол арқылы адам санасы мен сезімі қалыптасады, сондай-ақ ұлтаралық қарым-қатынас тәжірибесі пайда болады. Мұндай тәжірибені қалыптастыру процесі ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеудің бір бөлігі болады. Оң тәжірибені мақсатты бағытталған қалыптастыру қарым-қатынас мәдениетін тәрбиелеу формаларында жүзеге асып жатады. Осыдан келіп "мәдениет", "қарым-қатынас", "ұлтаралық қарым-қатынас", "мінез – құлық мәдениеті", "қарым-қатынас мәдениеті" сияқты базалық ұғымдардың мәнін ашу қажет.

Қазіргі уақытта халықаралық, этносаралық мәдениетті қалыптастыру процесі күшейіп келеді. Түрлі халықтардың өмір сүру салтына кеңінен тарту, мәдени құндылықтар, этностық қауымдардың дәстүрлері туралы жаңа білімдерді тарату шектеуді болдырмайды, түрлі құрылықтар халықтарының арасындағы қатынастарды дамытады және этносаралық мәдениетті қалыптастырады.

Этносаралық байланыс барысында адам басқа ұлттардың мәдениетіне, дәстүрлеріне араласады, басқа ұлттардың адамдарымен жақындастырады. Осындай байланыстардың нәтижесінде ол басқа ұлт өкілдерінің ұқсастығын түсінеді: "олар да Мен сияқты". Адамдардың ұлтаралық қарым-қатынасы және халықтар мәдениетінің өзара байытылуы жылдамырақ болған сайын, адамның басқа ұлттардың мәдени құндылықтарына араласуы

неғұрлым белсенді болып келеді. Бұл ұлттың өзіндік санасындағы теріс құбылыстарды еңсеруге мүмкіндік береді этникалық шектеулер, тұйықтық, ырымшылдық, этноэгоизм-өз ұлтын басқа ұлтқа қарағанда артықшылық процесі, этникалық ксенофобия - басқа этностарға теріс көзқарас.

Этносаралық қарым-қатынас адамның өз этносына жататынын түсіну құралы болып табылады және жеке тұлғаның өз халқының бір бөлігі ғана емес, бүкіл адамзаттың мүшесі болып табылатынын сезінетін этномәдени алмасудың нысаны болып табылады. Ұлтаралық қатынастар тарихи тәжірибеге, мәдениетке, көптеген халықтардың дәстүрлеріне араласуға ықпал етеді, қоршаған ортаға, этникалық тілдік процестерге, адами және Ұлттық беделге кең көзқарасты қалыптастырады.

Этносаралық қатынастар мәдениеті - адамның басқа ұлт пен нәсілге құрметпен қарауы, олардың мәдениетіне, дәстүрлеріне, тілдеріне, тарихына, ұлы Абайға деген құрметі. Ұлтаралық қарым-қатынас мәдениеті адамдардың көп ұлтты ортада құқықтық және моральдық-этникалық нормаларды орындауын білдіреді. Этносаралық қатынастар мәдениеті адамға этнотарталық жағдайға тартылған адамдардың психологиялық жағдайын түсінуге және туындаған проблеманы тиімді шешу жолдарын анықтауға көмектесетін адамгершілік және эстетикалық сауаттылықты қамтиды. Этносаралық қатынастар мәдениеті өзіне адам мен халықтардың, ұлттық, жалпы ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, конфессиялар мен олардың өзара қарым-қатынастары, этносаралық және конфессияаралық қақтығыстар мен олардың туындау себептері туралы білімді қамтиды.

М.М. Сужиковтің, Г.С. Сапарғалиевтің пікірінше: “этносаралық қарым-қатынас мәдениеті – бұл әр түрлі ұлттар өкілдерінің арасында сыйластықты, өзара көмекті, ұжымшылдықты, гуманизмді, ұлттық эгоизмге, шовинистік даңдайсушылыққа ымырасыздықты орнату, өзіндік ұлттық рухани мәдениетімен бірге, басқа да ұлттардың, ұлыстардың және ұлттық топтардың рухани құндылықтарын меңгеруге деген ұмтылысы” [7].

Р.Б. Әбсаттаров бұл ұғымда мынадай анықтама береді: "ұлтаралық қатынастар мәдениеті – ұлттық қоғамдастықты дамыту мен жақындастыру негізінде пайда болған қоғамдық қатынастардың ерекше сапасы, экономикалық, саяси, мәдени және ғылыми-техникалық даму дәуіріндегі халықтардың теңдігі, достық өзара көмек, ұлттық мүдделер мен бір-бірінің ұлттық ерекшеліктері, ұлттық тілге құрметпен қарау.

Бұл ерекшеліктер халықтардың, ұлттардың, ұлттық және этникалық достық топтарының экономикалық, әлеуметтік-саяси және мәдени – рухани өміріне ғылыми көзқарастың ортақтығына негізделген" [8].

Этносаралық қатынастар мәдениеті – адам тәрбиесі, жоғары мәдениет, барлық ұлт, ұлттық және этникалық топтардың қарым-қатынастары деңгейінің көрсеткіші.

Этносаралық қарым-қатынас мәдениеті мәселесінің зерттелу жағдайына талдау жасау, бірқатар теориялық және практикалық маңызы бар ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді:

1. Этномәдени білім беру процесінде болашақ педагогтердің этникалық толеранттылығын қалыптастыратын оқу бағдарламасын құру;

2. Этномәдени білім беру процесі жетістікті болу үшін оқытушылардың әдістемелік даярлығын жетілдіру мақсатында түрлі семинарлар жүргізу;

3. Жоғары оқу орнының педагогикалық процесінде болашақ педагогтерді кәсіби даярлау барысында олардың этникалық толеранттылығын қалыптастыру мақсатында арнайы курс енгізу;

4. Аудиториядан тыс жұмыстарда ұсынылған нұсқауларды пайдалану арқылы болашақ мамандардың этникалық толеранттылығының іскерліктері мен дағдыларын қалыптастыру.

ПАЙДАЛЫНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Шаймарданова О.А., Бруслова Л.В. Структура поликультурного образования Дж. Бэнкса в США // Молодой ученый. - 2016. - № 14. - С. 581-583.
- 2 Бессарабова И.С. Поликультурность образования в системе профессиональной подготовка учителей // Современные наукоемкие технологии. – 2006. – № 3. – С. 45-46.
- 3 Этнополитические и *этнокультурные* процессы на территории Евразии. ... Новые факты и новые *исследования*. Феномен ... *Родригеса* А.М. - М., 2001.
- 4 Дудин А.С. Национально-этнические стереотипы как фактор социокультурной идентичности в рекламе России и США / А.С. Дудин. – Киров: ООО «Издательство «Радуга-ПРЕСС», 2018.
- 5 Абетова З. Толерантность и мир этнического / З. Абетова // Мысль. – 2007. -№ 7. - С.29-35.
- 6 Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. - Алматы: "Сөздік-Словарь", 2006. - 384 б.
- 7 Сужиков М.М., Сапарғалиев Г.С. Некоторые философско-правовые проблемы совершенствования культуры межнациональных отношений. - Алма-ата, 1989.
- 8 Абсаттаров Р.Б. Национальные процессы: особенности и проблемы. - А., 1995.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается один из вопросов формирования этноса, а именно: моральная и эстетическая грамотность, которая помогает человеку понять психологическое состояние этнически мотивированных людей в процессе межэтнического общения.

RESUME

The authors of the article deal with the formation of ethnos, which includes moral and aesthetic literacy, which helps a person to understand the psychological state of ethnically motivated people and determine ways to solve a problem effectively.

Қ.Қ. Сарекенова

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
филол. ғыл. канд.,
кауым. профессор

Қ.А. Мамәділ

Еуразия гуманитарлық институты,
филол. ғыл. кандидаты, доцент

А.М. Меліс

Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия ұлттық университеті,
қазақ тілі мен әдебиеті бойынша
магистр

Абай

шығармаларындағы «сөз» лексемасының танымдық сипаты

Аннотация

Мақалада Абай шығармаларындағы «сөз» лексемасының семантикалық сипаты айқындалып, танымдық сипаты ашыла түседі. Сөздің қадірін, сөздің құдіретін халқымыз ертеден білген. Қазақ – сөзге тоқтаған халық. Дау-дамайдың барлығын талқыға салып, бір ауыз сөзбен тұтас елдің тағыдырына қатысты мәселелерді шешіп отырған. Сөздің майын тамыза сөйлеген шешендеріміз, турасын айтқан тура билеріміз де тарихтан белгілі. Мұның барлығы қазақ танымындағы сөз құдіретінің әуелден терең екенін аңғартады. Мақалада соның тек бір ғана бөлігі ретінде ұлы Абайдың мұрасы: өлеңдері, қара сөздері алынып отыр. Абай – тілдің қоғамдық қызметін жете пайдаланған, сөздің қоғамдық рөлін жете түсінген ақын. Сол Абай шығармалары контекстінде зерттеудің нысаны болып отырған сөз лексемасының ғылыми түрде, концептологиялық тұрғыда мәнін ашуға тырыстық.

Түйін сөздер: когнитивті лингвистика, концепт, Абайтану, сөз, парадигма, антропоцентризм, поэзия, өлең т.б.

Тіл білімінің антропоцентристік парадигма нәтижесінде пайда болған когнитивтік саласы шындық дүниенің санамыздағы бейнесін қолға алғаннан бастап-ақ, көркем шығармаға танымдық тұрғыда концептілік талдау жұмыстары жүргізіліп, осы бағыттағы ғылыми зерттеулер жарық көре бастады. Осы орайда тұтас бір ұлт бойына сіңіруде өлшеусіз қызмет атқарған тұлғалар ретінде Абай шығармаларын тілдік таным тұрғысынан танытудың маңызы зор.

Концепт – ұлттық болмысқа негізделген жеке тұлғалық, ұлттық санадағы ақпараттардың ортақ нысаны тұрғысынан танымдық лингвистиканың басты зерттеу объектісі болып саналады. Ол зерттеу жұмыстарының бағыттарына қарай психололингвистика, когнитивті лингвистикада, лингвомәдениеттану және т.б. тіл білімінің жаңа салалары болып қарастырылуда.

«Абай тілінің сөздігінде» сөз лексемасы Абай шығармаларында 376 рет қолданылған деп берілген. Бір ғана «сөз» лексемасы танымдық

тұрғыда бірнеше мағынада жұмсалған. Олар: поэзия, сөйлеу, ақыл-нақыл сөз, ой-пікір мағыналары. Өлеңдеріне, қара сөздеріне талдау жасау арқылы, сол мағыналарының мәні ашылып, танымдық сипатын айқындауға мүмкіндік береді.

Когнитивтік лингвистика заманауи антропоцентризмдік парадигма шеңберіндегі когнитивизм саласында қалыптасқан. Танымдық лингвистика структуралық тіл білімімен «сөз жарыстыра» түзілсе де, құрылымдық тіл білімінің принциптерімен қайшылыққа түспейді, қайта оны мейлінше өз мақсатында қолданылды» [1, 10]. Таным мен оны жарыққа шығарушы тілдің проблемасы когнитивтік тіл білімінің басты мәселелерінің бірі. Когнитивтік тіл білімінің өзгеше тұсы - адамның танымдық санасы мен тілді қатар қарастыруы. Танымдық тіл білімінде, аты айтып тұрғандай, тіл және танымға қатысты ақпараттар жиынтығы қарастырылады. Тіл бірліктерін тұлғаның танымдық аппаратымен ұдайы қатар қарау, сонымен бірге ғылыми құрылымы факторын сөйлеудің мағыналық мәнін ашуда негізгі себеп тұрғысында баса мән беру – когнитивтік тіл білімінің ең бір айтулы тұсы. Тарихи-салыстырмалы, жүйелі құрылымдық және антропоцентристік сияқты үш ғылыми парадигма – тіл білімі дамуындағы ірі белестер болып табылатыны белгілі.

Танымдық тіл білімінің басты элементтеріне кіретін концепт сөзінің бірнеше қосымша анықтамалары да белгілі. Латын тілінен аударғанда өн бойында бірнеше мағына, мәннің жиынтығы бар деген мағынаны білдіреді. Оның басты принципі – әлемнің сөздік суретінен түзілген ойлардың ортақтандырылған іздену процесінің бір элементі [2, 56].

Абай тілдік тұлғасындағы концептілердің танымдық ерекшелігін, семантикалық өрісін танымдық тілтану шеңберінде қарастыра отырып, Адам мәніне бойлай аламыз. Ұлттық санадағы шынайы, рас заттың құндылықтарын таңбалайтын кейбір концептілерге анализ жасау негізінде ұлттық концептуалды жүйенің даму бағытын бағдарлаймыз.

Абай шығармаларының тілін алғаш рет лингвокогнитивтік тұрғыда зерттеген ғалым Г.Мұратова болды [3].

Сөз лексемасын танымдық тұрғыдан қарастыру үшін, алдымен концепт ұғымын анықтап алсақ. Концепт – бұл ұлттық болмысымызды негізге алған ұжымдық, жеке тұлғалық санадағы ақпараттардың бірлігі болып саналады. Ал біздің санамызда сөзге қатысты қаншама менталдық ұғымдар тоғысып жатыр. Қазақ сөз қадірін білген, сөзге тоқтаған халық. Мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер ұлттың болмысының, танымының көрінісі десек, тілімізде сөз атауына қатысты қаншама мақал-мәтелдер тұрақты-тіркестер бар. Мысалы, І. Кеңесбаевтың «Фразеологиялық сөздігінде» сөзге қатысты 100-ге тарта фразеологизм берілген.

Жалпы «сөз» сөзі Абайда қандай мағыналарды білдіреді? «Сөз» деген сөзді ақын 400-ге жуық рет рет қолданған. Нақтылай айтсақ, «Абай тілінің сөздігінде» 376 рет деп көрсетілген. Ол негізінен үш түрлі мағынада жұмсалған: бірі – «поэзия, өлең». Абайдың: Ескі бише отырман бос мақалдап, Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап. Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел, Сендерге де келейін енді аяндап («Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы») деген шумағында сөз деп тұрғаны – поэзия, өлеңдер. Ал осы мысал алынып отырған өлеңнің ең бастапқы жолындағы: Өлең – сөздің патшасы дегеніндегі сөз – «бүкіл поэтикалық дүние, көркем сөз дүниесі». Екіншісі – адамның «ой-пікірі, көзқарасы, идеясы».

Білімдіден шыққан сөз,

Талаптыға болсын кез...

Арттағыға сөзің мен ісің қалса,

Өлсең де, өлмегенмен боласың тең – дегендеріндегі әңгіме тек поэзия жайында емес, жалпы «ой-пікір, идея» туралы, өйткені арттағыға сөз қалдыратындар немесе сөз айтатын білімділер тек ақындар болмайды ғой. Үшіншісі – «сөйлеу, әңгімелеу процесінің нәтижесі». «Сөз» сөзінің бұл семантикасы, көбінесе, оның өзге сөздермен тіркесте келгенінде байқалады. Мысалы, бос сөз, басалқа сөз, жел сөз, жылы сөз, сөз бағу, сөз

қозғау, сөз қыдырту, сөз табу дегендеріндегі сөз – «сөйлеу нәтижесі, әңгіме» ұғымында [4, 25-26].

Міне, осы ғылыми пікірге сүйене отырып, біз Абай өлеңдеріне сөз лексемасы кездесетін жолдарға талдау жұмысын жүргіземіз. Соның ішінде қай мағынада жұмсалғанын анықтап, оны үш негізгі топқа топтастырдық.

1. СӨЗ		бүкіл поэтикалық дүние, көркем сөз дүниесі, өлең
2. СӨЗ		адамның ой-пікірі, көзқарасы, идеясы
3. СӨЗ		сөйлеу, әңгімелеу процесінің нәтижесі
4. СӨЗ		ақыл – кеңес, ақыл сөз

1-сызба – Абай өлеңдеріндегі «сөз» сөзінің мағыналары

Абайдың «Қалың елім, қазағым...» кітабындағы алғашқы өлең «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» туындысында:

...Өзім де басқа шауып, төске өрледім,
Қазақта *қара сөзге* дес бермедім,
Еңбегінді білерлік еш адам жоқ,
Түбінде тыныш жүргенді теріс көрмедім [5, 10].

Бұл өлең мәтінінде келесі бір талдауды қажет ететін сөз – қара сөз тіркесі. Қара сөз тіркесіне келсек, сірә, мұнда ақын 1-ші және 2-мағынадағы жалпы сөз, яғни поэзия да, ой-пікір, идея да қамтылған ұғымадағы сөз, оның ішінде де үлкен, мәнді сөзді айтып отырған тәрізді. Түркі тілдерінде қара сөзінің бір мағынасы «үлкен, көп, зор» екенін зерттеушілер айтып келеді. Мысалы, Қаратау дегендегі қара таудың түсін білдіруге байланысты емес, «үлкен» немесе «көне, ежелгі» дегенге қарай берілген ат, Қара Қыпшақ дегендегі қара да қыпшақтардың түр-түсін таныту үшін емес, «қалың қыпшақ, көп ру» дегенді білдіру үшін қойылған жалқы есім деген пікірлер бар. Сонда қара сөз – «үлкен сөз». Қазаққа қара сөзге дес бермедім дегені – творчасымен де, демократтық, озат ой-пікірімен де өзінің өзгелерден («сөз иелерінен») биік тұрғанын, «басқа шауып, төске өрлегенін айтқаны. Бірақ оны білерлік «еш адам жоқ» дегенді қоса айтады, ал білмейтін себебі – айналасының, халқының, қалың көпшіліктің «ғылым», яғни оқу-білім жоқтығынан дегенді аңғартады. Жалпы, осы өлеңнің негізгі идеясы – халықтың оқу-ағартуға шақыру. Сондықтан шығарма тексіндегі барша тілдік құрал осы идеяны беруге сай етіп таңдалған. Яғни қара сөз – шешендік, тапқырлық.

Абайдың сөз күдіретін, өлең күдіретін паш еткен өлеңдерінің бірі – «Өлең – *сөздің* патшасы, *сөз* сарасы» атты өлеңі.

Өлең – *сөздің* патшасы, *сөз* сарасы,
Қиыннан қиыстырар ер данасы.
...Бөтен *сөзбен* былғанса *сөз* арасы,
Ол – ақынның білімсіз бишарасы [5, 49].

Жалпы, бұл өлеңде сөз өнері, ақындық әңгіме болады. Сондықтан бұл шығармада сөз сөзі 15 рет қолданылады, барлығында да сөз – лингвистикалық категория ұғымында емес, яғни әңгіме жеке сөздер туралы емес, «поэзия, сол поэзия арқылы айтылмақ ой» деген мағында жұмсалған. Осыған орай, бұл тексте «өлең сөз» тақырыбының төңірегіне үйрілетін бірнеше етістік ұсынылған, олар: қиыстыру, сөз тану, өлең айту, мақалдау,

сарнау, тілін бебезу, мақтау, тыңдау, жамандау. Мұндайда жеке сөздермен қатар сөз тіркестері де кеңінен қолданылады. Бұл өлеңде тек етістіктер емес, есімдер де «өлең сөз» тақырыбын төңіректтейді, олар: өлең, тіл, ақын, айтушы, тыңдаушы, аят, хадис, бәйітсымал, құтпа, мінәжат, би, қобыз, домбыра, әңгіме. Тіпті мұндағы терең ой, терең ғылым, өтірік, өсек деген сөздер де тақырыптары (мағынасы) жағынан сөз (өлең сөз) сөзіне қатысты, өйткені ой да, ғылым да сөз (сөйлеу – өлеңмен сөйлеу) арқылы жүзеге асатын актілер, өтірік пен өсекті де жүзеге асыратын құрал – сөз, сондықтан соңғы көрсетілген төрт сөз де сөз сөзімен тақырыптас. Абай осы өлеңде бұларды шоғырлап келтіріп, түрлерін көбейтеді, ол үшін өзге тілдік сөздерді де (аят, хадис, бәйітсымал, құтпа, мінәжат) архаизмдерді де (сарнау), жаңа тіркестерді де (терең ғылым) пайдаланады. Тегі, ақынның тапқырлығы, образға сондай шеберлігі осындай тұстарда көрінеді. Өйткені тақырыптас сөздер тек бір ұғым төңірегінде қазықталуы болып қана қоймай, айтпақ идеяға көмектесетін, оқырманның сезім-күйіне әсер ететін, көбінесе поэтизмдер немесе поэтизм болуға дәмелі сөздер болулары керек.

Абай поэзияның негізгі шарттараның бірі ол тілінің жеңілдігі деп санаған, яғни түсініктілік, адамның сезіміне әсер ете алу, мағынасының дұрыс құрылуы. Осы шарттарды жинай келе, ақынның өзі жазып кеткен үлгісіне салсақ, ішкі жағы алтындай, сыртқы жағы күмістей жақсы сөз – бұл нағыз көркем сөз, өлеңнің тілі. Осы формула өлең тілінің жоғарыда атап өткен барлық шарттарын толығымен қамтиды десек те болады.

Абай «өнер тек өнер үшін жаратылған» деген ойдан аулақ болған. Жоғары поэзия поэзиясы ақынның әдемілігіне сілтеме жасай отырып, «мақтанды мақтауға» жол бермеу үшін поэманың қасиеттерін еске алмайды. Абай да бұл пікірге қарсы. Абай әрқашан бірінші кезекте поэзияның қоғамдық өмірімен тығыз байланыста болу керек деп тұжырымдады. Және олардың біреуіне қажет. Ақын «өнерге арналған өнер» теориясына қарсы болып, жұртшылықтың еркі үшін поэзия жазудың басты нысаны болып табылады. Ақын осы пікірін «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» өлеңінде тереңірек түрде баяндап:

...*Бұл сөзді* тасыр ұқпас, талапты ұғар,
Көңілінің көзі ашық, сергек үшін.
...Шу дегенде құлағың тосаңсиды
Өскен соң мұндай *сөзді* бұрын көрмей.
...*Сөз айттым* «Әзірет Әлі», «айдаһарсыз»,
Мұнда жоқ «алтын иек, сары-ала қыз».
...Әсіре қызыл емес деп жиіркенбеңіз,
Түбі терең сөз артық, бір байқарсыз.
...Өлеңі бар өнерлі інім, сізге
Жалынамын, мұндай *сөз айтпа* бізге [5, 76].

Шығарманың тақырыбына, идеясына орай ақын образдар іздейді, сол образдар беретін тілдік құралдарды, сөздерді, фразаларды, тұлғаларды таңдайды. Көрсетілген өлеңде Абайдың алған тақырыбы – поэзия, идеясы – сол поэзияны тани білу. Осы тақырыбы мен өлең идеясын жүзеге асыру үшін ақын екі түрлі образды алады, бірі – поэзияны оқитын адам, бірі – поэзияны өлең сөзді беретін, екіншісі – сол өлеңді оқитын адамның (оқырманың, тыңдарманның) образы.

Поэзияны Абай өлең, сөз, қызыл тіл, өнер деген сөздермен атайды. Қазақ тілінде бұрында да, қазір де өлең деген сөз жалпы «поэзия» деген ұғымды да, «ән» деген ұғымды да білдіреді. Абай да бұл сөзді бүкіл шығармаларында осындай екі түрлі семантикамен қолданған. Ал қазақ тілінде сөз сөзінің көп мағынасының бірі «поэзия» екенін жоғарыда айттық. Ақын бұл шығармасында өлең мен сөз тұлғаларын синоним етіп қолданады.

«Талай сөз бұдан бұрын көп айтқанмын»
Талай *сөз* бұдан бұрын көп айтқанмын,
Түбін ойлап, уайым жеп айтқанмын.
...Қазақтың өзге жұрттан *сөзі ұзын*,

Бірінің бірі шапшаң ұқпас *сөзін*.
 ...Жұртым-ай шалқақтамай *сөзге түсін*,
 Ойланшы, сыртын қойып, *сөздің ішін*.
 Біржаңдамай тыңдасаң нең кетеді,
 Шығарған *сөз* емес қой әңгіме үшін [5, 149].

Осы өленді Хәкім 1895 жылы жазған екен. Өзінің өмір бойына жазған өлендері, айтқан өсиеттері жайлы есеп бере жазған өлеңі төрт тармақтан, 3 шумақтан құралған. Жоғары да тек сөз сөзі кездесетін тармақтары ғана теріп алынды. Бұлы өлеңнің идеясы жалпы осы артта қалдырған өсиет сөз жайлы болғандықтан, толық өлең мазмұнын талдап өтсек. 1890-жылдары хәкім Абайдың ақын ретінде қуаты әбден толықсып, өлең жолдарында халық жағдайын ойлаған, қамын ойлаған азаматтық лирикасы артқан кез болатын. Бұрындары ақынның өлеңінде табиғат, махаббат туралы, өмірде орын алған кей келеңсіз жағдайларды жырлау негізгі тақырып болса, ендігі кезекте елдің басына түскен негізгі проблемаларды қозғау сипатында бола бастайды. Елін сүйген, халқын сүйген және оның бойында кездесетін бар кемшілікті көрген ақын, олармен күрес жүргізе білді. Хәкім Абайдың жоғарыдағы жыр жолдарында халқының қамын ойлаған азаматтың үні шығатындай. Өлеңдегі басты идея – ештеңеде жұмысы жоқ, ертеңіне қамсыз жүрген қалың жұрттың келешегін ойлай отырып, дұрыс жолмен жүруге үндейді. Ал ол үшін еңбек етіп, ғылым қуу керек екенін айтады, ал қазіргі шақта тым құрығанда алдындағы малыңды дұрыс баға алмай жүрген халқына налиды. Абай қазақтың басқа ұлттардан қарағанда сөзі ұзын келеді, халқының нағыз бір кемшін тұсын тура айтып, қатты мінейді. Өлеңдегі «сөзі ұзын» деген тіркесті ақын ерекше өрнек таба отырып, айтатын идеяның бейнелілік, әсерлілік испатын арттыра түседі. тіркесі өзгеше өрнек тауып, айтар ойдың әсерлілігін, бейнелілігін арттырып тұр. Ақын бұған дейін елдің қамын ойлаған «сөздерді көп айтқанмын» және ары қарай да айта түспекпін деп ескертеді. Бұл жердегі сөз лексемасы лингвистикалық бірлік мағынасында емес, ақыл, өлең, өсиет мағынасында жұмсалғаны анық. Адамның ішкі мұзын жүрек қанжылауымен, көз жасымен жібіте алмайтынын білсе де, халықтан шалқақтай бермей, сөзімді түсін деп үлкен парасатқа шақырады. Жәй әңгіме үшін шыққан сөз емес екенін де ескертіп, осы сөздегі жеткізкісі келген ойға, пайымға құлақ салып тыңдап, түйсінуге үндейді. Алаңменен адасып, бір жерде бір малдың қамын күйттеп қамалып отырмай, өнері тасқан өзгелер сынды ғылым іздеп, өнер іздеп, жанталасып еңбектенсе ғана оң жолға түсетінін өлеңнің бар мазмұнында қайталай айтып, қадай түседі. Жыр шумағы ең құрығанда алдына салған малды баға алмадың-ау деген күйініште аяқталады. Өлеңде халқым деп еңіреп, жүрегі елі үшін екіге айырылған ұлтшыл, дана Абай атамыздың жан дауысы сезілетіндей.

Келесі талдау нысанына алған өлеңіміз «Өлсе өлер табиғат, адам өлмес»:

...Көп адам дүниеге бой алдырған,
 Бой алдырып, аяғын көп шалдырған.
 Өлді деуге сыя ма, ойландаршы,

Өлмейтұғын артына *сөз* қалдырған? [5, 154] – дегеніндегі әңгіме тек поэзия жайында емес, жалпы «ой-пікір, идея» туралы, өйткені арттағыға сөз қалдыратындар тек ақындар ғана болмасы анық. Әркім өз кәсібінің маманы. Әр салада үлгі көрсетіп, сөз қалдырған өз майталмандары бар. Солар дүниеден озса да, олардың жасап кеткен ісі мәңгілік ұрпақ жүрегінде қалмақ.

...Түсімде мені жұбатып
 Жылы *сөзбен* сөйлесіп,
 Кетуші едің қуантып
 ...Соққы жедім сұм заманнан,
 Бір жылы *сөз* ем емес [5, 218].

Жылы сөз – жанға жайлы, жағымды сөз. Бұл жердегі сөз лексемасының мағынасы ауызекі сөзге қатысты. Жанын емдеу үшін қанша жылы сөздер арнаса да оның дертін

дауасы бол қоймайтындығын сезеді. Өйткені, оның дерті – қалың жұртының дерті. Өмір бойына жұртының кемшілігін түзеуге тырысып, оған өлең, сөз атты қаруымен қарсы шыққан ақын, соңында дәрменсіздігіне көзі жете түскендей күй байқалады.

Сонымен қорыта айтқанда, жалпы талданған Абай өлеңдерінде 202 рет сөз лексемасы кездесті. Бұл мақалада соның бірнешеуі ғана берілді. Жалпы өлеңдерде «сөз» сөзімен синтагмалық қатынасқа түскен тіркестердің біразы өлеңдерде бірнеше рет кездескенін аңғардық. Солардың қолданылу жиілігін 1-кестеде көрсеттік (1-кесте).

1-кесте Сөз лексемасымен тіркескен сөз тіркестерінің саны

сөз ұғу	рас сөз	бір сөз	қайран сөз	тура сөз	шын сөз	сөз таба алмау	сөз бағу	жақсы сөз	сөз таныр	сөз айту
16	4	6	2	2	3	3	2	4	2	6

Осы жоғарыда көрсетілген талдау жұмыстарына, ғылыми деректерге, статистикалық мәліметтерге сүйенсек, Абай өлеңдерінде сөз лексемасы «сөз» концептілік аясын түзе алады деп айтуға толықтай негіз бар.

Абай шығармаларындағы «сөз» концептісі танымдық сипатта туған менталдық атау. Оған дәлел ақынның өлеңдерінде, қара сөздерінде сол бір лексеманың сан түрлі сипатта құбылта қолдануы. Бұл, әрине, ұлттық болмыстың бойында жатқан, таным таразысына түскен шешім болды. Ол адам бойында туған бетте пайда болып, өмір тәжірибесінде өскен ортасында қалыптасып, жеке шығармашылық процес кезінде жетіле түседі. Сондай ерекше танымдық талдауды керек ететін атаудың бірі – ол «сөз» лексемасы. Жоғарыдағы талдау жұмыстарының нәтижесінде оны тұтастай Абай шығармаларының бойында түзілген «сөз» концептісі деп айтуға толықтай негіз бар деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Кун Т. Структура научных революций. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.
- 2 Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов // Под общей ред. Е.С. Кубряковой. – М., 1996. – 200 с.
- 3 Мұратова Г. Абайдың тілдік тұлғасының лингвокогнитивтік деңгейі. – Астана, 2008. – 290 б.
- 4 Сыздықова Р., Шалабай Б. Көркем тексті лингвистикалық талдау. – Алматы, 1989. – 210 б.
- 5 Абай. Қалың елім, қазағым... Өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2002. – 224 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируется научное, концептуальное значение лексемы «слово», являющейся объектом исследования в контексте произведений Абая; раскрывается также ее семантический и познавательный характер на примере произведений великого поэта.

RESUME

The authors of this article discuss the semantic nature of the word lexeme in the works of Abay, its cognitive character. The article deals with a part of the great Abay's heritage: his poems and words of edification. Abay is a poet who has used the social activities of the language, understanding his social role. The scientific, conceptual meaning of the word lexeme, which is the object of research in the context of Abay's works, was revealed.

С.А. Мейрамова

Казахский агротехнический
университет им. С. Сейфуллина
канд. пед. наук, доцент

С.Б. Загатова

Евразийский гуманитарный
институт,
канд. филол. наук, профессор

Понятие «дискурс» в контексте научной парадигмы лингвистики

Аннотация

В статье представлен анализ существующих подходов к определению понятия «дискурс». Рассмотрены направления в исследовании дискурса, связанные со сменой научной парадигмы современной лингвистики. Показаны отличительные характеристики категорий «текст» и «дискурс», а также характеристики дискурса, по которым он противопоставлен другим речевым событиям.

Ключевые слова: дискурс, анализ дискурса, речевая коммуникация, языковая личность, речепроизводство, структурный текст, коммуникативная ситуация.

Понятие «дискурс» (фр. discours, англ. discourse, нем. diskurs от лат. discursus – беседа, разговор, речь, процесс языковой деятельности) встречается в гуманитарных науках, предмет которых предполагает изучение функционирования языка. основополагающими работами анализа дискурса в современной лингвистике являются исследования З. Хэрриса [1], который ввел понятие дискурс-анализа *Discourse Analysis* как метода изучения движения информации в дискурсе.

Четкого и общепринятого определения понятия «дискурс», охватывающего все случаи его употребления, не существует. Семантическая неоднозначность данного термина прослеживается с момента его использования в целях языковедческого анализа [2, 179].

Многозначность термина «анализ дискурса» М.Л. Макаров объясняет сопоставлением трех подходов к его изучению:

1) анализ дискурса в самом широком смысле как интегральная сфера изучения языкового общения с точки зрения, как его формы, так и функций;

2) анализ дискурса (в узком смысле) как наименование традиций анализа Бирмингемской исследовательской группы;

3) анализ дискурса как «грамматика дискурса (Р. Лонгейкр, Т. Ривон), близкое, но не тождественное лингвистике текста направление» [3, 82].

Т.М. Николаева в «Кратком словаре терминов лингвистики текста» характеризует «дискурс» как многозначный термин лингвистики текста, употребляемый рядом авторов в значениях, почти омонимичных. Основные это:

- 1) связанный текст;
- 2) устная разговорная форма текста;
- 3) диалог;
- 4) группа высказываний, связанных между собой по смыслу;
- 5) речевое произведение как данность – письменная или устная [4, 467].

По мнению Н.Н. Мироновой, «к настоящему времени сформировались два основных понятия дискурса:

- 1) дискурс как текст, актуализируемый в определенных условиях и
- 2) дискурс как дискурсивная практика» [5, 12].

Н.А. Комина выделяет в исследовании дискурса шесть основных направлений: теорию речевых актов, интеракционную социолингвистику, этнографию коммуникации, прагматику, разговорный анализ и вариационный анализ [6].

В.Е. Чернявская характеризует дискурс как:

- 1) «конкретное коммуникативное событие, фиксируемое в письменных текстах и устной речи, осуществляемое в определенном когнитивно и типологически обусловленном коммуникативном пространстве»;
- 2) «совокупность тематически соотнесенных текстов» [7, 14].

Выделяют три основных класса употребления этого термина:

- 1) собственно лингвистическое, где дискурс мыслится как речь, вписанная в коммуникативную ситуацию, как вид речевой коммуникации, как единица общения (ср. определение Н.Д. Арутюновой «Дискурс – это речь, погруженная в жизнь»);
- 2) дискурс, используемый в публицистике (например, М. Фуко);
- 3) дискурс, используемый в формальной лингвистике, пытающейся ввести элементы дискурсивных понятий в арсенал генеративной грамматики (Т. Райнхарт, Х. Камп).

Употребление в собственно лингвистическом значении термина «дискурс» разнообразно, но в целом здесь просматриваются попытки уточнения и развития традиционных понятий языковых и речевых единиц. Так, по определению В.В.Богданова, две неравнозначные стороны дискурса представляют речь и текст. Дискурс понимается как все, что нами говорится и пишется. «Термины речь и текст будут видовыми по отношению к объединяющему их родовому термину дискурс» [8, 5]. «Дискурс – тоже текст, но такой, который состоит из коммуникативных единиц языка – предложений и их объединений в более крупные единства, находящиеся в непрерывной внутренней смысловой связи, что позволяет воспринимать его как цельное образование. Дискурсами можно считать, например, текст рассказа, статьи, выступления, стихотворения» [9, 8]. «Как предложение противопоставлено высказыванию, так, по нашему мнению, и текст противопоставлен дискурсу» [10, 60].

И.П. Сусов дает такую дефиницию дискурсу: «Связные последовательности речевых актов именуют дискурсом. Передаваемое от говорящего слушателю высказывание (или последовательность высказываний) становится текстом, когда оно оказывается зафиксированным на письме (или с помощью звукозаписывающего аппарата). Текст выступает, таким образом, в виде «информационного следа» состоявшегося дискурса [11, 40].

В последние годы, когда развитие коммуникативной лингвистики показало необходимость синтеза идей, разработанных в языкознании, социологии, психологии, этнографии, философии, культурологии термин «дискурс» вышел за пределы лингвистики текста. В этом направлении исследуется речевое взаимодействие адресанта и адресата, а не высказывание отдельного субъекта. Дискурс здесь «текст в совокупности с экстралингвистическими, прагматическими, социокультурными, психологическими и

другими факторами» [12, 136], «коммуникативное событие, порождающее текст, соотносящееся, во-первых, с определенной ментальной сферой/определенными знаниями, и, во-вторых, с конкретными моделями - образцами, прототипами текстопорождения и восприятия» [13, 106], «процесс речевой деятельности говорящего (монолог)/говорящих (диалог), в котором представлена не только информация о «положении дел в мире» (пропозиция), но и набор субъективных, социокультурных, в том числе стереотипных, прецедентных и т.п. смыслов. При этом говорящий в коммуникативной ситуации производит речевое произведение, опираясь на общую с адресатом денотативную ситуацию, учитывая собственные оценки, интенции, эмоции, связывает высказывания по текстовым законам смысловой и структурной целостности, завершенности, когезии и когерентности, оформляя «некий результат – текст, т.е. «упаковывая» дискурс в текст» [14, 61]. Следует отметить, что понятие «дискурс» этого направления со времени своего возникновения претерпело существенные изменения.

Современная лингвистика дает дискурсу следующее определение: «сложное коммуникативное явление, включающее кроме текста, еще и экстралингвистические факторы (знания о мире, мнения, установки, цели адресата), необходимые для понимания текста» [15, 8].

Согласно определению Т. ван Дейка, «дискурс – это речевой поток, язык в его постоянном движении, вбирающий в себя все многообразие исторической эпохи, индивидуальных и социальных особенностей как коммуниканта, так и коммуникативной ситуации, в которой происходит общение. Дискурс отражает менталитет и культуру национальную, всеобщую, индивидуальную, частную» [16, 13]. Ю.Н. Караулов трактует данное понятие так: «дискурс – это сложное коммуникативное явление, включающее кроме текста, еще и экстралингвистические факторы (знания о мире, мнения, установки, цели адресанта), необходимые для понимания текста» [17, 8].

В.З. Демьянков, основываясь на работах по зарубежному языкознанию, усугубляет предыдущие дефиниции, включает в них характеристики, относящиеся к разным дисциплинам – семиотике, теории коммуникации, социологии, модальной логике: «Discours – дискурс, произвольный фрагмент текста, состоящий более чем из одного предложения или независимой части предложения. Часто, но не всегда, концентрируется вокруг некоторого опорного концепта, создает общий контекст, описывающий действующие лица, объекты, обстоятельства, времена, поступки и т.п., определяясь не столько последовательностью предложений, сколько тем общим для создающего дискурс и его интерпретатора миром, который «строится» по ходу развертывания дискурса, – это точка зрения «этнографии речи».

Автор пишет, что «исходная структура для дискурса имеет вид последовательности элементарных пропозиций, связанных между собой логическими отношениями конъюнкции, дизъюнкции и т.п. Элементы дискурса: излагаемые события, их участники, перформативная информация и «несобытия», т.е.: а) обстоятельства, сопровождающие события; б) фон, поясняющий события; в) оценка участников события; г) информация, соотносящая дискурс с событиями» [18, 7]. Ю.С. Степанов считает это определение как наиболее полное в современной теории языкознания [15, 38] и определяет дискурс как «величину» не адекватную, не синонимичную тексту, а более широкую.

П.В. Зернецкий определяет пространство дискурса четырехмерным: «Его воздействие строится по осям одновременно действующих сигматической, семантической и прагматической координат, а также по оси действующей протяженно во времени и речевом пространстве координате синтаксической. Каждая последующая единица речевой деятельности, в особенности тематическая (топикальная), создает свое микропространство. Таким образом, пространство дискурса имеет квантованную, прерывистую и в то же время непрерывную (с учетом связи сигматической, семантической и прагматической координат единиц речевой деятельности в речи)

природу коммуникативного воздействия на адресата. Речедеятельностное пространство конкретного дискурса языковой личности рассматривается как соответственно развернутая по данным координатам интеграция элементарных речевоздействующих сил: аргументирующей (семантика), мотивирующей (сигматика), прагматической (прагматика) и аккумулятирующей (накопляющей) – синтактика» [18, 62].

Так, в дискурсе воплощается пространство социального взаимодействия, опосредуемое средствами того или иного языка, которое порождается и оформляется на основе динамического взаимодействия разноуровневых категорий – понятийных, прагматических, семантических, грамматических и т.д.

Во многих работах, посвященных анализу текста и дискурса, делаются попытки определить отличительные характеристики этих двух категорий.

1) Категория дискурса регламентируется областью социолингвистики, тогда как текст относится к области лингвистического. Текст определяется как вербальное представление («словесная запись») коммуникативного события, а дискурс – как «текст в событийном аспекте», «речь, погруженная в жизнь», «функционирование языка в живом общении», «язык, присвоенный говорящим». В дискурсе деятельность «сужена до ее социально ориентированных речевых проявлений. В свою очередь, при рассмотрении дискурса в качестве феномена, оставленного деятельностью, акцент делается на то, что это феномен социально ориентированной речевой деятельности (социологический документ), «прочитанный» лишь с этих позиций» (Н.Д. Арутюнова, Э. Бенвенист).

2) В функционально ориентированных исследованиях прослеживается направление к противопоставлению процесс / результат. Характеристиками дискурса в таком контексте выступают деятельность, процессуальность, связанная с реальным речепроизводством, текст же, как продукт речепроизводства, представляет собой определенную законченную и зафиксированную форму. Текст и дискурс связаны отношениями реализации: дискурс находит свое выражение в тексте, «дискурс возникает и выявляется в тексте и через текст. В то же время это отношение не является однозначным: любой текст может быть выражением, реализацией нескольких, иногда конкурирующих и противоречащих дискурсов. Каждый конкретный текст, как правило, носит черты нескольких разновидностей дискурса» (Д. Браун, Г. Кресс).

3) Дискурс и текст противопоставлены в оппозиции «актуальность / виртуальность». Дискурс рассматривается как реальное речевое событие, как «творимый в речи связный текст». Текст лишен прикрепленности к реальному времени и представляет собой абстрактный ментальный конструкт, реализующийся в дискурсе (Д. Шифрин, В.П. Конецкая).

В связи с этим различают структурный текст – продукт (text-as-product) и функциональный дискурс – процесс (discourse – as – process). Согласно В.В. Богданову [8] термины «речь» и «текст» являются видовыми по отношению к родовому термину «дискурс». При этом подчеркивается обобщающий характер понятия дискурс и элиминируется всякая ограниченность бинарными признаками устный / письменный, монологичный / диалогичный.

Речь связана со звучащей субстанцией, спонтанна, эллиптична, диалогична, ненормативна, текст же подготовлен, нормативен, развернут, монологичен/ диалогичен, отличается от речи графической репрезентацией языкового материала.

Дискурс в таком понимании объединяет все параметры, свойственные и речи, и тексту. В некоторых исследованиях дискурс противопоставлен речи. Речь понимается двойственно: как сам процесс говорения /речевая деятельность, так и его результат/речевое произведение, фиксируемое памятью или письмом. Главное различие между двумя явлениями заключается в противопоставлении «социальное» / «индивидуальное». Дискурс относится к категории «социальное»: для него характерны типовые ситуации общения с нормативно закрепленной последовательностью речевых

актов (институциональные формы общения). Важнейшим признаком речи является ее индивидуальный характер (темп, продолжительность, громкость, тембр).

Особенностью дискурса является его недискретность, под которой понимается несводимость дискурса к отдельным коммуникативным событиям. Дискурс континуален, не имеет временных границ начала и конца – невозможно определить, когда закончился один дискурс и когда начался другой.

В то же время дискурс дискретен в смысле его членности – единицами членения и анализа дискурса являются коммуникативный ход, реплика, обмен, транзакция. Категориальная дефиниция дискурса тесно связана с социологией знаний, в том числе с конструированием социальных знаний. Эта взаимосвязь играет существенную роль, так как социология знаний во многих отношениях составляет теоретическое обоснование социального конструктивизма. В связи с этим можно заключить, что исследование дискурса является наиболее очевидным способом изучения социальных явлений.

Таким образом, принимая во внимание смену научной парадигмы и существующие подходы к определению понятия «дискурс», возможно употребление термина «дискурс» в широком смысле: как речевая деятельность в звуковой, графической, электронной репрезентации, включенная в широкий социальный, психологический, деятельностный контекст.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Harris Z. Discourse analysis / Z. Harris // Language. – 1952. – vol. 28 - №1.
- 2 Баранов А.Н., Паршин П.Б. Языковые механизмы вариативной интерпретации действительности как средство воздействия на сознание // Роль языка в средствах массовой коммуникации. Сборник обзоров. - М.: ИНИОН, 1986. - С. 100-183.
- 3 Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с.
- 4 Николаева Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики текста. – М., 1978. - 850 с.
- 5 Миронова Н.Н. Дискурс – анализ оценочной семантики. – М.: Тезаурус, 1997. – 158 с.
- 6 Комина Н.А. Анализ дискурса в интернациональной социолингвистике // Лингвистический вестник. – 1999. – Вып.1.
- 7 Чернявская В.Е. Дискурс как объект лингвистических исследований // Текст и дискурс. Проблемы экономического дискурса: сборник научных трудов - Санкт-Петербургский государственный университет экономики и финансов. – СПб, 2001. – С. 11-22.
- 8 Богданов В.В. Текст и текстовое общение. - СПб.: Изд-во СПбГУ, 1993. – 68 с.
- 9 Борботько В.Г. Принципы формирования дискурса. От психолингвистики к лингвосинергетике. Изд. 4-е – М.: Книжный дом «Либроком», 2001 – 288 с.
- 10 Формановская Н.И. Речевое воздействие: коммуникация и прагматика. – М.: Изд-во «ИКАР», 2007. – 480 с.
- 11 Сусов И.П. Введение в языкознание: учебник для студентов лингвистических и филологических специальностей – М.: АСТ Восток-Запад, 2007. – 379 с.
- 12 Чернявская В.Е. Дискурс власти и власть дискурса. – М.: Флинта, 2006. – 136 с.
- 13 Дейк ван Т. Язык. Познание. Коммуникация. - М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
- 14 Демьянков В.З. Когнитивизм, когниция, язык и лингвистическая теория // Язык и структуры представления знаний. - М.: ИНИОН РАН, 1992. - 163 с.
- 15 Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. - М.: Наука, 1981 – 361 с.
- 16 Сусов И.П. Деятельность, сознание, дискурс и языковая система // Языковое общение: Процессы и единицы. - Калинин, Калининск. гос. ун-т, 1988. - С. 7-13.
- 17 Караулов Ю.М. Русский язык и языковая личность. - М.: Наука, 1987. -354 с.
- 18 Зернецкий П.В. Четырехмерное пространство речевой деятельности // Язык, дискурс,

---

личность / Тверской государственной университет. – Тверь, 1990 – С. 60-68

ТҮЙІН

Мақала авторлары заманауи лингвистикадағы "дискурс" ұғымының бірдей мәнде еместігін көрсетеді. Дискурс мәтін және сөз қатынасында қарастырылады, қарастырылатын тілдік құбылыстардың ортақтығы және айырмашылықтары анықталады.

RESUME

The authors of the article show the ambiguity of the "discourse" concept in modern linguistics. Discourse is considered in relation to text and speech, the general difference of the considered linguistic phenomena are revealed.

Л.Н. Дәуренбекова

Еуразия гуманитарлық институты,
филол. ғыл. канд., доцент

Ш. Айтматовтың «Теңіз жағалай жүгірген Тарғыл төбет» повесіндегі мифопоэтикалық көріністердің қазақ тіліне аударылуы

Аннотация

Мақалада Ш. Айтматовтың «Теңіз жағалай жүгірген Тарғыл Төбет» повесіндегі мифтік баяндауларға назар аударылып, автордың шығармадағы басты ұстанымы айқындалған. Шығарманың жазылу тарихы мен қазақ тіліне аударылу тәсілдері, мифтік наным-сенім ұғымдары мен философиялық танымы сипатталынған. Повесть аудармасындағы әр кейіпкердің психологиясын, көңіл-күйін қазақ ұғымына сай тәржімалап, түпнұсқадағы мәтін ырғағы, сюжеттер түзілісінің сақталатындығы айқындалған.

Түйін сөздер: қырғыз, қазақ, түркі әдебиеті, көркем аударма, миф, мифология, ұлғайту, нақтылау, образ, дискурс, диалог, ұлттық сипат, жазушы, аудармашы, ішкі монолог, композиция.

Әр халықтың мифтік шығармаларында, ауыз әдебиетінде жердің жаратылысы, тіршіліктің пайда болуы жөнінде неше түрлі мифтік аңыздар жетерлік. Халық ауыз әдебиетінен туындаған мифтік сюжеттерді өз шығармаларына арқау етіп, басты идеясын жеткізіп, көркемдік деңгейін көтеруде ерекше тәсіл ретінде қолданған жазушыларда аз емес. Мәселен, Ш. Айтматовтың туындыларында мифтік-аңыздық сюжеттер жер-ана, әйел-балық, бұғы-ана, лувр үйрек ана образдары жердің, әлемнің жаратылысының символы ретінде көрініс табады. Мифтік баяндаулар автордың шығармадағы басты ұстанымын айқындап, философиялық танымын таныта түседі. Жазушының Сахалинде тіршілік ететін нивхлердің түсінік-танымын көрсететін «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет» повесіне назар аударайық. Шығарманың өн бойы тұнып тұрған мифтік сюжеттерге құрылған. Сол сюжеттер арқылы өмірді жалғастырушы ұрпақтың амандығын ойлап, өмірдегі жолын көрсету – жазушының басты идеясы.

Повесть жер ананың жаралуы туралы мифтен басталады. Ықылым заманда дүние түгел топан су болғаны, аспанда тек Лувр үйрек ана жападан жалғыз ұшып, жұмыртқа салатын мекен таппай, ақырында жұмыртқаға толғағы қысып, амалсыз төсінің жүнін жұлып су үстіне ұя салады. Ұядан жер пайда болып, оның үстіне

жан-жануар, мақлұқаттар пайда болады деп суреттелінеді. Жер үстіндегі адамдар аң ұстап, балық аулап, тіршілік етіп, үрім-бұтағын көбейте береді. Теңіз жағасында тұрған жартас тарғыл итке ұқсайды. Шығарманың атауы да осыған байланысты «Теңіз жағалай жүгірген тарғыл төбет» деп аталынған екен. Тарғыл төбет жартасының биіктігі сондай, теңіз жақтан да, орман жақтанда, тіпті айдаладанда анық көрініп тұрады. Сондықтанда теңізшілер тарғыл төбет жартасы арқылы жер, теңіз, құрлық бағытын айқындайды.

Шығармада үш ересек адаммен алғаш рет теңізге аң аулауға шыққан Кириск есімді баланың теңіздегі оқиғалары суреттеледі. Бұл сапар баланың аңшылық кәсіпке араласуына тұсаукесер ретінде арналған. Тарғыл төбет тауының баурайында мекен еткен Балық-әйел руының дәстүрінде ер қамын жейтін ер болу үшін кәсіпке ерте бастан үйрену керек. Яғни, еркек болып туды екенсің, бала жастан теңізге бауыр басу қажет. Теңізде, адамда бір-бірін тосырқамай бойлары үйрену керек деген ұғым бар. Сол мақсатпен жас бала ру басы Орган қарт пен әкесі Эмрайин немере ағасы Мылгун аталарымен аңшылық жорыққа аттанады. Сапар қатерлі болса да, үлкендер кіші алдындағы парызын орындамақ. Жолдары болып, олжамен оралса оның арнайы жоралғысы бар. Ақжолтай аңшы баланың құрметіне ұлан-асыр той жасауы тиіс.

Повесте мифтік наным-сенімдерде кездеседі. Мәселен, баланы анасы теңіз сапары туралы сөз қозғамай, «бара ғой орманға, байқа шапқан бұталарың құрғақ болсын. Орманда адасып кетіп жүрме!» деп шығарып салады. Ондағысы «Кинр» деп аталатын жын-перілер ізіне түспесін деген ниетпен оларды алдаусыраттым деп, баласын пәле-жаладан қорғағандығысы еді. Жын-періге сенгендігі сондай, күйеуіне назарда аудармайды. Себебі, әкелі-балалы екеуінің бірге кетіп бара жатқандығын жын-перілер білмеуі керек. Жазушы жын-перілер туралы әпсананы енгізе отырып, ертедегі адамдардың наным-сенімдерімен таныстырады.

Қайықтағы аңшылардың өзіндік салты бар. Мысалы, Эмрайин Кирискінің әкесі бола тұра, әке аталуға құқы жоқ. Теңіз бетінде әке де, бала да болмайды. Теңіз үстінде адамдардың бәрі бірдей, тек көсем қартына ғана бағынады. Көсем қалай айтты, солай болмақ. Әке бала ісіне араласпайды, бала әкесіне шағым айта алмайды. Әулет салты сол. Шығармада жазушы монолог тәсілі арқылы кейіпкерлердің мінез ерекшеліктерінде байқатады: «Сен естимісің, сен ұқтың ба мені, қайық бауырым? Сен бізді Үш Емшек аралына, аң аулау нағыз қызатын жерге алып барасың. Біздің келе жатқан шаруамыз да сол. Аралдың жағалауындағы жайқуатта біз нерпаларға тап боламыз. Төлдейтін кезі таяп қалғандықтан қазір олар үйір-үйір болып, аралдарға тоқайласа бастады. Сен түсінемісің мені, қайық бауырым? Сен, әлбетте, мені түсінесің ғой. Сен әлі теңізге түспей тұрғанда-ақ, әлі алып бәйтеректің өзегінде жатқан кезінде-ақ мен сенімен сөйлесе бастап едім-ау. Мен сені ұлы бәйтеректің өзегінен суырып алып едім, енді міне, жүзіп келеміз. Ал, енді бұл дүниеден мен көшкенде, мені ұмытпа, бауырым. Теңізге шыққан шақтарыңда мені есіңе ал...» [1, 12] - деп автор кейіпкердің ой-сезімін жеткізетін ішкі монолог тәсілімен кәсібіне берілген аңшы шалдың образын аша түседі. Жалпы, повесте Орган шалдың монологы көбірек орын алады. Жазушы сол арқылы теңіз өмірін, аңшылардың мифтік сенімін аша түсуді мақсат еткендей.

Шығармада Лувр үйрек ана мифімен қоса Балық - әйел, Ақ үкі, көк тышқан туралы мифтік желілер берілген. Балық - Әйел рулық-тайпалық миф. Орган қарттың Балық-әйел туралы көретін түсінен өрбиді. Тарғыл төбет тауын жайлаған үш ағайындының үлкені бұғы-адамның қызына үйленсе, кенжесі орман адамының қызына үйленеді. Ал, туғаннан ақсақ болып жаралған органшысы теңізден шыққан балық-әйелге кездеседі. Бірақ, ақсақ балықшы ол әйелден айрылып қалады. Теңізді жағалап, Балық-әйелді іздеумен күн кешеді. Күндердің күнінде су жағасында жалаңаш отырған сәбиге тап болады. Сәби – оның балық-әйелден туған баласы болып шығады. Сол баладан үлкен ру-тайпа таралады. Міне, сондықтанда бұл мифті ру-тайпалық миф деп атаймыз. Жалпы адамзат баласы өзінің жаратылысының түпкі бастауын белгілі бір жануарлардан деп сенім білдіретіндігі

рас. Көне дәуірдегі адамдар өздерін аннан немесе құстан, яғни бұғыдан, бөріден, киттен тарадық деп түсінгені біздерге жеткен мифтік әңгімелерден белгілі. Мысалы, қырғыз халқының бұғы-ана туралы мифіндегі тотемі – бұғы. Түркі тайпаларының бір тотемі – бөрі. Ең көне дін болып саналатын зороастризм адам мен жануарды қандас туыс деп түсіндіреді. Қытайдың көне дәуірден жеткен жазба шежіресі «Суйшуде» Ашин ордасының шыққан тегі туралы тарихи анықтамамен қоса «мифке негізделген аңыз» кездесетініне Н.Я. Бичурин [2, 4] тоқталып өтеді. Демек, Ш. Айтматовта сонау дәуірден ұрпақтан-ұрпаққа ауызша таралатын әр ұлттың тотемдік мифі болатындығын Балық-әйел мифі арқылы көркемдеп жеткізіп тұр. «Тотемдік мифтер жануарлар мен адамдар арасындағы байланысқа барынша сенген, олардың кейбіреулерін өздерінің ата-тегі деп, кейбіреулерін киелі деп санаған көне таным негізінде туындаған. Ш. Айтматов повесіндегі Балық-әйел туралы желінің қайнар көзі осы танымда жатыр. Балық-әйелді үнемі жадынан шығармайтын Орган қарт үшін ол – мәңгілік сағыныш, ғұмыр бойы күткен аңсары» [3].

Шығарма желісі бойынша аңшылар аралға жетіп бір нерпаны атып алады. Сол сәттен бастап баланы бір асау сезім билейді. Ол үшін нағыз аңшылық енді басталды. Аңшылар жағаға тоқтап, қайықтан түсе бастағанда балаға бір ерекше рух біткендей, батылданып, масаттанып қоя береді. Батылданғаны – ол сол сәтте өзін күшті де үлкен кісідей сезінуі. Масаттанғаны – ол сол сәтте ересек аңшылардың жылдам да жіті қимылын көрді. Олардың қайықты жағаға қалтқысыз әкеп тірегенін, Эмрайин мен Орган қарттың қайықты тулаған толқында ескекпен асаудай ұстап тұрғанын, Мылгуннің малта тастың пұшпағына мысықша секіріп түсіп, қайықты арқанмен жағаға тартып тастағанын, Эмрайиннің мылтықты серт ұстап, жерге секіріп түскенін түгел көріп, көңілі толды. Олардың соңын ала, Органның көмегімен баланың өзі де жағаға шығады. Жазушы аңды атуды сипаттай отырып, баланың аңшылыққа деген қызығушылығын шебер байқатады.

Жол сапарларын ары қарай жалғастырған аңшылар күтпеген жерден дауылға кездесіп, одан аман қалады. Неше күн, неше түн жүрсе де тұман сейілмей, бағыттарынан адасып, ақырында ішіп-жемдерінде тауысады. Ең қиыны қалған ауыз суларын тамшылата ішіп, су таусылуға жақындағанда суға ортақтаспай, ұрпақты аман қалдыру үшін бірінші Орган шал, сосын Мылгун, соңында Эмрайин теңізге секіріп ажал құшады. Қайықта жалғыз қалған бала, тұман сейілгеннен кейін, аз ғана уақытта қайықтағы ардагер аңшылардың айтқанын көңілге тоқып, қайықты өзі есіп Тарғыл төбет тауына оралады.

Ш. Айтматов бұл шығарманы орыс тілінде жазған. Ең алғаш «Знамя» журналына «Пегий пес, бегущий краем моря» деген атпенен 1977 жылдың №4 санында жарияланады. Қырғыз тіліне жазушының ауылдасы Ашым Жакыпбеков аударған. Ш. Айтматов шығарманың басына «Владимир Сангиге» деп арнаған екен. Санги 1935 жылы Сахалинде туылған. Ленинградтағы Александр Герцен атындағы пединститутты бітірген. Нивх тілін зерттеуші, аудармашы, жазушы. Ш. Айтматов шығарманың басына «Владимир Сангиге» деп арнаған екен. Санги 1935 жылы Сахалинде туылған. Ленинградтағы Александр Герцен атындағы пединститутты бітірген. Нивх тілін зерттеуші, аудармашы, жазушы. Ш. Айтматов Владимир Сангиге қонаққа барады. Сол кезде аңшылыққа жаны құштар В. Санги оған өзінің коллекцияларын көрсетеді. Сондай-ақ, бала кезінде аңшы атасымен теңізге аң аулауға шыққанын, тұман басып теңіз бағытын айқындай алмай қалғандарын есіне түсіріп, айтып береді. Лувр үйрек жөніндегі мифтік әңгімені де Ш. Айтматов Владимир Сангиден естиді. Қаламдас досының әңгімесі ерекше әсер етіп, аталған повесть жазылып шығады.

Повесті қазақ тіліне орыс тілінен аударған белгілі жазушы Ш. Мұртаза. Қазақ сөз өнерінің наркескені, шындық шырақшысы атанған жазушы Ш. Айтматов бірқатар шығармаларын жазушылық шеберлігімен аудару арқылы, қазақ оқырмандарымен қауыштырды. «Теңіз жағалай жүгірген Тарғыл төбетті» орыс тілінен аударғандықтан шығарманы үш тілде салыстырып, аударылу деңгейіне назар аударамыз.

Ш. Мұртаза түпнұсқаның мифопоэтикалық қолданыстарын дәл аударып, көркемдік-эстетикалық қызметін сақтаған.

Теңізге аттанар қарсандағы түндегі бала қиялы осы Лувр үйректің жерді «жаратуымен» байланысты өрбіген еді. Қаламгер архаикалық мифтердегі жасампаз қаһарман ретіндегі жаратушылықты өз құзырына алған Лувр үйрек туралы желіні жаңғыртады [3]. Мәселен: «Айласы түгөнгөн Лувр ақырында сууга конуп, саңоор жүнүнөн үзүп, толкун үстүнө уя салған экен. Анан ошол калкыган уядан жер пайда боло баштайт. Аз-аздап жер чоңөё берет, жер бетине аз-аздап ар түркүн жан-жанбыр макулук жарала берет [4, 248].

«И тогда утка Лувр села на воду, надергала перьев из с Боей груди и свила гнездо. Вот с того-то гнезда плавучего и начала земля образовываться. Мало-помалу разрасталась земля, мало-помалу заселялась земля тварями разными» [5, 148].

«Ақыр соңында сұр үйрек суға қонып, төсінің жүнін жұлып, ұя салған екен. Әне, сол ұядан жер пайда бола бастаған. Жер жарықтық бірте-бірте ұлғайып, оның үстінде бірте-бірте жан-жануар, түрлі мақлұқат пайда бола бастапты» [1, 49].

Жердің жаратылысы туралы миф мұнда Лувр үйрекпен байланыстырылады. Байқап отырғанымыздай, қырғыз тілінде лувр үйрек «толқынның үстіне ұя салды» деп берсе, Ш. Айтматовпен Ш. Мұртаза «ұяны суға салды» деп берген. Демек, Ш. Мұртаза түпнұсқаға сай аударған. Ал, қырғыз тіліне аударушы ұяны дәл судың үстіне емес, толқынның үстіне салды деуі ұяның толқын астында қалмауын логикалық тұрғыда келтірсе керек.

Орган қарттың түсі арқылы берілетін Балық-әйел мифіне деген халық сенімі өлеңге де арқау болады.

Қайда жүзіп жүрсің сен, Балық-әйел?
Сенің ыстық құрсағыңда – тіршілік.
Сенің ыстық құрсағыңнан біз тудық,
Сенің ыстық құрсағыңдай жаннат жоқ.

Қайда жүзіп жүрсің сен, Балық-әйел
Аппақ мамаң нерпа балық басындай
Ақ мамаңнан сүтін емдім жасымда.
Қайда жүзіп жүрсің сен, Балық – әйел?
Ең ержүрек еркек саған жетер-ау,

Құрсағыңа ұрық сеуіп кетер-ау.
Жер бетінде ұрпақтарың көбейер,
Қайда жүзіп жүрсің сен, Балық – әйел? [1, 56].

Наным-сеніммен, әдет-ғұрыппен, салт-санамен біте қайнасқан Балық-әйел мифінің образы нивхілердің тіршілігіндегі маңызды орын алғандығын осы өлеңнен-ақ, білеміз.

«Теңіз жағалай жүгірген Тарғыл төбет» повесінің басты идеясы жас балаға теңіздегі аңшылықты үйрету. Болашақта бала Кирискіден бүкіл руды асырайтын аңшы шығару үшін үлкендердің баланың теңізге деген махаббатын оятып, ертерек аңшылыққа машықтандыруды мақсат етеді.

Портреттік мінездеме беруден гөрі, сұрақ-жауап тәсілімен кейіпкерге баға береді. Диалог мәтіні екі тілде де дәлме-дәл аударылған. Ш. Айтматов өз кейіпкерлерінің бейнесін мейлінше толық ашып, аңшылықтың қыр-сырларын таныту үшін шығарманың өн бойында диалог тәсілін шеберлікпен мол қолданады.

Ашық теңізде аң, балық аулап тіршілік ететін аңшылардың өз кәсібін әбден меңгергендіктеріне автор әрбір диалогтан байқатады. Ұшы қиыры жоқ Охот теңізінде бағытты ажырату оңай еместігін тек күндіз Тарғыл төбет тауы арқылы, түнде жұлдыздардың шоғырымен ажырату керек екенін жас балаға ұғындырады. Жазушының қолданған тәсілімен оқырманы да теңіз аңшысының қиындығынан ақпараттар алады.

Аударма теориясында ақпараттық аударма ұғымы бар. Яғни, түпнұсқадағы автордың беріп отырған ақпаратын тұтасымен аударып отырған ұлт тіліне жеткізу. Аталған шығармадағы басты ақпарат теңіз аңшыларының кәсібін көрсету. Түпнұсқадағы ақпараттар аударма тілге мағыналық сәйкестікпен тәржімаланған. Кейбір сөйлемдер қырғыз тілінде ұлғайтылып берілген. Жоғарыдағы диалогта Орган шалдың балаға «Жакшылап карап, аралга биз кай тушунан сүзүп баратканбызды билип ал» деген сөйлем орыс, қазақ тілдерінде жоқ. Түпнұсқадағы осы сөйлемнен кейін «Ала-Дөбөтүү аралдын кайсы тушу карап турганын эсине бекем тут» сөйлемі де алғашқы ойды беріп тұрғандықтан аудармашы ықшамдау тәсілін қолданса керек. Бұл екі сөйлемнің айтар ойы: қайдан шығып, қайда жүзіп бара жатқанын ұғып алу керектігін есте сақтау. Осы диалогте сөйлемді ықшамдау тәсілімен қатар, қосу тәсілі де орын алған. Кейде түпнұсқа тіліндегі ойды нақтырақ жеткізу үшін аудармашы тарапынан сөйлемдер қосылып жатады. Мәселен, баланы сынап отырып, теңіз бағытын айқындауды үйретіп отырған Орган шал сөзінің орыс тілінде: «Дай срок, научишься еще», бұл сөйлем қазақ тілінде: «Тұра тұр, әлі-ақ үйренесің» деп берілген. Бұл сөйлем қырғыз тілінде қысқартылып қалған. Аңшының мақсаты баланы үйрету болғандықтан, аудармашы бұл сөйлемді қысқартпай, дәл беру керек еді. Сондай-ақ, шығармада аңшылардың тас арасында дамылдап жатқан нерпа балығына жолығуы сипатталынады. Оны көре алмай қалған бала үшін Орган шал қайықты қайта артқа бұруды бұйырады. Ондағы ойы тұтқиылдан келгенде аңды бірден тануды үйрету. Шығарманың шарықтау шегінде аңшылар ұрпақты сақтап қалу үшін өлімге бастарын тігеді. Қайықта жалғыз қалған бала Кириск аз ғана уақытта түйгені бойынша бағытын айқындап, ауылын тауып барады.

Жалпы, Ш. Айтматовтың «Теңіз жағалай жүгірген Тарғыл төбет» повесінде бала Кирискінің аңшылыққа қабілеттілігін байқап, тәжірибелі аңшы Орган қарттың артына ізбасар дайындауы, жер бетінен жоғалып бара жатқан нивх аңшыларының теңізде тұман арасында қалып, өмір мен өлім арасындағы күресі әсерлі бейнеленеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Айтматов Ш. Ақ кеме. Повестер. – Алматы: Атамұра, 2005. – 368 б.
- 2 Бичурин Н.Я. Ерте заманда Орта Азияны мекендеген халықтар жөніндегі мәліметтер. - М – Л., 1953. – 315 б.
- 3 Аймұхамбет Ж.Ш. Айтматов шығармаларының мифопоэтикалық құрылымы //https://adebiportal.kz/kz/news/view/1517
- 4 Айтматов Ч. Чығармаларынын жыйнагы: 5 том. – Бишкек: Шам, 1999. – 546. II том.
- 5 Айтматов Ч. Пегий пёс, бегущий краем моря. - Бишкек: Писатель, 1985. - С. 234.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется значение мифических образов в повести Ш. Айтматова «Пегий пёс, бегущий краем моря», определяются основные позиции автора в произведении. Рассматриваются соответствие психологии и настроения каждого героя при переводе повести на казахский язык и вопросы сохранения оригинального текстового ритма и сюжетной линии.

RESUME

The author of the article pays a special attention to the mythical stories in the story of S. Aitmatov's «A Pied Dog Running at the Edge of the Sea». The author's main positions in the work are identified. The correspondence of the psychology and mood of each character is considered when translating the story into Kazakh and the issues of preserving the original textual rhythm and storyline are considered.

УДК 821.161.1

С.Н. Машкова

Костанайский государственный университет им. А. Байтурсынова,
канд. филол. наук, доцент

Жаргонизмы в языке современной массовой коммуникации

Аннотация

Статья посвящена исследованию особенностей употребления жаргонной лексики в современных СМИ. В телевизионной и радишной речи выявлено своеобразие современного словоупотребления. Автор предпринимает попытку выявить закономерности проникновения жаргонных слов и выражений в республиканское и региональное радиовещание и телевидение, понять природу сложного, неоднозначного, многогранного, трансформирующегося феномена – жаргона. В статье отмечено, что в настоящее время набирает популярность тенденция усечения жаргонных слов. Автору удалось проследить употребление таких жаргонов на телевидении; дана им классификация.

Ключевые слова: жаргонное словообразование, жаргонная лексика, функции жаргона, потребности зрителей, виды жаргона.

Жаргонная лексика представляет собой совершенно особый пласт в лексической системе русского языка. Это искусственно изобретенный язык, понятный только членам конкретной группы, что не мешает современным работникам средств массовой информации использовать жаргон в профессиональной деятельности.

Жаргон – это слова и выражения, порожденные социодialeктами и закрепившиеся в современном русском языке.

Отличительная особенность жаргонного словообразования – высокая образность, нацеленность на передачу разного рода оценок. Это приводит к доминированию экспрессивной функции словообразования над номинативной. От общенародного языка жаргонизмы отличаются, прежде всего, лексикой и характерной экспрессивностью оборотов. Широкое распространение газет, радио, кино, телевидения приводит к стиранию различий между литературным языком и диалектами, диалекты уступают место общенародному литературному языку.

Базисным элементом языка как единой знаковой системы общения и передачи информации является русский литературный язык, который считается высшей образцовой

формой национального языка. Этот тип языка складывался постепенно, он и сейчас находится в состоянии постоянного развития. На него влияют писатели, поэты и другие мастера слова, создавая новые литературные нормы. Именно этот тип языка изучается и пропагандируется в школах, средствах массовой информации. Однако хочется подчеркнуть, что СМИ далеко не всегда точно следуют правилам и нормам литературного языка, именно в средствах массовой коммуникации встречаются разнообразные ошибки, употребление разнообразных жаргонизмов, которые в результате значительного размера охватываемой аудитории закрепляются в массовом сознании. Жаргонизмы используются в языке массовых коммуникаций с разными стилистическими задачами [1, 41]. Рассмотрим их подробно.

Чаще всего жаргонизмы появляются в речи героев журналистских материалов, характеризуя их как носителей жаргона. Для предотвращения языковых ошибок и некоторых стилистических несуразностей в устных СМИ, разумеется, могут быть использованы различного рода «ухищрения» (например, автосуфлер). Возможными являются и предварительное ознакомление с письменной основой текста, консультации с редактором, предварительная запись передачи с последующим ее редактированием, монтированием и пр. Тем не менее вряд ли можно быть полностью уверенным в том, что в «прямом эфире» и вообще в публичном официальном общении при сиюминутном речевом акте непременно прозвучит безупречный в языковом отношении текст, что в него не проникнут элементы просторечия, сленга и изучаемого нами явления – жаргонной лексики, отражающие речевые навыки и специфику речевого поведения коммуникантов.

Но в последнее время наблюдается тенденция частого употребления жаргонизмов в языке СМИ. Одна из причин этого явления – погоня за числом подписчиков, слушателей, зрителей некоторыми современными газетами, журналами, радио- и телепрограммами. Они слепо следуют за установившейся в сознании носителей языка речевой модой. А люди, для которых радио и телевидение являются авторитетом, привыкают к данной лексике (в том числе и жаргонизмам) и воспринимают её как нормированную.

Основная функция жаргона состоит в выражении принадлежности говорящего к какой-либо социальной группе. Кроме того, жаргон используется в журналистике для речевой характеристики героев и стилизации речи той социальной среды, о которой рассказывает автор. В журналистике жаргон необходим преимущественно для того, чтобы установить контакт с читателем, либо заинтересовать его необычной формулировкой; кроме того, жаргонизмы демонстрируют отношение журналиста к проблеме, о которой он пишет. Нередко их используют для интригующего заголовка.

Разные жаргоны в журналистике используются по-разному. Например, слова из молодёжного жаргона часто употребляются в молодёжных передачах; термины-жаргонизмы нетрудно отыскать в специализированных изданиях; журналисты, описывающие преступный мир, используют арготизмы для объяснения определённых реалий уголовной среды, подчёркивания принадлежности героя к уголовному миру, показа культурного или профессионального уровня представителей правоохранительных органов и т.д.

Говоря о культуре речи в СМИ, обращают внимание обычно на несколько традиционных проблем, которые, однако, теряют сейчас свою значимость. Наибольшие нарекания несколько лет назад вызывало засорение языка СМИ иноязычной лексикой. Следует отметить, что этот процесс утратил остроту. Иноязычная лексика (в частности недавние заимствования вроде слова «сомелье» или выражений «прет-а-порте», «от кутюр») активно используется там, где требуется создать ощущение престижности и избранности, то есть в гляцевых журналах. Использование иноязычных терминов в профессиональных изданиях – следствие объективного языкового процесса. Впрочем, многие термины используются журналистами неадекватно, даже в известных изданиях,

особенно те, которые еще не успели войти в словари («аффилированная структура») [2, 15].

Из приемов экспрессии сейчас наиболее активно используются языковая игра в отдельных разновидностях и прецедентные феномены. Следует сказать, что не всегда эти приемы уместны. Не всегда удачно использование языковой игры в деловой прессе, где, скажем, игровой заголовок не поддерживается контекстом и воспринимается как инородный элемент.

Иногда желание создать выразительный заголовок уводит качественное издание в сторону от этических норм («Мобила неизвестного солдата»).

В целом ситуация с соблюдением речевых норм, а также речевого этикета в СМИ воспроизводит ту неопределенность, которая характерна для современной языковой ситуации вообще. А значит, мы имеем дело с фактором системного характера, который определяет речевую ситуацию не только в СМИ, но и в обществе в целом.

Наше общество все более ориентируется на устную речь и на речь, порождаемую в компьютерных сетях. Чтение высококачественной литературы отходит на задний план. Резко обостряются проблемы речевой среды: агрессивность публичной речи; засоренность речевой среды огромным количеством словесного мусора (бесплатные издания, рекламные тексты и другой навязываемый потребителю помимо его воли речевой материал); привлечение внимания аудитории к низкокачественным текстам шоу-бизнеса, рейтинг которых искусственно завышается путем проведения различного рода конкурсов и рейтингов и т.д.

При работе журналистам рекомендуют избегать жаргона, заменяя его общеупотребительными словами и выражениями. В то же время, чтобы дать читателю ощущение проникновения в сферу, прежде закрытую для него, позволить лучше узнать язык специалистов или, например, политиков, можно допустить использование жаргона. Однако его значение необходимо объяснить с помощью литературного или бытового языка. Это не значит, что следует употреблять жаргон часто, даже и с разъяснениями. Для журналистов, особенно для «специализирующихся» репортеров, существует опасность привыкнуть употреблять такую лексику только лишь из желания показать свою осведомленность.

Есть еще коммерческий и политический жаргоны, и в наше время этот язык стал наиболее губительным для журналистов. Он широко распространен, порой его нелегко распознать, и журналисты чаще других склонны бездумно повторять эти жаргонизмы. Представители компаний говорят, что их «операционная единица» (фирма), «переживает некоторые затруднения с потоком наличности» (находится без денег) из-за «проблем с внедрением на рынок» (иными словами, никто не покупает их продукцию), так что необходима «рационализация производственного процесса» (будут увольнять работников). Чиновники говорят об «исправительных учреждениях», имея в виду тюрьмы, и об «отсутствии баланса между предложением жилых помещений и спросом на них», подразумевая нехватку жилья. Задача журналистов, редакторов состоит в том, чтобы распознать и расшифровать подобные фразы понятным читателю языком.

Именно совокупность всех этих факторов и приводит к снижению культуры речи в СМИ. Ибо далеко не каждый работающий в сфере СМИ имеет общее или специальное филологическое образование. Огромное количество лиц, порождающих речевую продукцию для СМИ, порождают ее на основе того речевого опыта, который сформировался в основном в средней школе.

Для того чтобы проследить популяризацию жаргонной лексики в СМИ, мы проанализировали российское и казахстанское телевидение на предмет использования жаргонов в речи журналистов.

Чтобы узнать правильное значение жаргонных слов, встречающихся в анализируемых нами программах, нам необходимо было обращаться к словарю. Словарей

жаргонных слов и выражений большое множество. Мы обратились именно к интернет словарям, так как они имеют функцию постоянного обновления и пополнения в отличие от бумажных. Среди всех просмотренных нами словарей (ojargone.ru, jargon.ru, wygazheniya.ru, slanger.ru и др.) наиболее полным, на наш взгляд, оказался slovonovo.ru [3]. В нем можно найти не только давно появившиеся жаргоны, но и совсем новые.

Секрет популярного ТВ-шоу – в отборе сенсационного и зрелищного материала, особенно если это развлекательная программа. Но в погоне за рейтингами ТВ-шоу имеет тенденцию отдаляться от истины. Как считает исследователь Акинфиев, основной признак ТВ-шоу – наблюдение за жизнью героев передачи в реальном времени, обращение к реальности во всех ее проявлениях [4, 111]. Это касается и языка. Поэтому часто в программах развлекательного характера можно встретить жаргонные слова. Носителями такого языка являются участники этих программ. Хотя они и играют по заранее написанному сюжету, но высказывают мысли своими словами. А так как большая часть участников – молодежь, можно пронаблюдать частое использование молодежного жаргона.

Программа развлекательного формата способна удовлетворить хотя бы одну из перечисленных потребностей зрителя: снять напряжение, подарить положительные эмоции, помочь осмыслить увиденное на эмоциональном уровне, привести к состоянию эскапизма (ухода от реальности). Чтобы вызвать у зрителя интерес и доверие к своему проекту, создатели шоу-программ стараются говорить со зрителями «на одном языке», используя заимствованную и молодежную лексику, включая жаргоны. Тем самым они обеспечивают себе аудиторию в лице молодежи.

В адрес телевидения можно пронаблюдать большое количество критики, такой как: оно не помогает человеку развиваться, транслирует лишь зомбирующие программы, где все выясняют отношения, шумят, повышают друг на друга голос и показывают людей в не самом приглядном свете. Естественно, такие передачи мало помогают расти духовно, не говоря уже о том, что подобные речи существенно снижают познания детей в русском языке, так как используется не профессиональный сленг, а самый обыкновенный, примитивный жаргон.

Подобная атака на телевидение, на самом деле, достаточно странно обосновывается. Ведь если внимательно присмотреться к практически бесконечному списку каналов спутникового телевидения, можно увидеть названия, определенно говорящие о том, что там предоставляется не только развлекательная информация. Таким образом, создается довольно странное ощущение, суть которого заключается в том, что все эти ярые обвинители, кажется, смотрели только те передачи и каналы, что развитию в принципе способствовать не могли. Ведь некоторые каналы просто не предназначены для увеличения нашего словарного запаса или багажа знаний, потому что у них развлекательная направленность.

На предмет использования жаргонной лексики можно проанализировать казахстанскую развлекательную программу «Будильник». Она транслируется на телеканале «MuzZone» каждое утро с 7.00 до 8.00. В студии два молодых ведущих обсуждают актуальные темы, просматривая информацию в интернете, а также общаются с телезрителями посредством социальных сетей и телефонных звонков. Данная передача нацелена на аудиторию в возрасте от 14 до 30 лет. В связи с этим речь ведущих изобилует жаргонными словами и фразами. Было просмотрено 12 выпусков за последние три месяца. Для анализа мы выбирали те выпуски, в которых наибольшее количество эфирного времени занимала речь ведущих, а не их гостей.

В этой программе можно встретить компьютерный жаргон. Например, в одном из выпусков ведущий произнес фразу «...забивать в поисковик». Оба слова данной фразы относятся к жаргонной лексике. «Забивать в поисковик» – означает вводить запрос в

поисковую систему. Вместе с этим встречаются слова «зависать», «грузит», «железо», «заливать», «видюха».

Наиболее часто в анализируемой программе встречается молодежный жаргон. Например, во фразе «...*Мы с тобой эту тему мусолим-мусолим*» ведущие употребили данный жаргон для того, чтобы дать понять зрителю, что они долго и безрезультатно говорили на одну и ту же тему. В словаре слово «мусолить» означает «слюнявить, пачкать слюной». К молодежному жаргону можно отнести и слово «прибамбасы» во фразе «...*Всякие там прибамбасы*». Данное слово имеет несколько значений. В разговорной речи оно понимается как излишне вычурное, ненужное дополнение к кому-либо, чему-либо (о разных аксессуарах, украшениях и т.п.), а в словаре жаргонов слово обозначает современное и навороченное техническое устройство либо модную функцию в техническом устройстве. Оба понятия фактически имеют одно значение – дополнительный элемент, но в жаргонной лексике оно стало употребляться в таком значении благодаря развитию новых технологий.

Молодежный жаргон с каждым годом пополняется заимствованными словами. А так как нынешняя молодежь стремится в полной мере подражать своим иностранным сверстникам, они перенимают западную культуру, включая язык. Слова «супер», «вау», «лайк», «хайп», «лук» и др. употребляются ведущими практически в каждом предложении. В повседневной жизни молодежи данные слова используются настолько часто, что кажутся речевой нормой.

Например, ведущий программы дает оценку определенной личности, называя ее «мега пафосной». Приставка «мега» – одна из приставок в Международной системе единиц, происходит от греческого слова «большой». А в настоящее время ее используют для преувеличения характеристики кого-либо или чего-либо. Слово «пафос» также пришло в русский язык из греческого, которое обозначало страсть, душевное переживание, связанное с состраданием. В настоящее время «пафос» имеет два значения: 1) воодушевление, душевный подъём; 2) наигранность, преувеличенная драматичность. Среди молодежи это слово чаще всего имеет негативную окраску.

В последнее десятилетие социальные сети стали настолько популярны, что это не может не сказаться на языке массовой коммуникации. На телевидении регулярно можно услышать слова такого рода: «селфи» – фото самого себя, «зачикиниться» – сделать пост в социальной сети о своем месторасположении, «репостнуть» – добавить запись на страницу, «лайкнуть» – отметить фото как понравившееся. Такие слова настолько прочно вошли в телевизионный язык, что не просто используются ведущими в своей речи, но и служат даже названиями рубрик. Например, одна из рубрик программы «Будильник» называется «Инстаграммщик» (человек, пользующийся социальной сетью Instagramm). Это не единственная рубрика в этой телепередаче, названная жаргонным словом: еще одно название раздела данной передачи – «Объява» (сокращение слова «объявление»).

Стоит отметить, что в настоящее время набирает популярность тенденция усечения жаргонных слов. На телевидении удалось проследить употребление таких жаргонов. В результате анализа можно классифицировать их на следующие виды:

1. наименования лица («опер» – оперативник, «профи» – профессионал, «чел» – человек, «препод» – преподаватель, «док» – доктор);
2. компьютерная лексика («прога» – программа, «клава» – клавиатура, «инста» – социальная сеть Instagramm, «вк» – социальная сеть «ВКонтакте», «ноут» – ноутбук, «инет» – интернет, «контра» – компьютерная игра CounterStrike);
3. наименования транспортных средств («мерс» – мерседес, «авто» – автомобиль);
4. наименования продуктов питания («беш» – бесбармак, «бутер» – бутерброд);
5. студенческая лексика («универ» – университет, «шпора» – шпаргалка, «стипуха» – стипендия, «доки» – документы);

б. социальная лексика («ваще» – вообще, «инфа» – информация, «норм» – нормально, «напряг» – напряжение).

На казахстанском развлекательном телевидении есть программы узкой направленности. К таким можно отнести реалити-шоу на «Седьмом канале» «Я – шопоголик». Тематика передачи – модная индустрия, поэтому в ней присутствуют профессиональные термины, которые отличают язык программы от других. Представители fashion-индустрии имеют особенность использовать в своей речи большое количество заимствованных слов, что способствует образованию специфического стиля языка, непонятного для обычного зрителя. Например, в программе нами было выявлено использование профессиональных слов, таких как: «тренд» – тенденция, направление в развитии, «мэйкап» (make-up) – макияж, «кэжл» (casual) – стиль в одежде, «унисекс» (unisex) – стиль, подходящий обоим полам, «оверсайз» (oversize) – безразмерная одежда, «джегинсы» (jeggings) – вид женских брюк, «мастхэв» (musthave) – то, что должно быть у каждого.

Такие термины понятны только тем зрителям, которые увлекаются данной темой. Создатели таких программ должны понимать, что, снимая эти проекты, они сокращают свою целевую аудиторию до молодых женщин в возрасте от 16 до 40 лет.

Говоря о роли СМИ, в частности телевидения, в популяризации жаргонной лексики, нельзя не отметить большого влияния ТВ на лексику русского языка. В эфире все чаще можно встретить программы, в которых можно пронаблюдать использование практически всех видов жаргонов: молодежный, компьютерный, заимствованный и др.

Таким образом, в телевизионном тексте имеет место применение жаргонизмов, они придают речи эмоционально-экспрессивную окраску. В развлекательных программах жаргоны используются журналистом в определенных целях, а в программах аналитического характера они употребляются, как правило, случайно, в эмоциональной дискуссии. Жаргонизмы чаще всего используются в негативном значении, когда что-то высмеивается, осуждается. На наш взгляд, использование жаргонного слова на телевидении в развлекательных программах уместно лишь в тех случаях, когда журналисту необходимо дать оценку какому-либо предмету или явлению, но в речи журналиста не должно быть просторечий и слов-паразитов, так как молодое поколение зрителей, смотря данные передачи, перенимает культуру языка. Что касается информационно-аналитических программ, использование в них любой ненормированной лексики должно быть исключено.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Солганик Г.Я. Язык современной публицистики. – М.: Флинта, 2005. – 41 с.
- 2 Романов А.А., Васильев Г.А. Массовые коммуникации. – М.: Вузовский учебник, 2009. – 235 с.
- 3 Словарь СловоНово. – Режим доступа: <http://www.slovonovo.ru/term>
- 4 Акинфиев С.Н. Развлекательное телевидение: определение, классификация, жанры [Текст] / С.Н. Акинфиев // Вестник Московского Университета. Серия 10. Журналистика. – 2008. – №6. – 111 с.

ТҮЙІН

Мақала қазіргі БАҚ-та жаргондық лексиканы қолдану ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Теледидарлық және радиолық сөйлеудегі қазіргі заманғы сөз қолданудың ерекшелігі анықталған. Автор республикалық және аймақтық радиохабарлар мен теледидарға жаргондық сөздер мен

өрнектердің ену заңдылықтарын анықтауға, күрделі, бір мәнді, көп қырлы, өзгеретін феномен – жаргонның табиғатын түсіндірген.

RESUME

The article is devoted to the research of features of the use of slangy lexicon in modern media. In the television and radio broadcast speech the originality of modern word usage is revealed. The author makes an attempt to reveal regularities of penetration of slangy words and expressions in republican and regional broadcasting and television, to understand the nature of the difficult, ambiguous, many-sided, transformed phenomenon – a slang.

Г.Е. Абылова

Еуразия гуманитарлық институты,
филол. ғыл. канд., доцент

Ақын- жыраулардың толғауларындағы «Соғыс» концептісінің ерекшеліктері

Аннотация

Мақалада XV-XVIII ғасырлардағы қазақ ақын-жырауларындағы дүниенің поэтикалық бейнесін қалыптастырушы «соғыс» концептісінің ерекшеліктері қарастырылған. Берілген концептіні лингвокогнитивті аспекті тұрғысынан талдау нәтижесінде қазақ халқының ойлау жүйесінің ұлттық ерекшелігін авторлардың индивидуалды дүниетанымын есепке ала отырып анықтайды, оның (соғыс концептісінің) тілдік санасындағы лингвокогнитивті моделін ұсынады.

Түйін сөздер: ақын-жыраулар, соғыс концептісі, дүниенің поэтикалық бейнесі, когнитивті сценарий, фрейм.

Қарастырылып отырылған тілдік материалымыздың дені ХУ–ХУІІІ ғасырларда өмір сүрген ақын-жыраулардың поэзиялық туындылары болуына орай, қазақ ұлтының басында орнаған жаугершілік заманға байланысты «батырлық – заман – соғыс» үштігі тұрғысынан да қарастырылуы да орынды болып табылады. Жаугершілік заманда ең басты құнды болып саналатын адам қасиеті «батырлық» концептісі және оның көрінетін тұсы «соғыс» концептісінің тілдік репрезентациясын анықтау арқылы дүниенің поэтикалық бейнесінің бір сурет-үзіндісі құрылады.

В.А. Маслова орыс тілдік санасындағы «соғыс» концептісіне когнитивтік, лингвомәдени талдау жасай отырып, «соғыс бейбітшілік өмірге қарағанда адамның жағымды да (адамгершілік, өзін-өзі жеңе білу қабілеті), жағымсыз да (сатқындыққа да, шектен шыққан арсыздық) түрлі қасиеттерін айқынырақ ашады», – деген болатын [1, 199]. Сонымен бірге, ғалымның пайымдауынша, «соғыстың түрлі таңбалық жүйедегі көптеген интерпретациясы «соғыс» – орыс мәдениетіндегі маңызды концепті деген біздің болжамды растайды. Бұл концепті әрбір адамның концептуалды жүйесінде маңызды орын алады, себебі соғыс бүкілхалықтық күйзеліс болып табылады, ешкім мұндай оқиғаны өзіне қатысты емес деген қалыпты таныта алмайды. Сондықтан соғыс барлық өнер түрлерінде өз бейнесін табады: музыка, әдебиет,

мүсін, сурет өнерінде, кинода. Туындылар қайғыны, болып жатқан трагизмді жеткізеді, мұнда үрей, қорқыныш, зорланушылық, дұшпанға деген өшпенділік естіледі. Соғысқа арналған өнер туындылары патриотизм, батылдык, қайраттылық, ерлік және табандылық, жеңуге деген сенімділікке шақырады және қолдайды. «Соғыс» концептісі «отан» концептісімен тікелей байланысты табады [1, 205-206].

«Соғыс» концептісі адамдардың алған тәжірибесі мен біліміне орай тілдік санада өзіндік ерекшеліктермен бой көрсетеді, мысалы, соғысқа қатыспаған адам үшін соғыстың маңызды белгілері ретінде оның қатысушылары, соғыс құралдары мен жаман тұстары қарастырылса, ал соғысқа тікелей өзі қатысқан адам үшін детальды түрде соғыстың құралдары мен тәсілдері маңызды орын алады. Көптеген ақын-жыраулар соғыста тікелей қатысқан жауынгер жырау болса, кейбіреулері қатыспаған не сырттай бақылаушы болғаны белгілі. Мысалы, Ақтамберді жырауда: *«Садақтың оғын мол салып, Бетпақтың ен бір шөлінен Төтелеп жүріп жол салып, Қолды бастар ма екеміз? Майданда дабыл қақтырып, Ерлердің жолын аштырып, Атасы басқа қалмақты Жұртынан шауып бостырып, Түйедегі наршасын, Әлпештеген ханшасын Ат артына мінгізіп, Тегін бір олжа қылар ма екеміз?!»* [2, 70].

Жырау соғысқа аттанарда жасалатын іс-әрекеттерді ретімен айтып шығады. «Соғыс» концептісінің түсініктік компоненті келесі базалық белгілерді өз ішіне енгізеді: адамдардың қатысуымен жоспарланған әрекет және белгілі бір мақсатқа жету үшін қару қолдану. Ал бейнелілік компоненті перцептивті тұрғыдан соғысты сипаттауға келіп тіреледі және келесі маңызды белгілерімен беріледі: қаруланған адамдардың қақтығысуы, ашу, қан, өлім. Соғыс концептісінің құндылықты компоненті этикалық және діни бағалауда, батырлардың мінез-құлқында және қарапайым халықтың соғысқа қарым-қатынасынан тұрады. Қазақ ұлтының соғыстың мәнін ұғынудағы құндылықты мәні, негізінен, жаудан қорғану, елін, жерін қорғау болып табылады.

Дж. Лакофф көрсеткендей, талас, егес және соғыс бір терминдермен сипатталады, бірдей мәні түсініледі, яғни бір гештальтпен байланысады. Демек, гештальттар жалпы адам психикасының тереңінде жататын эмбебап түсініктердің мәні және табиғи тілдің категориалды шеңберінен тыс тұтас түрде жататын, яғни трансценденттіктің мазмұндық көлемі: гештальттар айтылғандардың тікелей шегінен тыс жатады және олармен байланысы шектеулі. Реалды тілдік деректер негізінде реконструкцияланған гештальттардың өзі жақын трансценденттіктің мазмұндық көлемдері болып шығады [3, 128]. Олай болса, қазақ тілдік санасындағы «ұрыс, талас» концептілері де соғыс концептісімен бір гештальтта мәні түсініледі. Айталық, Асан Қайғыда: *«Әркіммен ұрыспа, Ашу – дұспан, артынан Түсіп кетсең қайтесің Түбі терең қуысқа»*. Бұл зерттеу жұмысымызда динамикалық жүйені сана құрылымының түрі қызықтырады. «Сценарий» дәл осындай репрезентация болып табылады (Schank, Abelson 1977; Minsky 1980; Sowa 1983).

М.В. Пименованың түсіндірмесінде: «сценарий – бұл уақытта және не кеңістікте өріс алатын, субъект, объекті, мақсат, туындау, әрекет уақыты мен орнының шартының болуын болжайтын оқиға. Мұндай оқиға оның пайда болуын қызмет еткен себептермен шарттанған» [4, 58–120]. Ақын-жыраулар поэзиясында жоңғар және қазақ арасындағы соғыс суреттеледі. Оның нәтижесі барлығына мәлім.

Қазақ тілінде «соғыс» концептісі ХҮ–ХҮІІІ ғасырларда жиі айтылды, осы кезең аралығында ақын-жыраулар тағдыры соғысқа сай келіп отыруы да сол кезеңнің қазақ тілінің лексикасының үлкен қабатын құрды. Бай әскери тәжірибе дәстүрлі түрде ұлттық менталитетте өзіндік орын алған. Осыған орай, бұл концептінің қазақ халқы үшін мәдени маңызы бар мәнді концептілер қатарына жатқызуымызға болады.

Қазіргі ғылыми әдебиеттерде сценарий ұғымы белсенді түрде қарастырылады, алайда терминологиялық тұрғыдан бір мағынаға ие бола қойған жоқ. Айталық, сценарий/когнитивті сценарий терминдері ара қатынастағы ұғымдар «фрейм»,

«динамикалық фрейм», «концептосхема», «ситуативті модель» ұғымдармен қатар когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттану, және т.б. ғылымдарда ұғымдық-әдіснамалық парадигмасына енеді. Мысалы, К.А. Долинин жоғарыда аталған ұғымдардың бір-бірін толықтырушы анықтамаларын жинақтай келе, ортақ түсіндірмесін ұсынады: «...қандай да бір ұғымның айналасына ұйымдастырылған немесе бұл социум үшін типтік ситуация және онымен байланысты негізгі, типтік және потенциалды мүмкін ақпаратты білдіретін, ситуацияның әдеттегідей өтуі жайында мәліметті қамтитын дүние жайындағы білім фрагменті» [5, 9]. Когнитивті лингвистикаға сүйенсек, сценарий, мысалы, фреймге қарағанда динамика және хронотоппен сипатталады: ол «уақыт және кеңістікте өтетін стереотипті эпизодтар» [6, 191]; «уақытта және кеңістікте жеке эпизодтар, этаптар, элементтердің тізбегі секілді өрістейтін фреймдер» [7, 74]. Сонымен, ақын-жыраулар поэтикасындағы «соғыс» концептісінде сценарийлік сипат басым.

Бірқатар ғалымдардың (Н.М. Катаева, Е.С. Савельева) пікірінше, сценарийлік модельдеу идеясының негізі мәтін интерпретациясында жатыр. Мұның барысында мәтіннің тұтастылығын қамтамасыз ететін негізгі тірек сөздерді және тақырыптық сценарийлік құрылымдарды айқындау жүзеге асады. Бұл мәтін ішіндегі негізгі сөздерді анықтап, олардың белгілі бір сценарийлік деңгейге көтерілу қабілетін білдіреді.

Ғалымдардың ескертуінше, когнитивті сценарий және мәдени сценарий ұғымдары әрдайым ажыратыла бермейді. А.Д. Шмелев А. Вежбицкаяның «Лексика және грамматика арқылы мәдениетті салыстыру» еңбегіне жазған алғы сөзінде *cognitive scenario* және *cultural scripts* терминдерін жіктеу қажет екенін атап көрсетеді: бірінші жағдайда (*cognitive scenario*) белгілі бір тілдік қолданысына сәйкес келетін типтік ситуация жайында сөз болып отыр, ал мәдени сценарий (*cultural scripts*) қандай да бір бұл мәдениетке тән мінез-құлық ережелерін, не жақсы және не жаман жайында түсініктерді, «мәдени нұсқама, ұйғарымдарды», «мәдениеттің құндылықты қондырғыларды» сипаттау үшін пайдалану тиіс [7, 12]. А. Вежбицкая мәдени-шарттанған сценарий ұғымына осындай мән көлемін жұмсайды – «мәдени ережелер» жабық жүйесін сыртқы бейнелеу» [8, 126] немесе адамдардың белгілі бір тілдік оқиғаларда тілдік мінез-құлқын реттейтін ережелер [8, 121].

Бұл жұмысымыз үшін сценарий ұғымы методологиялық құндылыққа ие. Ақын-жыраулар поэтикасы материалында біз когнитивті сценарийді зерттейміз. Когнитивті сценарий деп алуымыздың себебі, соғыс концептісі барлық ұлттардың өкілдері үшін ұқсас сценарийде өрбитіні белгілі, универсалды концептілердің бірі десек те болады. Дегенмен әрбір халық басынан соғыс зардаптары өткенмен, тарихи кезеңдердегі тұрмыстық-шаруашылық жағдайына, экономикасына, әскери мәдениетіне байланысты, ұлттық менталитетін, эстетикалық талғамына, ойлау жүйесіне, этикалық құндылықтарына орай түрліше сипатталуы мүмкін. Алайда соғыс концептісінің қазақ ақын-жыраулар поэзиясында поэтикалық образдар арқылы оқиға сценарийі өрістеген. Сонымен «соғыс» атына ие болған мәдени когнитивті поэтикалық сценарийге біріктіріледі. Біз бұл мәтіннен соғыстың этикалық мәнді эстетикалық мәнмен көмкерген поэтикалық бейнесін қарастырамыз. Мәдени сценарий дегеннен белгілі бір оқиғаның қайталанып отыратын динамикалық типтік хронотопта берілген қатысушылары, батырлар, кәдімгі ер адам не басшы хан, қолбасшы болып келетін оқиғалар тізбегі, ұлттың этикалық өзіндік ұстанымдары, өмірлік көзқарастары да байқалады.

Уақыт, оқиға кейіпкерлерінің жеке және әлеуметтік-қоғамдық өмірімен бірнеше ерекшеліктермен сипатталады. Ал халық үшін хан боларлық адамның өмір жолы басқаша болып келеді. Мысалы, Абылай хан өмір жолы (Бұқар жырау, Үмбетей жырау). Негізі, ақын-жыраулардың индивидуалды жадыларының таңдамалығы сандық-сапалық өзіндік ерекшелігімен ескерілетін оқиғаларды саралау, іріктеуінде байқалады. Ақын санасында тек оқиғалар жайында ғана емес, оның детальдары, эпизодтары да жадыда сақталған. Біз үшін олардың жиі қалыптасқан этикалық санамен «шектелетіндігі», жақсы және

жаманмен дифференцияланатыны (ол қандай жаман болды), қайырымды, мейірімді, әділ, қатал. Оқиғалық уақыттың екінші ерекшелігін сипаттайық. Өткен шақ бірнеше буынның тағдырын анықтайды. Ал ақын-жыраулар тұтас ұрпақ санасының иесі ретінде сөйлейді.

Оқиғаның ділдік репрезентациясы сценарий түрінде болып жатқан іс-әрекеттердің жүйелі тізбекті сатыларын сипаттау, өз ішіне құрамына мынадай компоненттерді енгізеді: субъект, объект, құрал, уақыттық және кеңістіктің координаттары, нәтижелер, мақсат, себеп, жағдай. Толғаулардағы соғыс оқиғасын қабылдау және түсіндіру үшін ең маңыздысы және жиі қолданыстағы компоненттері кеңістіктік локализация, субъект, объект және нәтиже. Мысалы, *Бетегелі сарыарқаның бойында* Соғысып өлген өкінбес! (Доспамбет жырау); *Қалмақтың Бөрі ханы* келгенде, Соқыр бурыл байталға Сонда бір жайдақ мінгенсің... *Қалмақтың Бөрі ханы* келгенде, *Қаланың қасы бұлгенде*, Хандар қалаға қылаған, Сұлтандар суға сылаған, Қаз мойынды ханыша *Қалада* тұрып жылаған... (Жиембет жырау); Жауға шаптым ту байлап, Шепті бұздым айғайлап, Дұшпаннан көрген қорлықтан Жалынды жүрек қан қайнап, Ел-жұртты қорғайлап, Өлімге жүрміз бас байлап (Ақтамберді жырау);

Сценарий – бұл қандай да бір кеңістік-уақыттық контекстінде өрістейтін және қандай да бір мақсатқа тәуелді әрекеттердің реттелген тізбектілігі. Сценарийдің вербалды репрезентациясының құрылымы ереже бойынша бірнеше компоненттерден тұрады, оның ішінде міндеттісі объект, кеңістік локализация, нәтиже және субъект, ал уақыт, жағдай, себеп, құрал және мақсат факультативті слот болып табылады. Мұндай тізбектілік немен, кіммен және қайда болып жатыр дегенмен түсіндіріледі, болып өткен істің бейнесін құрастыру үшін ең маңыздысы болып табылады. Келесі маңыздылығы бойынша нәтиже болып табылады, өйткені онымен оқиғаның өзі ассоциацияланады. Оқиғаның уақыттық қатыстылығы және оның себебі, мәні бойынша оның негізін қалаушы сипатта болады, дегенмен ақын-жыраулар поэзиясында әрдайым ашық көрінбейді, себебі онда бұрын өтіп кеткен оқиғалар суреттеледі. Ал себепке келетін болсақ, ереже бойынша ол рецепиентке белгілісі аса маңызды емес болып табылады. Басқа компоненттер тұтас алғанда басты компоненттерге қарағанда оқиғаның бейнесін жасау үшін маңызды емес. Кейде сценарийдің факультативті және міндетті компонентте өзара бірін-бірі жоққа шығарушы құбылыстар болып, көбінесе болашақ оқиғаны сипаттауда, ал нәтиже өткен оқиғаны сипаттауда жиі қолданады.

Бұл зерттеу жұмысымыздың көлем шектеулігіне орай, негізгі назар міндетті, маңызды сценарий слоттарына бөлінген: кеңістіктік локализация, объекті, субъекті және оқиға нәтижесі. Жырау жыр шығару үшін оны әрекетке итермелейтін, мәжбүр ететін қандай да бір күш қажет. Егер жыраулардың поэзиясымен танысқан адам оларға әсер еткен негізгі күш ішкі, сыртқы қайшылықтар екенін аңғарады. Сыртқы жаулардан қорғану, ішкі ауыз бірліктің жоқтығы, ағайынның алауыздығы, ел билеушілерінің аяқасты әрекеттері барлығы жырауларды ойға қалдырғаны сөзсіз [9, 14]. Демек, ақын-жыраулар поэтикасында орын алған дүниенің поэтикалық бейнесінің бір сурет-үзіндісін батырлық және соғыс концептілері құрағаны да заңды құбылыс болып табылады. «...тіл талай заманның айғағын арқалап, ерекшелігін сақтап, атадан балаға, баладан ұрпаққа жеткізіп, көненің көнесін де жаңамен қатар жұмсай береді» [10, 7] – деп Ғ. Мұсабаев атап өткендей, ХҮ–ХҮІІІ ғасырлардағы заманның тұтас болмысының поэтикалық көрінісі қазіргі таңда өз эстетикалық мәнін жоғалтқан жоқ. Қорыта айтқанда, ақын-жыраулар поэтикасында көрініс тапқан «соғыс» концептісінде сценарийлік сипаты басым.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – Москва: ТетраСистемс, 2004. – 256 с.

- 2 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Кітапта, Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 463 б.
- 3 Лакофф Дж. Прагматика в естественной логике // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. 16. – С. 439-471.
- 4 Пименова М.В. Особенности репрезентации концепта чувство в русской языковой картине мира // Мир человека и мир языка. – Кемерово, 2003. – С. 58-120.
- 5 Долинин К.А. Речевые жанры как средство организации социального взаимодействия // Жанры речи: Сб. науч. ст. – Саратов: Изд-во Государственного учебно-научного центра «Колледж», 1999. – С. 7-13.
- 6 Алефиренко Н.Ф. Современные проблемы науки о языке. – Москва: Флинта, 2006. – 416 с.
- 7 Шмелев А.Д. Взаимодействие языка и культуры: от словаря до языкового облика морально-религиозной проповеди // Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики. – Москва: Языки славянской культуры, 2001. – С. 9-13.
- 8 Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики. – Москва: Языки славянской культуры, 2001. – 272 с.
- 9 Сапарғалиева С.Ж. Қазақ даласының өркениетіндегі элеуметтік кеңістік пен уақыттың өзіндік ерекшелігі: филол. ғыл. канд... дисс. – Алматы, 2005. – 129 б.
- 10 Мұсабаев Ғ. Қазақ тілі тарихынан. – Алматы: «Мектеп», 1988. – 135 б.

РЕЗЮМЕ

В статье выявляется когнитивный характер концепта «война» в поэзии акынов-жырау XV-XVIII вв. Автор связывает концепт «война» с социальным положением, национальным менталитетом, эстетическими предпочтениями, системой мышления, этическими ценностями и военной культурой казахского народа прошлого периода, а также определяет его как универсальный концепт, поскольку аналогичный сценарий свойственен всем представителям нации.

RESUME

The article reveals the cognitive nature of the concept of "war" in the poetry of akyns-Zhyrau XV-XVIII centuries. The author connects the concept of "war" with the social situation, national mentality, aesthetic preferences, system of thinking, ethical values and military culture of the Kazakh people of the past period, and defines it as a universal concept, as a similar scenario is peculiar to all representatives of the nation.

ӘОЖ 415.61

Г.Қ. Рысбаева

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, филол. ғыл. д-ры

Ж.Т. Исаева

С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, филол. ғыл. канд.

Ғ.Ж. Тұңғышбаева

С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, аға оқытушы

Фетиштік наным-сенімдердің тілдік көрінісі

Аннотация

Мақалада ертедегі түркі халықтарының Су культін, Ағаш культін қастерлеу салты, Су культіне, Ағаш культіне деген құрметі талданады. Түркі халықтары суға тағзым етіп, бұлақ атаулыны қастерлеген. Олардың нанымы бойынша судың да тәңірі болады, су иесі – Сүлеймен деп қадір тұтқан. Түркі халықтарындағы Ғаламдық ағаштың мифтік танымы, түпкі негізі, түсінігі беріледі. Қазақ халқының әлемдік ағашы – Бәйтерек туралы айтылады. Мифтік таным бойынша Бәйтерек ерекше қасиетке, символикалық мәнге ие.

Түйін сөздер: Су культі, Су иесі – Сүлеймен, Су иесі Пайғамбар, Су құдайы, Ағаш культі, Ғаламдық ағаш, Бәйтерек, мифологиялық түсінік, Орхон ескерткіштері.

Түркі халықтарының фетиштік қалдықтарына *әулиелі, қасиетті орындарға, киелі жерлерге сыйыну, әулиеге табыну салты, табиғат күштеріне табыну салты, жекелеген заттарды пір тұту, киелі ағашты қастерлеу салты* жатады. Халықтың көптеген ырымдары фетишизм сеніміне байланысты. Су культі, От культі, Тау культі және Ағаш культіне ерекше құрмет көрсетіп, олардың дүлей күштерінен қорқып, оларға сыйынып, табынатын болған.

Ертеде түркі халықтары суға тағзым етіп, бұлақ атаулыны қастерлеген. Олардың нанымы бойынша судың да тәңірі болады, су иесі – Сүлеймен деп қадір тұтқан. Мәселен, қазақ, қырғыз халқында «*Су иесі Сүлеймен*» – «*Суу ээси Сұлайман*», «*Су иесі Пайғамбар*» – «*Суу ээси Пайғамбар*», «*Су Сүлеймені*» – «*Суу Сулайманы*», «*Суын ішкен құдыққа түкірме*» – «*Суусун ичкен кудукка түкүрбө*» деген сөйлемдер судың қасиет-киесіне байланысты айтылған. Су иесін, су культін яғни су құдайын құрметтеу көне түркі ру-тайпаларымен бірге жасасып, әлі жалғасын тауып келе жатқандығын, сол наным қырғыз халқының арасында бүгін де сақталып тұрғандығын ғалым С.М. Абрамзон зерттей келіп: «Бұл құдайға құрбандық шалу әрекеті жаңбыр жаумай, құрғақшылық болғанда ұйымдастырылады. Онда әр шаңырақтан бір қой немесе жеті күлше алып өзеннің жоғары жағына

барады», – деп тұжырымдаған [1, 133]. Дәл осындай салт дәстүр қазақ халқында да болған. Оны «тасаттық» дейді. Бұл арабтың «тасалдық» – құрбан шалу деген сөзінен шыққан. Құрғақшылық болып, жаңбыр жаумай, шөп шықпаған жағдайда халық ортадан мал шығарып тәңірден жаңбыр тілеп «тасаттық» жасаған. Оны қорым басына немесе өзен жағасына барып, өткізетін болған. Үлкендердің айтуынша, осыдан кейін көбінесе жаңбыр жауатын болған. Бұл салт қазір де бар.

Қазақтардың ұғымында су иесі яғни су құдайы – «*Су иесі Сүлеймен*» дегені көне гректердегі теңіз құдайы *Посейдон* сияқты. Посейдон теңіздерге билігін жүргізеді, ал теңіз толқындары оның қаһарлы қимылына бағынады. Көне көшпенділер үнемі құрлықта өмір сүргендіктен, судан қорыққан. Түнде су алуға бармайды. Егер бара қалса, су иесі *Сүлеймен – тәңірге* сыйынып, «*Су иесі Сүлеймен, су алуға рұқсат бер*» немесе «*Су иесі Сүлеймен қолдай көр*» деген сияқты фразалар айтқан. Егер оған құлшылық етіп тұрмаса, су иесі Сүлеймен су түбіне тартып кетеді. Қараңғы түнде де, айлы түнде де жалғыз суға барған адамды су иесі Сүлеймен сиқырлап, су астына алып кетеді деп түсінген. Шыңғысханның заңдарында суға зәр сындырған адамды өлім жазасына кескен. Тәуке ханның «*Жеті жарғысында*» суға зәр сындырған адамды қатаң жазалаған екен.

Түркі халықтарының магиялық және анимистік нанымдарының негізінде байырғы түркі заманынан бермен қарай қоршаған табиғатқа табынудан туындайтын – киелі жер-су иелері. Анимистік, магиялық және шамандық нанымдар бойынша қазақ, қырғыз, өзбек, татар, қарақалпақ, алтай, хакас, якут және басқа түркі халықтары кез келген тау мен тас, бастау мен бұлақ, өсіп тұрған кез келген ағаштың киесі бар деп сенген. Мифологиялық сөздікте «*Су иесі*», қырғыздарда «*Суу ээси*», татарларда «*Йорт иясе*», хакастарда «*Шерсуг*», қарқалпақтарда «*Су анасы*» деп көрсетіледі. Мысалы, «*Су иесі Сүлеймен*» деген фраза моңғолдарда мүлдем жоқ. Алайда, осы фраза «*Суу-энези Сулай-Каан*» деген формада алтай бақсыларының «алқышында» кездеседі:

Балық сууда Палай-Каан,
Тал таптылу Талай-Каан,
Суу-энези Сулай-Каан [2, 108].

«*Суу-энези Сулай-Каан*» немесе «*Су иесі Сулай-Каан*» деген фразаның түбірі «су» деген сөзден өрбіп, су құдайы «*Су иесі*» «*Су анасы*», «*Су енесі*» деген мағынаны береді. Хакастарда «*Су иесі Сугдай-хан, жел иесі – Чилдей-хан*» деген сөйлем бар [3,52] Омбылық татарларда Ертіс пен Сүлеймен әлемді жаратушылар, екеуі бірігіп орманды, жын-періні, адамды жаратқан соң ұсқыны жаман Сүлеймен өзеннің тереңіне жасырынып, елге көрінбейтін болған деген аңыздар бар [4, 144-146]. Бұл сюжетте де Сүлеймен судың рух-иесі, су иесі, су құдайы ретінде көрінеді. Демек, «*Су енесі Сулай-Каан*» мен «*Су иесі Сугдай хан*» деген фразалар кәдімгі әлемдік діндерде кездесетін (иудей, христиан, ислам) Дәуіт пайғамбардың баласы Сүлеймен патшаның бейнесі ғасырлар керуенінде тоғысып, астасып, тұстасып кеткенін көрсетеді.

Су культі мен табиғи су нысаналарына табыну қазақ киелі лексикасында киелі гидронимдердің пайда болып, көп мөлшерде қолданылуына ықпал етті, мысалы, *Әулиебастау, Көз әулие, Әулие көл, Әулие сор, Әулие су, Балықшы әулие, Әулие құдық* және т.б. көптеген атауларды келтіруге болады. Киелі гидронимдердің бұл лексика-семантикалық тобында тек «*әулие*» киелі таңбалаушы термині бар гидронимдер ғана емес, басқа да лексикалық негізі бар атаулар кездеседі [5, 45].

Сондай-ақ, *Суға* қатысты «*Судың да сұрауы бар*», «*Суға кеткен тал қармайды*», «*Су бар жерде ел бар, Жол бар жерде ел бар*», «*Сулы жер – береке, Елді жер – мереке*», «*Су сүзілмейді, сүйек үзілмейді*» деген сияқты мақал-мәтелдер туындаған. Мәселен, «*Су анасы – бұлақ*» деген мақалда: әрбір ағып жатқан өзеннің, көлдің өзі бұлақтан басталады. Бұлақ суалса, өзен де, көл де суалады; бұлақ-су біткеннің баршасының бастауы, адам баласына өмір сыйлаған анаға ұқсас, су анасы делінген.

Су иесі – *Сүлейменге* жалбарыну, табыну «Авеста» кітабындағы су құдайына арналған жырда берілген. *Авеста* – өлең-гимнмен жазылған дүние жүзіндегі ең көне кітаптардың бірі. Ол өлең-гимндер айға, күнге, жұлдызға, отқа, суға, тауға табынушылардың діни талабымен жазылған. «Авеста» кітабында бесінші яшт – сулар мен өнім жаратушы құдай Ардвисураға арналған. Су құдайы парсыша «*Ардвиг-Сура*» деп аталады. Ардвиг сөзімен үнемі *Сура* «күшті» және *Анахита* эпитеттері бірге жүрген. Ардвисура Анахита «авесталық» мифологияда Митрамен тең дәрежеде құрметтеліп, оның арнайы культі болған. Мифологиялық персонаж Ардвисура Анахитаның есімі қазақ жеріндегі Ертіс (Артыш) өзенінің атауында және оның есімі Хорезмде Қойырқырылған қалада құс аяқты, құс денелі әйел бейнесінде сақталған екен. «*Ардвисура Анахита*» – иран («Авеста») мифологиясындағы батырларды аңсап күтетін, батырға күш-қуат беретін, ирандық, тұрандық батырларға жәрдем беретін сұлу ару [6,57]. «Авеста» шығармасында былай суреттелген:

Ардвиг - Сура келді
Көркем жас қыз бейнесінде
Қүдіретті және сымбатты
Сұңғақ бойлы және түзу,
Жарқыраған, текті;
Қымбат аяқ киімде
Әшекейлі, алтын
Судың (жарым) бөлігін тоқтатты,
Белгілі жарымнан алға жіберді -
Втанхуакидан
Ол құрғақ өтті [7, 92].

Кез келген адам басына қиындық түскенде суға барып жалбарынып, тілек тілеген [8, 26].

Су құдайы жырында былай делінген:

Су – ырыс сыйлайды
Отбасын асырауда,
Өмірдегі ең тәттісі –
Ана құрсағындағы балаға
Жарқын нұр төгеді.

Ертеде адамдар бұлақтардың пайда болуын пайғамбардың атымен байланыстырады. Сол бұлаққа «пайғамбарлар тоқтапты, су ішіпті, сусын немесе ем керек болғандықтан, жер астынан шипалы су шығарыпты» деген аңыздар кездеседі. «*Су иесі Сүлеймен*», «*Су иесі Пайғамбар*», «*Суын ішкен құдыққа түкірме*» деген фразалардың айтылуының мән-мағынасы бар. Мәселен, «*Суын ішкен құдыққа түкірме*» деген нақыл сөз өзіңе жақсылық жасаған, тәрбиелеген ортаңа зияндық ойлама деген ұғым береді. Егер осы нақылды бір нәрсеге, затқа қолдансақ одан: пайдасы тиіп тұрған керекті мүлікті бұлдірме, оны күтіп ұста деген қағида шығады. «Үш ауыз сөз» атты халық ертегісіндегі бір байдың баласы жылқы жайып жүріп, бір жолаушыға жолығады. Ол адам: «Бір үйір жылқы берсең мен саған үш ауыз насихат сөз үйретемін» дейді. Бала келіседі. Сонда әлгі адам: – Балам! *Суын ішкен құдыққа түкірме*, ертеңгі асты тастама, оң қолың ұрыс бастаса, сол қолың арашашы болсын» депті («Қазақ ертегілері»).

Су культі басқа да халықтарда болған. Ғылыми деректерге қарағанда, Үндістанда *Моһенжо-Дарода* су культіне айрықша мән берген. Мүрдені сумен күнәларынан тазарту арқылы жерлеу, сумен байланысты өлуді шарапты бір өлім деп есептеу, жалпы алғанда, су рухына деген наным–сенім сияқты кәде-жоралғылар болған. Дәл осындай дәстүрлер Әмудария мен Сырдария аймақтарында жасаған көне түркілер арасында да мықты орын алған екен. Оғыздар мен Хазарларда да су культі болған. Ал су культін хорезмдіктердің ұстанғаны жөнінде әл-Бируни жазған. Хорезмдегі су періштесінің аты – Воһуш делінген.

Сонымен, *Су культіне* деген құрмет әлі де бар. Су – зороастризмде өзінің маңызы жағынан отқа жақын тұрған табиғат күші. *Сумен емдеу, сумен ұшықтау, сумен үшкіру* сияқты халықтық медицина тәсілдері су құдіретін, киелі табиғатын мойындауға негізделген. Бұл барлық халықтарға тән. Су – адам өмір тіршілігінде аса қажетті, онсыз өмір сүруге болмайтын табиғат байлығы. Сондықтан, «*Суға түкіруге болмайды*», «*Суға дәрет сындыруға болмайды*», «*Суды лайлауға болмайды*» деген тыйым сөздер қай халықтың да мәдениетіне тән деуге болады. Ал қазақта оған қоса *суды қарызға сұрамайды* немесе *суды қарызға бермейді* деген түсініктер бар. Сумен қатар өзеннің де культ екені белгілі. Өзен ұғымы қазақтарда тұтас бір жұрттың, елдің өмір сүруіне қажетті географиялық нысан. «*Өзен аралаганның – өзегі талмайды*» дейтін мақал-мәтелден өзеннің жағасында тіршілікке керектінің балығы бар, өзеннің қажеттігін, өзенге деген құрметтің бар екенін түсінеміз.

Ағаш культі. Ертеде түркі халықтарында *Ағаш культін қастерлеу* салты, *Ағаш культіне* деген құрмет болған. Осындай киелі ағаштың бірі – «*Ғаламдық ағаш*», «*Әлем ағашы*», «*Мировое дерево*», «*Өмір ағашы*». Бұл табынудың түрі табиғатқа табынудан шыққан. Табиғатқа табыну скифтер әлемінде «өмір ағашы» делінген. Таулы Алтайда, Пазырықтың бесінші қорғанында қазбалар кезінде табылған киізден жасалған шатыр матасында жемістің құдайы өмір ағашымен айқынырақ бейнеленген. Бірақ матада тақта отырған, ұзын киім киген жемістіктің құдай әйелі отырғаны бейнеленген. Бір қолында бес шыбығының басында қосақталып екі айырылған, үлкен ағаш бұтағын ұстаған. Жұпталанған бесеуі бір өсімдіктерді бейнелейді. Оның тағы ағаштың тамырына негізделген. Өмір ағашы құдайдың тура тізесінен өсіп тұр делінген.

Түркі халықтарының дәстүрінде Ғаламдық ағаш культінің сарқыны сақталып қалған. Ғаламдық ағаш – аса маңызды мифтік культ нысандарының бірі. Осы культтің сарқыншақтары мен белгілері барлық дерлік мифологиялық дәстүрлерде бар. Жапандағы жалғыз ағаш туралы Ш. Уәлиханов: «Қазақтар құлан түзде сыңарланып өсіп тұрған ағаштарды көрсе, тұрған жерін қасиетті деп санаған. Ондай қасиетті жерлерге түнегенде немесе жанынан өтіп бара жатқанда, шүберек, болмаса аттың қылын байлайды, ыдыс-аяқ қойып, әулиеге арнап садақаға мал сояды» [9, 155], – дейді. Қазақтарда «киелі ағашқа» ақтық байлау, мата байлау дәстүрі қазіргі кезде де бар. Киелі ағаштың жанынан өткен кезде қазақтар түйелерін шөгеріп, аттың жабуын немесе кішкене кілемшені жайып қояды да тізелерін бүгіп немесе малдас құрып отырып дұға оқиды. Сонан соң өздері де ағаш бұтақтарына киімнен жырттып алған шүберек немесе қой терісінің қиындысын, тіпті болмаса ат құйрығынан кесіп алған қылды ақтық ретінде байлап кетеді. Жапандағы жалғыз ағашқа яғни «киелі ағашқа» ақтық байлау – бақыт әкеліп, ауру-сырқаудан қорғайды, өмір жастарын ұзартады деп ойлайды. Ал *ағашты кесу* қазақтар үшін күнәнің ең ауыры болып саналады.

Ғаламдық ағаш түркі халықтарында әртүрлі атаумен аталған. Бірақ түпкі негізі, түсінігі бір. Қазақ халқындағы ғаламдық ағаш, яғни әлемдік ағаш – *Бәйтерек*. Хакастарда таудың басында өсіп тұрған жеті бұтақты «*Ақ қайың*», ал нанайларда үш бірдей «*Бәйтерек*» бар екен. Біреуі – аспанда, екіншісі – жерде, үшіншісі – жер астында. Якуттар бәйтеректің көлеңкесінде жұмақ бар, онда бірінші адам туған деп есептейді. Саха-якут мифіндегі осындай ағаштардың бірі – «*Аллукас*» ретінде сахалар орманның шетінде не төбеде оқшау өсіп тұрған кәрі қайың не самырсын ағашын таңдап, оны қоршап қоятын және қылдан есілген ала жіптерді, мата қиындыларын сол ағашқа байлап қоятын болған. Аллукасты кесуге, тіпті бұтағын сындыруға болмайды. Осы ағаштың түбінде саха-якуттар Аңдархан-хотунға құрбандық шалатын болған. Бұл қазақтағы кейбір «әулие ағашқа» немесе кез келген қорымдағы әулиенің бейтінің басына шаншып қойылған бағанаға мата қиындыларын байлау дәстүріне сәйкес келеді [10, 459]. Ғаламдық ағаш – бүкіл ғаламның өзін тұрпаттаушы символ, түркі халықтарында ағашқа қатысты мифологиялық түсініктер кеңінен сақталған.

Мифологиялық таным-түсінік бойынша бәйтерек - ерекше қасиетке ие киелі әлемдік ағаш. Осыған байланысты мифология ғылымын зерттеуші С.Қондыбай әр халықтың ғаламдық ағашы туралы аңыз әңгімелерді зерттей келе былай деп көрсетеді: «Ғалам моделінің бір нақтыланып көрсетілген нұсқасы және ғаламның үш дүниесінің кіндік-осі, жалғастырушы, – дей келе, «біріншіден, бәйтерек – ғаламның орталығы болып табылатын киелі жерде, киелі бұлақ қасында орналасқан. Ол үш дүниені жалғастырушы, төбесі – аспанға, тамыры – жерасты дүниесінде орналасқан. Екіншіден, бәйтеректің екі полюсінде алып қарақұс пен жылан-айдаһар бар, олар дуалистік қарама-қарсылықтың тұлғалануы болып табылады. Үшіншіден, бәйтеректің түбінде белгілі бір мифтік – киелі процесс өтеді. Осы жерге батыр келіп жыланды өлтіріп, қарақұс балапандарын құтқарады, сол еңбегі үшін қарақұс батырды басқа дүниеге өткізеді. Бұл тұрғыда бәйтерек – ғаламдардың есігі болып табылады. Бәйтерек ғаламдық ағаш ретінде басқа мифтік дәстүрлерде де таралған» [11, 19]. Сонымен *бәйтерек* – ғаламның орталығы болып табылатын киелі жерде дүние мен аспанды байланыстыратын қасиетті ағаш.

Бәйтерек жалпы әлемдік мифологияда төбесі аспанға тірелетін, ал тамыры жер асты Ерлік хан хандығына жететін әлемдік ағаш символы. *Бәйтерек терек, ағаш* мағынасында түсініліп, басқа түркі тілдеріндегі *tarak, derek, tirak* деген сияқты фонетикалық варианты кездеседі. Ғалым Р.Г. Ахметьянов татар халқының «*tiragin bulsa, tiregin bolar*» (сөзбе-сөз.: терегің болса, тірегің болар) мақалын мысалға келтіре отырып, *теректі* – «*қорғаныш* немесе *рудың жебеушісі, қорғаушысы*» мағынасында айқындайды [12, 90]. Бәйтерек сөзінің этимологиясы мифология ғылымын зерттеуші ғалым С. Қондыбай: бәй – «байырғы түпкі; алғашқы, бірінші, терек сөздерінен құралып, «*өмір беруші*», «*алғашқы өмір*» дегенді білдіреді [11, 19] дейді, Қазақ тілінің этномәдени лексикасын зерттеген ғалым Е. Жанпейісовтің ғылыми еңбектерінде бәйтерек сөзінің этимологиялық құрылымына кеңінен талдау жасалған. Ғалым бәйбіше сөзінің құрамындағы *бәй* – қазақ тілінде *бәйтерек, бәйшешек, бәйтөбет* сияқты күрделі сөздің құрамында кездеседі дей келіп, бұл туралы тілші-ғалымдардың әртүрлі көзқарас ұстанымын айтады. В.В. Радлов, Л.З. Будагов, А.Н. Смойлович және тағы басқа түркологтар *бай-бәй* компонентінің *алғашқы, байырғы* деген мағыналарын көрсетсе, Р.Г. Ахметьянов алт. *байтерек* «родовое дерево», кирг. *байчечек* «первоцвет, первый цветок, который увидел человек в этом году» деген мағыналарын ажыратады [12, 150-151]. Этномәдени лингвистиканы зерттеуші ғалым А. Исламның тұжырымдамасы бойынша: «Жалпы кез келген мәдениетте (әлемдік) *ағаш* — *өлім* мен *өмір* арасындағы байланыстың символдық белгісі. Ол аспан әлемін тіреп тұрады, бұтақтары – ғарыштық әлемге, ал тамыры – жер асты әлеміне кетеді, діңгегі – аспан мен жер арасында» [14, 90]. Ғаламдық ағаш «*ағаш* – *өлім* мен *өмір* арасындағы байланыстың символдық белгісі. Ол өмір ағашын үш әлемге теңейді: төменгі (тамыр), ортаңғы (діңгек) және жоғарғы (бұтақтары).

Ғалым Н. Уәлиұлы «Фразеология және тілдік норма» деген еңбегінде: «Қазақ танымында бәйтерек – «*шаман ағашы*», «*өмір ағашы*» дей келе, Оны байырғы кездегі қазақтың жоқтау, естірту өлеңдеріндегі *асқар тауым құлады, бәйтерегім сұлады, терек түптен жығылды* деген образды тіркестер жиі кездеседі» – деп түсіндіріледі [15, 14]. Бұл тіркестерден «жамандық», «қайғы-қасірет», «өлім болды» деген мағыналарды аңғарамыз. Символды зерттеуші Қ.Т. Қайырбаева «Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні» атты еңбегінде тілдегі қалыптасқан символдық жүйе жайында кеңінен тоқталып, Бәйтерек – өмір сүрудің символы дей келе, О.Бөкей шығармаларынан мысалдар келтіреді. Мысалы, «... Құдай қырышыннан қиылғаннан сақтасын; бір өмір өлгенмен, бір өмір тумак, күзде құрап түскен жапырақ көктемде қайта көгермек емес, ескінің орны жаңанікі, *бәйтеректің түбірінен* жас өскін көктепті, соның тілеуін тілейін, болмасқа бордай езіліп қайтеміз, жаратқан ием жас ғұмырды жарылқағай; қош, ғасырлар куәсі *бәйтерек*, қош!» [16, 84].

Әулие ағаштардың басына барып түнеу, ата-баба аруағына табыну ғұрпын орындау арқылы балалы болуға болады деген мифтік ұғымдардың түпкі негізі – адам ағаштан жаралған деген мифтік сенімнен шыққан, оның мәнісі алғашқы дәуір адамдарының ағашты паналап, жемісімен күн көруінен басталған көрінеді. Ол туралы Ә.Қоңыратбаев: «Аралдарда тұратын масагеттер ағаштың тамырын, жабайы жеміс жеп күн көреді. Киетін киімдері – ағаштың қабығы, ішетіндері – ағаш жемісінің суы» [17, 19], – дейді. Міне, мұның өзі олардың ағаштан жаралдық деген нанымына ықпал еткен.

Ағаштың космогониялық және тотемдік қасиеті ерекше. Халқымыздың космогониялық ұғымындағы ағаштардың әлемге тіреу екендігі туралы сенімдерінің айғағына киіз үйдің ортасына ағаш діңгек қою жатады. Киіз үйдің шаңырағы аспанның және көк күмбезіндегі Күннің кішірейтілген жердегі бейнесі, шаңыраққа айнала тізіле қадалған уықтар – күннен шашыраған нұрлы сәулені және Жер-Ананы бейнелеген. Киіз үй шаңырағы тоғын, күлдіреуіш, кепілдік (кейде «қарғаша» дейді) деген бөліктерден тұрады. Тоғынды (яғни шеңбер) қайыңнан оюлап, өрнектеп жасайды, жиілеп «қаламдық» ояды. Күлдіреуіштен шаңырақ күмбезін жасайды. Кепілдік күлдіреуіштің орнынан қозғалып кетпеуіне қызмет етеді. Ал ата-бабаларымыздың ағашты тотем ретінде тануының бір себебі көшпенділердің киіз үйдің шаңырағы жеңіл болсын деп талдан, уық пен керегелерін ағаштан жасайтынымен де байланысты болуы әбден мүмкін. Талдарды әулие деуміздің тағы бір сыры осында, киіз үйдің шаңырағының қасиеттілігінде болса керек.

Сондай-ақ көшпенділердің пайдаланатын ыдысының көпшілігі ағаш пен төрт түліктің терісінен жасалады. Мысалы, мал сауатын шелектер, ет салатын табақтар, тостаған, сүт құятын ыдыс, ағаш қасықтар, қымыз ашытатын саба, кір жуатын астау, т.б. бұйымдар ағаш болғандықтан, қасиетті, киелі саналған. Ал онда азық-түлік әрі таза, әрі бұзылмай жақсы сақталатыны өз алдына белгілі.

Қазақ халқы әсіресе «*әулие ағашқа*», «*жалғыз ағашқа*» ерекше табынып, сыйынған. Мәселен, халық арасында «*Жалғыз ағашты қима*», «*Бір тал кессең, он тал ек*» деген халық даналығы және төмендегідей жыр жолдары осының дәлелі:

*Жалғыз тал көрсең қимай жүр,
Жанында жүрсең сыйлай жүр.*

Сондай-ақ қазақ халқында бүгінге дейін қасиетті болып саналатын ағаштардың бірі – арша. Пәле-жаладан сақтайтын қасиеті бар деп, жасы үлкен әжелер аршаны темір ыдысқа салып от жағып түгіндетіп, үйдің іші-сыртын, мал қораны түгелімен айнала аластап шығады. Ол жас сәбидің бесігін, жастардың төсегін аластайтын ырымдарда қолданылады. Алтай халықтарының мифтік нанымдарын зерттеген А.М. Сагалаев: «Следы древнего обряда очищения огнем арчы (ср. алт. арчин) сохранились у якутов» [18, 68], – дей отырып, бұл Орта Азияның ықпалы болса керек деген болжам жасайды. Біздің оймызша, бұл көне сақтар, масагеттер мен ғұндар дәуірінен жалғасып келе жатқан наным-сенім. «Қорқыт ата» кітабында Қазанның ұлы Ұруз өзін ағашқа асқалы жатқанда, «Саған мені асқалы жатқанда, көтермегін ағаш, көтерсең, менің жас өмірім сені жұтсын ағаш» – деп ағашты қорқытуы да табиғат пен адам арасындағы байланыс ортақ, бір-бірінің қуаныш-қайғыларын түсіне алады деген нынымнан туындаса керек.

Түркі халықтарында *ғаламдық ағаш*, *әлем ағашы* әрқашанда биікте орналасқанын *Орхон ескерткіштері жазылған тастардан* көруге болады. Білге қаған кешенінің дәл төрінде *Бәйтерек* орны көрсетілген. Содан соң жозытас, Білге қаған мен Бүбү-бегім ханымның мүсіні, мүсінтастар, ұстын орнатқан бақатас, қойтастар мен бас балбал рет-ретімен қойылған. Сондай-ақ *Әлем ағашының символын ертеде көне түріктер шарбақтастарға қашап жасаған. Орхон ескерткіштерінің бірі* - Күүлi-чор кешенінде шарбақтастың ортасына қанатын қомдап жүгіріп бара жатқан *тұйғын құстың суретін* тасқа ойып қашаған. Бұл таста осындай екі құс болған. Екінші құстың оң қанатының кескіні сақталған. Осы екі құстың ортасына *әлем ағаштың символы* екі гүлдестемен

көрсетілген. Әлем ағашының символын ертеде көне түріктер шарбақтастарға қашап жасаған болса, қазіргі кезде кілемдерге салған.

Бүгінгі күні Бәйтерек – Қазақстан астанасының символы және Астана қаласының символы. Астананың сол жағалауына орналасқан зәулім сәулет орны. Бәйтерек – даланың көркем дәстүрлерін, байырғы Қазақстан мәдениетін және ағаш жемісі өмірдің өзі болып табылатын идеяны меңзейді. Бұл объектінің силуэтінен бастап геометриялық өлшемдеріне дейін бәрінің символдық мәні бар. Бәйтеректің биіктігі тура 97 метр. Бұл елдің ордасы Алматыдан Астанаға көшіп келген жылдың соңғы екі цифрына, 1997 жылға сәйкес келеді. «Бәйтерек» аса бірегей болып табылады және әлемде бұған ұқсас объекті жоқ. Бірақ осындай шарды биіктікке орнатудың сәулеттік тәжірибесі кездесетін кейбір қалалар бар. Мәселен, Эмираттарда осындай шар 56 метр биіктікке көтеріліп қойылған, Италияда 20 метр биіктікте орналасқан.

Нұр-Сұлтанның символына айналған Бәйтерек енді елордамыздың халық ең көп баратын жеріне айналған. Бәйтеректің қаланың ажарына айналумен бірге, қаланың символы, тіпті тұмары деуге болады. Бәйтерекке байланысты ел Президенті Н.Ә. Назарбаев бір сұхбатында былай деген: *«Бұл жаңа астананың, біздің бақытты болашағымыздың символы, «Бәйтеректің» қала тұрғындарының сүйікті демалыс орнына, жаңа астананың беташар карточкасына айналатындығына сенемін...»*.

Мифологиялық түсінік бойынша «өмір ағашы – Бәйтерек» жазықтықта (көлденеңнен) төртке, тігінен үшке бөлінген. Бүкіл әлемді алып бәйтерекке теңеп оны мүшелуі әлемді де төртке бөлуден шыққан. Оңтүстік - қызыл түс, солтүстік- кара түс, батыс - ақ түс, шығыс-көк түс деген күн айналымына негізделген таным. Халық танымындағы Бәйтеректі тігінен алғанда да үш бөліктен тұрады. Төменгі (тамыр), ортаңғы (дiңгек), және жоғарғы (бұтақтары, жапырақтары). Түріктердің көне ескіліктерінде өмір бәйтерегінің жапырақтарында әрбір адамның тағдыры жазылған, егер адам өлетін болса, жапырақ жерге түскен. *«Өмір ағашы – бәйтерек, жер кіндігі – көктөбеде өседі»* деген аңыз осы тұрғыда айтылған болу керек. «Киелі ағашқа» ақтық байлау, оған құрмет көрсету дәстүрі түркі халықтарында ұқсас; мифтік таным бойынша Бәйтерек ерекше қасиетке, символикалық мәнге ие. «Бәйтерек» концептісінің тілдік көріністерінің ішкі құрылымында → *Өмір ағашы* → *Өмір сүру* → *Бүкіл ғаламның өзін тұрпаттаушы* → *Төменгі (тамыр)* → *Ортаңғы (дiңгек)* → *Жоғарғы (бұтақтары, жапырақтары)* мифологемалары өмір сүреді.

Қорыта айтқанда, түркі халықтарының дүниетанымында көне замандардан бастап-ақ фетиштік, анимистік тотемдік, шамандық, т.б. түсініктер тұрақты сөз тіркестерінен, фразеологизмдерден айқын көрінеді. Түркі халықтарының фетиштік қалдықтарына киелі жерлерге табыну, жекелеген заттарды пір тұту, тас мүсіндерге құрмет көрсету дәстүрі қазіргі күнде де жалғасын табууда.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Абрамзон С.И. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Л., 1971. - 403 с.
- 2 Телеутский фольклор // Сост., вступит. ст., запись, пер., коммент. Д.А. Функа. – М.: Наука, 2004. - 183 с.
- 3 Бутанаев В.Я. Национальная религия хакасов и формирование личности // Altaica. Новосибирск, 1994. - С.52.
- 4 От Урала до Енисея (народы Западной и Средней Сибири). Кн. 1. – Томск: Изд-во Том. Ун-та, 1995. - 186 с.
- 5 Керімбаев А.Е. Қазақ тіліндегі сакральді атаулардың этнолингвистикалық сипаты: фил. ғыл. канд. дис: 10.02.02. - Алматы, 2007. -135 б.

- 6 Мифологический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1991. - 548 с.
- 7 Көктәнді Х.Қ. Аспан мен Даланың төрт ұмтылған тарихы. - М., 2001. - 464 б.
- 8 Авеста. Избранные гимны. Перевод с авестинской И. Стеблин-Каменского. – М.: Дружба народов, 1992. - 207 с.
- 9 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 2-бас. - Алматы: Жазушы, 1985. - 560 б.
- 10 Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. - Алматы: Дайк-Пресс, 2004. - 4 том. - 504 б.
- 11 Қондыбай С. Қазақ мифологиясына саяхат. - Алматы, 1999. - 19 б.
- 12 Ахметьянов Р.Г. «Лес», «дерево» и «барс» у тюрков // Советская тюркология. – 1980. - № 5. - С. 88-95.
- 13 Жанпейсов Е. Топонимдердегі ағаш және тал, терек сөздерінің көне мағынасы // Қаз ССР ҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет. - 1974. - №4. - 150-151 бб.
- 14 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лигвомәдени сараптама): фил. ғыл. д-ры дис: 10.02.02. - Алматы, 2004. - 340 б.
- 15 Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма. - Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1998. - 128 б.
- 16 Қайырбаева Қ.Т. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні: фил. ғыл. канд. дис: 10.02.02. - Алматы, 2004. - 138 б.
- 17 Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. - Алматы: Ғылым, 1987. - 368 б.
- 18 Сағалаев А.М. Мифология и верования алтайцев. Центральнo-Азиатские влияния. - Новосибирск: Наука, 1984. - 120 с.

РЕЗЮМЕ

В данной статье описано языковое представление верований-фетишей. Осуществлен анализ культа воды, почитания культа дерева, уважения культа дерева у древних тюркских народов. Тюркские народы поклонялись воде, почитали названия родников. По их верованиям у воды есть божество, они оказывают уважение владыке воды – Сулейману. Дается мифологическое понимание понятия Вселенского дерева у тюркских народов. Казахский народ говорит о мировом дереве - Байтереке. По мифическому представлению Байтерек имеет особую ценность, символический смысл.

RESUME

The authors of this article describe the language representation of beliefs-fetishes. The analysis is carried out on the cult of "Water", veneration of the "Tree" cult, respect for the cult of the tree among the ancient Turkic peoples. The Turkic peoples worshiped the water, revered the names of the water springs. According to their beliefs, there is a deity near the water, they respect the Suleiman, the ruler of the water. The Turkic peoples are given a mythological understanding of the concept of the Universal Tree as the main foundation. The Kazakh people speak about the world tree - Baiterek. According to the mythical representation Baiterek has a special value, a symbolic meaning.

УДК 37.013

Ж.С. СармановаЕвразийский национальный
университет имени Л.Н. Гумилева,
докторант PhD

Влияние цифровизации Казахстана на переводческую деятельность

Аннотация

В статье автор оценивает вероятность и масштаб влияния цифровизации Казахстана на профессиональную переводческую деятельность. В статье приводятся выдержки из государственной программы «Цифровой Казахстан», описывающие направления развития и мероприятия по интеграции страны в мировое сообщество. Влияние цифровизации на профессиональную переводческую деятельность условно делится на техническое и лингвистическое. К техническому относится модернизация инструментальной базы, а именно: внедрение современных цифровых технологий в процесс перевода. К лингвистическому влиянию автор относит расширение ресурсов языка и совершенствование его внутренних механизмов.

Ключевые слова: устный перевод, цифровизация, «Цифровой Казахстан», видео-удаленный перевод, автоматизированный перевод.

На протяжении всей человеческой истории мы наблюдаем, как в определенный момент времени каждая профессия проходит проверку на соответствие современным реалиям. Такая проверка оценивает масштаб изменений базы знаний и технических средств в той или иной профессии, которые необходимы для перехода в «новую эпоху». Одной из таких «проверок» в свое время стала индустриальная революция, полностью модернизировавшая мануфактурное производство. На сегодняшний день мы наблюдаем масштабную модернизацию всех отраслей экономики по всему миру, которая называется «цифровизацией». Приведем одно из определений этого термина вне контекста: «цифровизация - переход с аналоговой формы передачи информации на цифровую». В рамках рассматриваемой темы данный термин может иметь следующее определение: «переход системы экономических отношений на цифровую базу с использованием информационно-коммуникационных технологий». Такие технологии привнесли некоторые изменения и в переводческую деятельность. Благодаря им в этой профессии может быть

достигнут значительный прорыв как теоретический, так и практический. Создание баз переводческой памяти, выравнивание текстов, управление терминологией, проверка правописания, осуществление поиска слов, выполнение машинного перевода стали доступными благодаря глубокой цифровизация процессов. Кроме того, цифровые площадки такие как LinkedIn, Lynda, Coursera, Edex, YouTube и др. способствуют формированию культуры взаимного обучения и обмена опытом, а также повышают доступность образования. Происходящие изменения в практике перевода в условиях цифрового мира затрагивают многие аспекты профессионального перевода.

В 2017 году, следуя мировой передовой практике, Правительство Казахстана приняло государственную программу «Цифровой Казахстан». Основанием для разработки этой программы послужило Послание Президента «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» от 31 января 2017 года. Госорганом, ответственным за реализацию программы, стало Министерство информации и коммуникаций Республики Казахстан. Принятие программы «Цифровой Казахстан» во многом определяет цели и траекторию развития страны в эпоху цифровых технологий. Целью программы стало ускорение темпов развития экономики республики и улучшение качества жизни населения за счет использования цифровых технологий, а также создание условий для перехода экономики Казахстана на принципиально новую траекторию развития, обеспечивающую создание цифровой экономики будущего [1]. Достижение поставленной цели подразумевает движение по двум основным векторам развития: цифровизация существующей экономики и создание цифровой индустрии будущего. Помимо векторов развития существует пять направлений реализации Программы, а именно: цифровизация отраслей экономики, переход на цифровое государство, реализация цифрового Шелкового пути, развитие человеческого капитала и создание инновационной экосистемы. Данные направления имеют разный потенциал воздействия на профессиональную переводческую деятельность. Рассмотрим некоторые из них. Реализация цифрового Шелкового пути представляет собой направление развития высокоскоростной и защищенной инфраструктуры передачи, хранения и обработки данных. Интеграция Казахстана в мировое сообщество, политика открытых границ и доступность высокоскоростного интернета в сельской местности значительно ускорят процесс интеграции населения в международное информационное пространство и повысят актуальность английского языка в стране, а вместе с ним востребованность в качественном устном и письменном переводе. Решительность и четкая последовательность реализации государственной программы «Цифровой Казахстан» отражены в ее плане мероприятий. Так, по вышеуказанному вопросу правительством запланированы следующие шаги: реализация проекта «Обеспечение широкополосным доступом к Интернет сельских населенных пунктов РК»; сотрудничество и обмен опытом с соседними странами по вопросам транзита трафика по направлению Европа-Азия; расширение приграничных стыков с зарубежными операторами связи в направлениях России, Китая и Центральной Азии [2].

Цифровые преобразования в отраслях экономики подразумевают трансформацию традиционных отраслей экономики Казахстана с использованием прорывных технологий и возможностей, которые повысят производительность труда и капитализацию [1]. Работа в данном направлении подразумевает локализацию соответствующих международных практик и обучение отечественных специалистов, что невозможно без обеспечения профессионального межъязыкового посредничества. В данном случае мы говорим не только о повышении спроса на данные услуги, но и о совершенствовании теории и практики перевода современной терминологии с мировых языков на казахский язык. Цифровизация станет катализатором развития казахского языка, расширения его словарной базы и становления терминологической целостности, что значительно повысит его гибкость и утилитарность. За продвижение в этом направлении отвечают следующие мероприятия: организация выставок и форумов по вопросам продвижения ИТ компаний,

применяющих свободное программное обеспечение; продвижение производителей ИКТ продуктов по обеспечению экспортоориентированности решений; сотрудничество с международными организациями и иностранными юридическими лицами для стимулирования развития отрасли информационно-коммуникационных технологий в стране [2].

Поскольку передовые технологии будут импортироваться и адаптироваться, по крайней мере на начальном этапе, цифровая модернизация Казахстана создаст большой спрос на рынке переводческих услуг. Однако, цифровизация сможет сама удовлетворить такой спрос, предложив системы по автоматизации процесса перевода наподобии Google Translate, SmartCat, Trados и др.

Оптимизация человеческих ресурсов также может стать толчком для развития отечественных платформ видеодистанционного перевода, аналогичных продуктам Purple и Certified Languages International [3]. Это позволит отчасти удовлетворить потребности рынка без необходимости физического перемещения специалистов.

Еще одним фактором, который задаст новый вектор развития казахского языка и ускорит процесс цифровизации, станет переход казахского алфавита на латиницу до 2025 года [4]. Латинизация, как и цифровизация, нацелена на интеграцию Казахстана в мировое сообщество. Использование латинской графики может активизировать процесс заимствования новых слов, а именно: повышение смысловой плотности языка и расширение его понятийного аппарата. Последнее играет немаловажную роль в переводе при поиске соответствий.

Таким образом, цифровизация Казахстана может оказать как прямое, так и косвенное влияние на профессиональную переводческую деятельность. К непосредственному воздействию можно отнести модернизацию материально-технической базы, а именно: создание современных средств автоматизированного перевода и использование информационно-коммуникационных технологий. Глубокое внедрение цифровых технологий позволит оптимизировать процесс перевода и повысить его качество.

Косвенное воздействие может осуществляться сразу по двум направлениям. Первое затрагивает повышение профессиональной компетенции посредством обмена опытом и онлайн обучения, благодаря распространению цифровых площадок, таких как: LinkedIn, Lynda, Edexi т.д. Такие платформы дают возможность совершенствования теории и практики перевода с казахского и на казахский язык, через коллективное обсуждение и обмен знаниями.

Второе же относится к расширению ресурсной базы казахского языка. Процесс пополнения понятийного аппарата через поиск внутренних ресурсов и через механизмы заимствования новых терминов будет и дальше набирать обороты. Повышение гибкости, утилитарности и смысловой плотности языка будет способствовать дальнейшему развитию теории и практики перевода.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Официальный сайт Премьер-Министра Республики Казахстан [эл. ресурс: https://primeminister.kz/ru/page/view/gosudarstvennaya_programma_digital_kazakhstan] (дата обращения: 12.11.2018).
- 2 Официальный сайт Национального Инфокоммуникационного холдинга «Zerde» [эл. ресурс: <https://zerde.gov.kz/>] (дата обращения: 12.11.2018).
- 3 Лещинский А. Какие инструменты могут ускорить работу переводчиков. – RUSBASE. 2018. [эл. ресурс: <https://rb.ru/opinion/instrumenty-dlya-perevoda/>] (дата обращения: 12.11.2018).

- 4 Официальный сайт Президента Республики Казахстан. [эл. ресурс: http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-kirillicy-na-latinskuyu-grafiku](дата обращения: 12.11.2018).

ТҮЙІН

Мақалада автор Қазақстанды цифрлық жүйеге көшірудің ықтималдылығын және кәсіби аударма ісіне әсер ету ауқымын қарастырады. Мақалада «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасынан алынған үзінділер келтіріледі. Бұл үзінділер елдің дүниежүзілік қауымдастыққа кіру бойынша іс-шараларын және даму бағытын сипаттайды. Цифрлық жүйеге көшірудің кәсіби аударма ісіне әсері техникалық және лингвистикалық болып екіге бөлуге болады. Техникалық әсерге құралдық негізді жаңарту, дәл айтқанда, аудару үдерісіне заманауи цифрлық технологияларды енгізу жатады. Автор тіл қорының кеңеюі мен тілдің ішкі механизмдерінің жетілуін лингвистикалық әсерге жатқызады.

RESUME

The author of the article assesses the potential impact level of Kazakhstan digitalization on professional translation and interpreting. The article contains excerpts from the "Digital Kazakhstan" State Programme that describe development strands and activities aimed at integrating the country into the world community. The impact of digitalization on professional translation activities is conditionally divided into technical and linguistic. The first includes modernization of the instrumental base, which is the introduction of modern digital technologies to the translation process. The second implies expansion of the language resource base and improvement of its internal mechanisms.

УДК 821.161.1

М.А. Канафина

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
канд. филол. наук, доцент

М.С. Бейсекеева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
магистрант

**Стилистическое
своеобразие
очерка «Буран»
С.Т. Аксакова****Аннотация**

Статья посвящена исследованию стилистических приемов очерка «Буран» С.Т. Аксакова, которые определяют следующие его важнейшие атрибуты: особенности художественной речи, выражающиеся в ритме и интонации; специфику композиции произведения; своеобразие предметной обрисовки персонажей, событий, явлений. Также подчеркивается обусловленность стиля такими факторами, как мировидение писателя и жанровый аспект произведения.

Ключевые слова: стиль, предметная обрисовка персонажей, композиция, художественная речь.

Произведения Сергея Тимофеевича Аксакова уже его современниками оценивались как явление редкое, небывалое, требующее особо пристального к себе внимания. Константин Аксаков говорил, что «сочинения С.Т. Аксакова стоят совершенным особняком в литературе нашей», и подчеркивал, что они «требуют особого определения, особой оценки и имеют свое особое значение среди нашей литературы» [1, 33]. И.С. Тургенев в своем письме к Ивану Аксакову актуализирует эту мысль: «Вашего покойного батюшки до сих пор не оценили критически, как бы следовало» [2, 369].

До сегодняшнего дня читателей поражает абсолютная универсальность и безусловная искренность книг С.Т. Аксакова. До сих пор встреча с его творческим наследием доставляет не только эстетическое, но и глубоко духовное наслаждение. Все в его произведениях просто и открыто читателю.

Но именно эта обманчивая простота и явилась причиной того, что долгие годы книги С.Т. Аксакова оставались непрочитанными, неосмысленными.

По нашему глубокому убеждению, возникает необходимость такого осмысления книги, при котором будут затронуты все струны читательской души, при котором вскроются все тайники авторского видения мира.

Своеобразие стиля С.Т. Аксакова отмечали еще его современники. Рассказами писателя о русской старине, семейных преданиях, красоте родной земли в особенности восхищались Н.В. Гоголь, И.С. Тургенев, Л.Н. Толстой. Автор «Мертвых душ» высоко оценил талант художника: «Никто из русских писателей не умеет описывать природу такими сильными, свежими красками, как Аксаков» [1, 34].

Получив экземпляр только что вышедшей «Семейной хроники», И.С. Тургенев писал автору: «Вот он, настоящий тон и стиль, вот русская жизнь, вот задатки будущего русского романа» [2, 369].

Особого внимания заслуживает малая проза, поскольку стиль любого художника проявляется в полной мере и в небольших произведениях.

Очерк «Буран» - первый прозаический опыт С.Т. Аксакова. Он появился без подписи в 1834 году в альманахе М.Н. Максимовича «Денница». Автор предпочел остаться анонимом в связи с враждебным отношением издателя альманаха Н. Полевого, редактора и критика видного журнала «Московский телеграф».

С.И. Машинский и другие исследователи творчества С.Т. Аксакова единодушно считают это произведение началом его деятельности как крупного художника: «Несколько страничек «Бурана» представляли собой первый творческий опыт художника-реалиста. Картина разбушевавшейся природы выписана в очерке с такой силой поэтической выразительности, с такой мужественной простотой и лаконичностью красок, как это умел делать до тех пор в русской прозе один Пушкин. Аксаковское описание бурана стало классическим образцом пейзажной живописи в нашей литературе» [3, 342].

Первым по достоинству его оценил А.С. Пушкин. Свидетельство тому - знаменитое изображение снежной метели во второй главе «Капитанской дочки», несомненно вдохновленное С.Т. Аксаковым. А.С. Пушкин, не видевший оренбургских степей зимой, не наблюдавший ее буранов, использовал правдивые, верные детали, схваченные опытным и тонким «живописателем» С.Т. Аксаковым.

Аналогичным образом высказался Ю.И. Минералов. Он пишет, что в «Буране» «уже преломились основные черты аксаковского стиля», и отмечает талант в «подаче жизненного факта во всей его конкретности и точности». С.Т. Аксаков, по его мнению, «выступил непревзойденным мастером жизненно достоверного изображения человека наедине с природой - изображения, имеющего автобиографическую подкладку и рисующего параллелизм мира природы, его процессов, стихий, катаклизмов со "стихиями" и "катаклизмами", свойственными скрытому миру человеческой души» [4, 369].

В «Буране» С.Т. Аксаков рассматривает широкий круг вопросов: взаимоотношения человека и природы, особенности жизни и труда русских мужиков зимой; взаимоотношения старшего и младшего поколений; правильное и неправильное поведение людей в экстремальных ситуациях; красота и непредсказуемость трагических для людей проявлений природы.

В очерке рассказывается, как обоз с хлебом, состоявший из восемнадцати подвод, сопровождаемый десятью мужиками, был застигнут в Оренбургской степи страшным бураном. «Всё слилось, всё смешалось: земля, воздух, небо превратилось в пучину кипящего снежного праха, который слепил глаза, занимал дыхание, ревел, свистал, выл, стонал, бил, трепал, вертел со всех сторон, сверху и снизу, обвивался, как змей, и душил всё, что ему ни попадалось» [5, 134]. Обоз с двадцатипудовыми возами тянулся медленно, мужики выбились из сил. И тогда старик, прокладывающий след, остановил обоз и призвал переждать снежную бурю, «отдавшись на волю божию». Он, основываясь на народном опыте, предложил составить возы и распряженных лошадей вместе, кружком; а оглобли поднять вверх, покрыть их кошмами и сесть самим под ними, как под шалашом. «Совет был странен и страшен, но в нём заключалось единственное средство к спасению» – пишет С.Т. Аксаков. Не все мужики захотели послушаться старика. С ним остались

трое, а шестеро остальных на двенадцати подводах последовали за молодым и неопытным «удальцом», сбились с пути и замёрзли.

В центре небольшого по объёму произведения – образ мудрого старика. Он опытный и мудрый: объясняет товарищам, что случилось с роцей, верно толкует приметы, первым предвидит бурю и даёт совет, чтобы спасти людей. С.Т. Аксаков выделяет этот образ среди других персонажей, подчёркивая его жизненный опыт, настойчивость, смелость. Только один из персонажей очерка имеет собственное имя – это Петрович, «высокий и плотный мужик», который поддерживает совет старика. Остальные персонажи безымянные, в том числе и мудрый старик. Видимо, в понимании С.Т. Аксакова старик и есть тот самый русский мужик, который умеет «улаживаться с яростной стихией» и приспособиться к суровым условиям природы.

Композиция очерка двухплановая: описание природы перемеживается с рассказом о поведении крестьян в зимней дороге.

Писатель подчёркивает неразрывную связь природы и человека. Очерк имеет поучительный смысл: человек должен учиться у природы, понимать её, следовать ей, не пытаясь её победить. С.Т. Аксаков предупреждает: неразумно противостоять разыгравшейся стихии, лучше переждать бурю, как призывает мудрый старик. Это и есть идея аксаковского очерка.

Художественный очерк С.Т. Аксакова отличают конкретность, подробность, яркая изобразительность, и, хотя в произведении есть прямая эмоциональная оценка случившегося и отчетливо проявляется авторская позиция, писатель не навязывает читателю своего мнения. Впечатление от очерка тем сильнее, что С.Т. Аксаков оттеняет основную идею не пояснениями, а чисто изобразительными средствами. В целях художественной экспрессии писатель использует различные изобразительно-выразительные средства.

Можно выделить следующие фигуры и тропы:

Анафора («Всё одел мрак..., всё смешалось...» и другие)

Множественность однородных членов («Жестокий крещенский мороз сковал природу, сжимал, палил, жёг всё живое...» и другие)

Период («Быстро поднималось и росло белое облако...» и другие)

Перифраз («Снежный прах» и другие)

Эпитеты («Жестокий мороз, змеиное шипение, роковые приметы»)

Олицетворения («Ветер ныл, стонал, ревел...»)

Сравнения («Как небо», «как будто ураганы или громовые удары», «как будто вой голодного волка», «как голова огромного зверя» и другие).

Фразеологизмы помогают понять эмоциональное состояние героя, его внутренний мир, придают очерку выразительность и самобытность: «падает сердце», «гляди в оба», «терять присутствие духа», «кровь стынет», «божий свет», «бог даст», «какой леший», «выбиться из сил»...

В очерке С.Т. Аксакова присутствуют тюркизмы: «буран», «умет», «малахай», «сырт», «кошма», «Яик». Использование тюркизмов даёт возможность писателю как можно точнее отразить изображаемую действительность.

Также для описания бурана и поведения людей характерно использование относительных и качественных прилагательных: смертный, чудный, громовой, снеговой и т.д.

Своеобразным является обрисовка автором персонажей очерка. С.Т. Аксаков при помощи различных средств выразительности выписывает образ разыгравшейся стихии. Он использует и фонетические, и лексические, и синтаксические средства. «Все необозримое пространство снеговых полей бежало ле[x]кими струйками, текло, шипело каким-то змеиным шипеньем, тихим, но страшным» - эффект зловещего дуновения ветра создается благодаря звуковому восприятию, повторяющимся согласным звукам [с], [х],

[ш]. Автор точно выписывает напряжение, которое создается за счет использования глагольных форм: «Обтянула весь горизонт, задернула густою пеленою, настала ночь, наступил буран со всей яростью, разыгрался пустынный ветер на приволье, взрыл снеговые степи, как пух лебяжий, вскинул их до небес...».

Описание стихии раскрывается через ощущения, вызываемые ею. Белый мрак. Почему белый? Ведь мрак – это темнота. Да ведь он из белого снега, но сквозь него ничего не видно. Буран наступил вдруг, неожиданно. Автор, используя слово «наступил», хочет подчеркнуть внезапность бурана. Автор выражает свои переживания и переживания персонажей очерка. А что же человек? Страшна стихия, человек ощущает свою беспомощность, незащищенность перед стихией природы. Человек по сравнению со степью незначителен. В такие моменты природа полностью владеет человеком, он подвластен ей. «Сердце падает у самого неробкого человека, кровь стынет, останавливается от страха, а не от холода, ибо стужа во время буранов значительно уменьшается. Так ужасен вид возмущения зимней северной природы. Человек теряет память, присутствие духа, безумеет... и вот причина гибели многих несчастных жертв» [5, 145]. Страх подсказал персонажам два пути выживания, один из которых оказался разумным, ведущим к жизни, а другой – ложным, погибельным. Писатель рассказывает о происшествии, выявляя его поучительный смысл.

Ритм также играет большую роль в передаче особенностей восприятия зимней стихии: чем ближе читатель к кульминационному моменту, тем больше ритм произведения сбивается, ускоряется. Динамика, напряжение создаются за счет перечисления глагольных форм: «Снеговая белая туча, огромная, как небо, обтянула весь горизонт и последний свет красной, погорелой вечерней зари быстро задернула густою пеленою. Вдруг настала ночь... наступил буран со всей яростью, со всеми своими ужасами. Разыгрался пустынный ветер на приволье, взрыл снеговые степи, как пух лебяжий, вскинул их до небес... Все одел белый мрак, непроницаемый, как мрак самой темной осенней ночи! Все слилось, все смешалось: земля, воздух, небо превратились в пучину кипящего снежного праха, который слепил глаза, занимал дыхание, ревел, свистал, выл, стонал, бил, трепал, вертел со всех сторон, сверху и снизу, обвивался, как змей, и душил все, что ему ни попадалось», за счет лексического повтора: «вдруг настала ночь... наступил буран», «белый мрак, непроницаемый, как мрак самой темной осенней ночи», «все слилось, все смешалось». Риторические умолчания чередуются с восклицаниями: «Вдруг настала ночь... наступил буран со всей яростью, со всеми своими ужасами. Разыгрался пустынный ветер на приволье, взрыл снеговые степи, как пух лебяжий, вскинул их до небес... Все одел белый мрак, непроницаемый, как мрак самой темной осенней ночи!». Протяженные колонны («разыгрался пустынный ветер на приволье») уменьшаются до односложных («выл», «бил»).

В очерке с документальной точностью воспроизводятся проявления русской зимы в природе и в жизни крестьян. Мы буквально лицом к лицу сталкиваемся со свирепствующим в степи бураном. В этой не на шутку разыгравшейся природной стихии могут выжить только опытные путники. В произведении С.Т. Аксаков ставит диагноз неумелости человека в его соседстве с природой, неспособности внять опыту вожатого. Авторская мысль здесь мудра: тщетно и неразумно противостоять разыгравшейся стихии. Лучше переждать ее. Эта идея является авторским вариантом решения поднятых им же важных проблем в данном произведении. Главная из них – взаимоотношения человека и природы. С.Т. Аксаков в данном очерке выступил непревзойденным мастером жизненно достоверного описания человека наедине с природой. Так, темой произведения явилось описание бурана и поведения русских мужиков, застигнутых им в оренбургской степи. С.Т. Аксаков исходил из неразрывного единства природы и человека. По его мнению, человек должен учиться у природы, понимать ее, следовать ей, не пытаясь ее победить.

Итак, стиль очерка «Буран» С.Т. Аксакова определяется следующими особенностями:

- выдержанностью произведений в определенном ритмическом ключе;
- доминирующей формой монологического изложения;
- тесным взаимодействием стилистически-нейтральной лексики с разговорно-бытовыми, просторечными и охотничьими оборотами;
- пространностью, но точностью и ясностью описаний;
- типизацией изображаемых событий и явлений;
- документальностью изображения, органично сочетающейся с «поэзией в прозе», что проявляется на всех уровнях художественной формы.

Таким образом, результаты нашего исследования подтверждают главный творческий принцип С.Т. Аксакова: «передавать другим свои впечатления с точностью и ясностью очевидности, так, чтобы слушатели получили такое же понятие об описываемых предметах, какое я сам имел о них» [6, 57].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Патриарх охотничьей литературы: С.Т. Аксаков (1791-1859) // Пискунов А.С. 100 великих русских охотников. - 2008. - С. 32-40.
- 2 Тургенев И.С. Полн. собр. соч. и писем: В 30-ти т. / Гл. ред. М.П. Алексеев. - 2-е изд., испр. и доп. - Письма: В 18-ти т. - Т. 3. Письма. 1855-1858. - М.: Наука, 1987. – 479 с.
- 3 Машинский С.И. С.Т. Аксаков. Жизнь и творчество. - 2-е изд., доп. - М.: Художественная литература, 1973. – 355 с.
- 4 Минералов Ю.И. Сергей Тимофеевич Аксаков: (1791 - 1859) // Минералов Ю.И. История русской литературы XIX века (40-60-е годы): учебное пособие. - М.: Высшая школа, 2003. – 464 с.
- 5 Аксаков С.Т. Буран. // Аксаков, С. Т. Собр. соч.: в 3 т. Т. 3; [комментарии В.Н. Грекова и А.Г. Кузнецовой]. - М.: Художественная литература, 1986. – 257 с.
- 6 Салова. С.А. Жизнь как восхождение к смиренномудрию (к 220-летию со дня рождения С.Т. Аксакова)./ С.А. Салова // Проблемы востоковедения. 2011. - № 3. - С. 47-53.

ТҮЙІН

Мақала интонация ырғағында көрініс табатын көркем тіл ерекшеліктері; шығарма құрылымының ерекшелігі; персонаж, оқиға, құбылысты нақты суреттеу ерекшелігі сияқты маңызды атрибуттарын анықтайтын С.Т. Аксаковтың «Боран» очеркінің стилистикалық тәсілдерін зерттеуге арналған. Сонымен қатар, мақалада жазушының әлемге деген көзқарасы мен шығарманың жанрлық аспектісі сияқты факторлар мен стильдің шарттасуына назар аударылады.

RESUME

The article is devoted to the study of stylistic techniques of S.T. Aksakov's essay "Buran", which determine the following of his most important attributes: features of the artistic speech expressed in rhythm and intonation; the specifics of the composition of the work; originality of the subject characterization of heroes, events, phenomena. It also emphasizes conditionality of style by such factors as the worldview of the writer and the genre aspect of the work.

Ж.Қ. Айдарбекова

Л.Н. Гумилев атандағы
Еуразия ұлттық университеті,
PhD докторанты

«Кеңістік» концептісіндегі нумеративтер семантикасы (Орхон жазба ескерткіштері мәтіндері негізінде)

Аннотация

Мақалада Орхон жазба ескерткіштері материалдары негізінде нумеративтер арқылы берілген «кеңістік» концептісі қарастырылады. «Кеңістік» концептісі және «нумератив» туралы отандық, шетел ғалымдарының ғылыми тұжырымдамалары негізге алынып, талданады. Ескерткіштер тілінде кездесетін нумеративтердің «кеңістік» концептісін берудегі мәні мен қызметі көрсетіледі. «Кеңістік» концептісі арқылы түркі халықтарының мәдениетін, дүниетанымын, әлем бейнесін түсіндіруге ықпал жасалады, ескерткіштер тілінен нақты мысалдар келтіріледі.

Түйін сөздер: Орхон жазба ескерткіштері, кеңістік концептісі, нумеративтер, түркі халықтарының мәдениеті, әлем бейнесі, семантика.

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында «...кеңістік – барлық нәрсенің, ал уақыт – бүкіл оқиғаның өлшемі. Уақыт пен кеңістіктің көкжиегі тоғысқан кезде ұлт тарихы басталады», – деп жазды. Сондықтан, «кеңістік пен уақыт» ұғымдарын концептуалды зерттеу – ұлт, халық, этнос дүниетанымын, мәдениетін қалыптастырудың басты зерттеу әдісіболып табылады.

«Кеңістік» концептісі – тілдік құралдар арқылы шынайылықты, ментальды білімді зерттеудің қажетті негізі. Кеңістік – «уақыт» сияқты шынайы болмыстың негізгі категориясы. Ол туралы алғашқы зерттеулер жазған классикалық неміс философиясының өкілдері: И. Кант, Г. Гегель, Л. Фейербах, Ф. Шеллинг, А. Шопенгауер және Ж. Делез, Ф. Гваттари. Олар «кеңістікті» - бұл мінсіз [идеалды] мән [absoluter Raum], болмыс [Raum des Seins] [1] деп түсінді. Бүгінде лингвоконцептанушылар «кеңістік пен уақытты» әмбебап концептілер санағына жатқызады. Әмбебап концептілер – бұл «адам санасындағы мәдениеттің жиынтығы» [2, 51] болып табылады, яғни белгілі бір ұлттық-мәдени қауымдастықтың мәдениет ұғымына жатқызған түсініктері. Н. Бердяев, В. Колесов, Д. Лихачев, И. Левонтина, А. Шмелев т.б. «кеңістік концептісінде халықтың жаны бар», - деп [3, 132] оның эмоционалдық қырын айқындауға тырысады.

Кеңістік концептісі бойынша іргелі еңбектердің бірі - «Логический анализ языка. Языки пространств» атты Н. Арутюнов, И. Левонтина [4, 64-75] еңбегін айтуға болады. Мұнда алғаш рет кеңістік мағынасындағы концептілік мазмұнды беретін лексикалық және грамматикалық құралдар және кеңістіктің параметрленуі [өлшемденуі] туралы, кеңістіктік метафораларға талдау жасалып, кейбір авторлардың көркем әдебиеттеріндегі және орыс тілінен өзге де тілдердегі кеңістік бейнесін беру зерттеулері жүргізілген.

Концептіні берудің тілдік құралдары, формалары көп. Солардың бірі – нумеративтер. Нумератив деп – тіл білімінде тек сандарды, сан есімдерді ғана емес, есептік, көлемдік, өлшемдік мағынаны беретін сөздер мен сөз тіркестерін де айтамыз. Нумеративтерді зерттеп, анықтамасын берген түркітанушылар мен орыс ғалымдары, отандық ғалымдар көп. Мәселен, С.Г. Кляшторный, С.Е. Малов, Н.А. Баскаков, В.В. Бартольд, В.А. Горделевский, А.М. Щербак, А.Н. Кононов, Н.К. Дмитриев, А.А. Дыренкова, В.В. Виноградов, В.В. Акуленко, А. Ысқақов, Т. Сайрамбаев, Ә. Болғанбаев, Ә. Хасенов, І. Кеңесбаев, Ж.Т. Сарбалаев, Ж. Ахмедова, О.С. Қараджа, С.Е. Жанпейісова, т.б.

«Нумератив» деген терминді алғаш рет түркітануда Н.К. Дмитриев ұсынды. «Где зависимое имя существительное определяет стержневое слово характеризует его количественно, а не качественно. То такие существительные в тюркологической литературе стоит называть нумеративными словами. Нумеративные слова обозначают не конкретный предмет, являющийся объектом исчисления, а ту счетную категорию, к которой этот предмет относится. Нумеративные слова ставятся между числительным количественным и конкретным исчисляемым предметом. Примеры: егерме баш һарык (двадцать голов овец), биш бөртөк бойзай (пять зерен пшеницы), бер кейем белье (пара, комплект белья)» - деп жазды [5, 231] Жоғарыда келтірілген ғалымдардың пікірлерін негізге ала отырып, «*нумератив*» деп – сандарды, сандық-есептік мәнге ие сөздер мен сөз тіркестерін, көлем, өлшем, мөлшер, салмақ, қашықтық, мезгіл, мерзімге қатысты сөздер қорын, сандық ұғымдарды айтуға толық негіз бар.

«Кеңістік» концептісіндегі нумеративтер арқылы түркі жазба ескерткіштеріндегі мәтіндерді талдай отырып, түркі халықтарының дүниетанымын, әлем бейнесін қарастырайық.

Кеңістіктің концептіленуінің тамыры осы лексеманың этимологиялық талдамасынан басталады. «Кеңістік» сөзінің түбірі - «кең». Осы түбірден «кеңею», «кеңдік», «кеңпейілдік», «кең дала», «кеудесі кең», «көңілі кең» «кең құшақ» т.б. қазақ халқының мәдени болмысына тән ұғымдық сөз тіркестері қалыптасқан. Осы сөздердің барлығының мәні «үлкен», «шексіз» деген мағынаны меңзеп тұрғанын көреміз. Бұл ретте халықтың *территориялық жағдайы* да осы мәнді сөздердің туындауына себеп болды деп айтуға болады. Яғни, «кеңістік» сөзін «шексіздік» деген ұғыммен, шексіздік десек «қозғалыс» деген ұғыммен де ұштастыруға болатынын ескерсек, екінші жағынан, «шектеулі» ұғым «аумақ» деген мағынаны да беретінін көреміз. Осылайша, «кеңістік» сөзінің этимологиялық аспектісі негізінде мағыналық вариативтілікті көреміз.

Кеңістік сөзінің вариативтілігі оның осы категорияның мазмұндық қатыстылығына да байланысты. Яғни осы кеңістікті қандай мазмұн құрайды? Мәселен, В.Н. Топоров өз еңбегінде *кеңістікті гомогенді, үздіксіз, шексіз бөлінетін, және оны құрайтын ешбір объекті мен материяға тәуелсіз модель* деп түсіндіреді. Екінші жағынан кеңістіктің мифопоэтикалық моделін сипаттау барысында «*кеңістік пен уақыттың*» *үздіксіз байланысын* көрсетеді. «... время сгущается и становится формой пространства..., его новым (четвертым) измерением [6, 233]; вторичность пространства по отношению к заполняющим его вещам, вне которых оно не существует [6, 234]; его антропоморфность, соотнесенность вселенского пространства с частями тела человека [6, 244-245]». Ғалымның бұл пікірімен толық келісе отырып, «кеңістік» уақытпен де, адаммен де,

жалпы әлемдегі барлық заттармен, қозғалыспен тығыз байланысты, әрі барлық объектілер «кеңістікке» тәуелді деп тұжырымдауға болады.

А.Я. Гуревич орта ғасырлық батыс Еуропаның ментальді танымындағы кеңістік ұғымын түсіндіру барысында «Кеңістік - бұл адамның табиғатқа деген ерекше «сырластық» қарым-қатынасының сипатынан туындаған ғарыш» деп анықтама береді [7, 86]. Шын мәнінде де, кеңістікте барлық ғаламат орналасқан. Кеңістіктің кез-келген түрінде табиғаттың өзі ерекшеленеді, кеңістікпен «сіңісе» байланысып, бір-бірінен ажыратылып қарастырылмайды.

О.П. Пивоварова «кеңістік» – бұл шеңберлі ұйым, адамнан шеттетілуімен және онымен бірігуімен сипатталады; алыс және жақын, ашық және жабық, бағытының болуымен, заттануымен, көп қырлылығымен (көп жақты) сипатталады» – деп түсіндірген [8, 14]. Ола болса, «кеңістік» - әрі шексіз, әрі шектелген, бір бағытта болатын, әрі жан-жақты қамтитын адам түсінігі.

Жоғарыда айтылған «кеңістік» концептісі туралы пікірлерді негізге ала отырып, осы концептінің түркі халықтары мәдениетіндегі алатын орны мен мәніне тоқталайық. Түркі жазба ескерткіштерінің мәтініне лингвомәдени, концептуалдық талдау жасаған Н.Ф. Шаймердинованың пікірінше, «кеңістік туралы мән» екі аспектіде беріледі. Бірі «экспликацию через стороны света эмпирических, опытных знаний, многозначных по содержанию», екіншісі «демонстрация физического пространства через указание конкретных топонимов и их характеристику» [9, 67].

Осы туралы Н.А. Кононовтың пікірінше, адамда қоршаған орта, жергілікті жердің бедері, күннің шығуы мен батуы және оның орны, жердің күн және түн жақтары туралы білімдердің жиналуынан басталған ақпарат уақыт өте келе жүйеленіп, нақты ғылыми танымға айналады [10, 72].

Сан – бұл логикалық, философиялық, ұлттық-мәдени құндылықтары бар тілдік бірлік. Олай болса, басқа тілдер секілді түркі тілдеріндегі сандар да ұзақ семантикалық даму үдерісінен өтіп, ақырғысында негізгі есептік қызметінен айырылып, символикалық, ритуалдық мәнге ие болды, тіпті сакральды ұғым деңгейіне де жетті. «...Для числовых моделей в архаичных культурах характерна гораздо большая обнаженность, подчеркнутость целевой установки, связанной с более прагматическим [по сути дела, ане по внешним приметам] отношением к числу. В частности, это объясняется тем, что в архаичных традициях числа могли использоваться в ситуациях, которым придавалось сакральное, «космизирующее» значение. Тем самым числа становились образом мира [imago mundi]» [6, 227].

Орхон жазба ескерткіштерінде «кеңістік» концептісінде кездесетін басты нумератив – «төрт булуң», яғни «дүниенің төрт бұрышы» сөз тіркесі.

Ерте заманда түркі халқының көсемдері Күлтегін, Төныкөк және Білге қағандар өз жазба ескерткіштерінде «дүниенің төрт бұрышы» деп сөйлеген. «...Төрт булуң көп йағы ерміс су селепен. Төрт булуңдағы будунығ көп алмыс, көп баз қылмыс» яғни «...төрт бұрыштың бәрі жау еді. Әскер жүргізіп төрт бұрыштағы халықты көп алған, бәрін бейбіт қылған» - деп баяндайды [11, 17-18].

Батыс пен шығыс, солтүстік пен оңтүстік деген қазіргі географияның негізгі терминдері болып отырған сөздерді түркі халқы сол уақытта қолданып, бүгінгі қазақ тіліндегі бағыт-бағдар ұғымын беретін мекен белгілімдеріне айналып отыр. «Тоқуз оғуз беглері, будуны бу сабымын едгүту есід. Қатығды тыңда. Үлгеру - күн тоғсыққа, біргеру – күн ортусыңару, қурығару – күн батсықына, иырғару – түн ортусыңару анта ічрекі бідін көп маңа көрур, анча будун», яғни «Тоғыз оғыз бектері, халқы бұл сөзімді жақсы есіт. Қатты тыңда. Ілгері – күн шығыста, оң тұста – күн ортада, кейін – күн батыста, сол тұста – күн ортасында соның ішіндегі халықтың көбі маған бағынды, осынша халық» [11, 14] деп жазады. Бұл терминдердің барлығы «4» деген саннан тәуелденіп шығып отырғанын байқауға болады.

Профессор Н.Ф. Шаймердинова жазба ескерткіштеріндегі «дүниенің төрт бұрышы» терминін айта отырып, түркілердің ғылыми-практикалық тұжырымдарды қалыптастырған өркениеттің бірі деп таниды. «Четыре угла раскрывает расселения, передвижения, завоеваний тюркского народа, обозначает то огромное пространство, на которую распространялась власть древнетюркского государства, ... с другой стороны это наивная география, наивные донаучные представления тюрков о форме земли» [9, 102] – деп жазады.

«Дүниенің төрт бұрышы» яғни «Төрт булуң» сөз тіркесі Орхон, Енисей, Талас бойынан табылған ескерткіштердің барлығында кездеседі. Бұл ескерткіштердің географиялық орналасуын қарасақ, бірі солтүстікте, бірі оңтүстік бедерінде орналасқан. Осы кең аумақта жүрген әр түркі халқы «дүниенің төрт бұрышы» деген ұғымды түсінген, әрі қолданған. Мәселен,

Онгин ұстынында: *Ата-бабамыз Ямы қаған әлемнің төрт бұрыштағыларын қысты, бағындырды, басып алды* [12, 38];

Күлтегін мәтінінде [12, 186-191]: *Төрт тараптағылар [төрт булуң көп] қарсы жау болған. Қол аттандырып төрт тараптағы [дүниенің төрт бұрышындағы] халықты бағындырып, иеленген (Батыс беті, 2 жол); Төрт тараптағы халықты бағындырып, бейбіт қылдым (Батыс беті, 29-30 жол);*

Білге қаған мәтінінде [12, 256-263]: *Төрт тараптағылар қарсы жау болды. Қол аттандырып, төрт тараптағы халықты бағындырды (Батыс беті, 3 жол); Төрт тараптағы халықты бағындырып, бейбіт еттім, жаусыз қылдым (Батыс беті, 24 жол); Төрт тараптағы халықты бейбіт қылдым (Оң жақ беті, 10 жол).*

Бұл пікірдің жалғасы ретінде түркілердің өз батысы мен шығысында, солтүстігі мен оңтүстігінде қай ел-тайпалармен көршілес болып, шектесіп отырғанын жырларда да айтады. «Қурығару – Иінчү үгүз кече, Темір қапығқа тегі сүледім» [Батыста Сырдария өзенін кеше Темір қақпаға дейін соғыстым] [11, 14]. «Ілгерү күн тоғсықда Бөгли қағанқа тегі сүлеуі бірмін» [Ілгері – Күншығыста Бөкли қағанға дейін соғыстым], «Ілгерү – қурығару сүлеп тірміш қобартмыш» [Ілгері [шығысқа]-батысқа аттанып жинапты, көтеріпті]. «Қурығару Темір қапығқа тегі сүледіміз. Көгімен аша қырық аз йеріңе тегі сүледіміз» [Батыста – Темір қақпаға дейін соғыстық. Көгменнен аса Қырық аз жеріне дейін соғыстық] [11, 21-22], «Ілгерү Қадырқан йышығ аша Бұлының ача қонтурдымыз анча ітдіміз. Қурығару Кеңү тармаққа тегі Түрік бұдуның анча қонтурдымыз. Анча ітдіміз» [Шығыста Қадырқан қойнауынан аса халықты осынша қондырдық, осынша еттік. Шығыста Кеңүр тармаққа дейін түркі халқын осынша қондырдық, осынша еттік] [11, 23] «Будуның ігідейін тійін Қырғару оғуз будун тапа, Ілгерү қытан, татабы будун таға. Бүргерү табғач тапа» [Халықты көтерейін деп, Батыста оғыз халқына қарсы, Шығыста қытан, татабы халқына қарсы, Түстікте табғашқар қарсы] [11, 25].

Тоныкөк ескерткішінің мәтінінде де батыс, шығыс, оңтүстік, солтүстік сөздері кездеседі. Мысалы «Ілтеріс қаған болайын, беріе табғачығ, йырайы оғузуғ өк өлүртү. Біліг есі чаб есі бен көртім», яғни «Ілтеріс қаған болайын, оңтүстікте табғашты, шығыста – қытанды, солтүстікте оғызды көптеп өлтірді» [11, 44]. Немесе «Беріекеі будун қурийақы ийырақы өңрекү будун келті», яғни «оңтүстіктегі халық, батыстағы, шығыстағы халықтар келді» [11, 47].

Енисей жазба ескерткіштерінде де «дүниенің төрт бұрышы» кездеседі. Енисейді мекен еткен көк түріктер де төрт географиялық жер бедерінің бағыт-бағдарын біліп, ажырата білген. «...tikdi tört budunga tü» - «Дүниенің төрт бұрышына [ескерткішті] тұрғызды» делінген [13, 99]. Мұндай мысалдар Енисей жазба ескерткіштерінде кеңінен қолданылады.

Орхон жазба ескерткіштерінде «кеңістік» концептісі нумеративтер арқылы беріліп, түркі халықтарының мәдениетін, дүниетанымын, әлем бейнесін танып білуге бірден-бір тілдік негіз болып табылады. Ескерткіштер тілінде кеңінен қолданылатын «төрт булуң» -

«дүниенің төрт бұрышы» - нумеративті сөз тіркесі арқылы жасалған кеңістік концептісі біріншіден, қозғалыс бағытын немесе бағдарын білдірсе, екіншіден, түркі халықтарының жалпы әлем бейнесі туралы ақпарат беретін антропоцентристік мәнге ие ұғым, үшіншіден, аксиологиялық құнды мәндегі мазмұнға ие түсінік: шығыс пен оңтүстік – жағымды, ал солтүстік пен батыс - жағымсыз мәнге ие құбылыс. Ескерткіш мәтінінде «шығысқа қарай алға» және «батысқа қарай қайту [шегіну]» деген тіркестердің қайталанып қолдануы түркі халықтары әскерінің жауынгерлік шабуыл мен географиялық орналасуы туралы нақты білімге ие екенін көрсетеді.

Қорыта айтқанда, Орхон жазба ескерткіштері тілінде «кеңістік» концептісіндегі нумеративтердің семантикасы арқылы түркі халықтары мәдениетінің, дүниетанымының, әлем бейнесінің жалпы мазмұнының жасап, мәнін ашуға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Meisterwerke deutscher Dichter und Denker. Berlin: Digital bibliothek, 2003. – 1,8 Гб. (CD-ROM).
- 2 Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 2005. – 991 с.
- 3 Колесов В. Русская ментальность в языке и тексте. – СПб.: Петербург-востоковедение, 2007. – 624 с.
- 4 Арутюнов Н., Левонтина И. Языки пространств [Текст] / Н.Арутюнова, И.Левонтина. – М.: Языки русской культуры, 2000. – 448 с.
- 5 Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. – М., 1962. – 606 с.
- 6 Топоров В.Н. Пространство и текст//Текст: семантика структура. Отвст.ред. Т.В.Цивьян. – М.: Наука, 1983. – 227-284 сс.
- 7 Гуревич А.Я. Категория средневековой культуры. – СПб.: Университетская книга, 1999. – 17-262 сс.
- 8 Пивоварова О.П. Риторика: учебное пособие. – Челябинск: Полиграф-Мастер, 2011. – 84с.
- 9 Шаймердинова Н.Г. Когнитивные модели древнетюркских текстов в русских переводах. Монография. – Астана: Арман-ПВ, 2007. – 176 с.
- 10 Кононов Н.А. Грамматика языка тюркских рунических памятников (7-9 вв.). Ленинград: Наука, 1980. – 245 с.
- 11 Айдаров Ғ., Сыздықов С. Орхон жазба ескерткіштері. ЖОО филология факультетінің студенттеріне арналған әдістемелік нұсқау. – Алматы: Мектеп, 1989. – 75 б.
- 12 Жолдасбеков М., Қаржаубайұлы С. Орхон ескерткіштерінің толық атласы. – Астана: Күлтегін, 2005. – 360 б.
- 13 Кормушин И.В. Тюркские Енисейские эпитафии. Тексты и исследования. – Москва: Наука, 1997. – 303 с.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается концепт «пространство», представленный нумеративами на основе материалов Орхонских письменных памятников. Анализируются научные концепции отечественных и зарубежных ученых о концепте «пространство» и термине «нумератив». Через концепт "пространство" объясняются особенности культуры, мировоззрения, видение картины мира тюркских народов, приводятся примеры из текстов литературных памятников.

RESUME

The article deals with the concept of "space" presented by numeratives on the basis of materials of Orkhon written monuments. Scientific concepts of domestic and foreign scientists about the concept of "space" and the term "numeration" are analyzed. Through the concept of "space" the culture, worldview, image of the Turkic peoples, examples from the language of monuments are explained.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Абдыкулова Г. PhD докторант кафедрасы Евразийских исследований ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
- Абылова Г.Е. Еуразия гуманитарлық институты қазақ және орыс филологиясы кафедрасының доценті, филология ғылымдарының кандидаты
- Айдарбекова Ж.Қ. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың түркітану кафедрасының PhD докторанты
- Альжаппарова Б.К. доцент кафедрасы истории Казахстана ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, кандидат исторических наук
- Ахметова А.А. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының PhD докторанты
- Аязбаева А.Т. Еуразия гуманитарлық институтының педагогика кафедрасының доценті м.а., әлеуметтік ғылымдарының магистрі
- Бейсекеева М.С. магистрант кафедрасы русской филологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
- Бекова Ж.К. доцент кафедрасы социальной педагогики и самопознания ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат психологических наук
- Болатбекова Н.Ж. Еуразия гуманитарлық институтының педагогика кафедрасының аға оқытушысы, педагогика ғылымдарының магистрі
- Бухарова А.Б. старший преподаватель кафедрасы педагогики Евразийского гуманитарного института, магистр педагогики
- Досбенбетова А.Ш. профессор кафедрасы педагогики Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, доктор педагогических наук
- Дәуренбекова Л.Н. Еуразия гуманитарлық институты қазақ және орыс филологиясы кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты, доцент
- Жумадилова Г.А. и.о. профессора кафедрасы русской филологии Государственного университета имени Шакарима города Семей, кандидат педагогических наук
- Жұмабекова Ф.Н. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының профессоры м.а., педагогика ғылымдарының кандидаты
- Загатова С.Б. директор Департамента по академическим вопросам и аккредитации Евразийского гуманитарного института, кандидат филологических наук, профессор
- Игнатова Е.Р. доцент кафедрасы языковой и общеобразовательной подготовки иностранцев КазНУ имени аль-Фараби, кандидат филологических наук
- Исаева Ж.Т. С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті қазақ тілі кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының кандидаты
- Канафина М.А. доцент кафедрасы русской филологии ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат филологических наук

- Каримова А.Е. доцент кафедры истории и Ассамблеи народа Казахстана Павлодарского государственного педагогического университета, кандидат исторических наук
- Кифик Н.Ю. ассоциированный профессор кафедры общественных дисциплин, основ права и экономики Костанайского государственного педагогического университета, кандидат педагогических наук
- Кумисова А.О. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың археология және этнология кафедрасының PhD докторанты
- Қасымов С.С. Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
- Құрбанбеков Б.А. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті физика кафедрасының оқытушысы, магистр
- Мамаділ Қ.А. Еуразия гуманитарлық институтының деканы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент
- Машкова С.Н. доцент кафедры журналистики и коммуникационного менеджмента Костанайского государственного университета имени А. Байтурсынова, кандидат филологических наук
- Мейрамова С.А. директор Центра развития международного сотрудничества и полиязычного образования КазАТУ им. С. Сейфуллина, кандидат педагогических наук, доцент
- Меліс А.М. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ тіл білімі кафедрасының оқытушысы, қазақ тілі мен әдебиеті бойынша магистры
- Омарбекова А.И. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының доценті, педагогика ғылымдарының кандидаты
- Расұл Қ.М. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті физика кафедрасының магистранты
- Рахимжанова М.М. старший преподаватель кафедры социальной педагогики и самопознания ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат педагогических наук
- Рысбаева Г.Қ. Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті араб және ағылшын тілдері кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының докторы
- Рыскулова М.М. доцент кафедры социальной педагогики и самопознания ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, кандидат педагогических наук
- Саденова А.Е. доцент кафедры языковой и общеобразовательной подготовки иностранцев КазНУ имени аль-Фараби, доктор филологических наук
- Сапиева М.С. заведующая кафедрой искусств Костанайского государственного педагогического университета, кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор
- Сарекенова Қ.Қ. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың қазақ тіл білімі кафедрасының қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты
- Сарманова Ж.С. докторант PhD кафедры теории и практики перевода ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

- Сарыбаева Ә.Х. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті физика кафедрасының доценті м.а., педагогика ғылымдарының кандидаты
- Смаилова Б.К. преподаватель кафедры русской филологии Государственного университета имени Шакарима города Семей
- Сейітқазы П.Б. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының профессоры, педагогика ғылымдарының докторы
- Сыздықова А.К. преподаватель кафедры истории и Ассамблеи народа Казахстана Павлодарского государственного педагогического университета, магистр истории
- Темирбаева Д.Т. магистрант кафедры социальной педагогики и самопознания ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
- Толмачева Д.С. доцент кафедры языковой и общеобразовательной подготовки иностранцев КазНУ имени аль-Фараби, кандидат филологических наук
- Тұңғышбаева Ғ.Ж. С.Ж. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті қазақ тілі кафедрасының аға оқытушысы
- Шнанов У.Р. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың археология және этнография кафедрасының PhD докторанты